

14. ÉVFOLYAM 4. SZÁM (2024)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Feischmidt Margit – Zsigmond Csilla – Zakariás Ildikó – Zentai Violetta – Neumann Eszter:
Lokális fordulat a szolidaritásban
Lehetőségek és kényszerek az ukrajnai menekültek befogadásában 2–21
- Petri Gábor – Hruskó Erika:
„Mi történt velünk?”
A magyar fogyatékosügy története 1998 óta, mozgalmi nézőpontból 22–46
- Málovics György:
Az egyetemi közösségi szerepvállalási jelleggel bíró kezdeményezések hatásai hazai kontextusban
Egy, az egyetemi közösségi szerepvállalásban akadémiai szemlélettel részt vevő szereplők körében végzett empirikus kutatás tapasztalatai 47–74

NÉZŐPONTOK

- Fokasz Nikosz – Tsantiropoulos Aris:
Összefonódott élettörténetek
Kollázs a görög polgárháború során Magyarországra került gyermekek élettörténeteiből 75–102

IN MEMORIAM

- Tibori Theodosia Timea (szerk.):
„...ha meg akarja érteni az ember a világot, akkor menjen oda”
Interjútröredékek Krémer Balázssal (1957–2024) 103–118

KITEKINTŐ

- Sik Endre:
Olvass sokat és sokfélét! 5.
A feleség szépsége 119–124

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Győri Ágnes, Herke Boglárka (főszerkesztő), Kiss Márta, Kopasz Marianna, Kovács Mariann, Kőszeghy Lea, Kucsera Csaba, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám
Felelős kiadó: a TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468
Kapcsolat: socio.hu@tk.hun-ren.hu
A folyóirat megjelenését a HUN-REN Központ támogatja

LOKÁLIS FORDULAT A SZOLIDARITÁSBAN

Lehetőségek és kényszerek az ukrajnai menekültek befogadásában

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.2>

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az ukrajnai háború elől Magyarországra menekültek támogatásában a civil és önkormányzati szereplők közötti együttműködés és szövetségépítés hogyan járult hozzá a szolidaritási kapcsolatok létrejöttéhez és megerősödéséhez. Bemutatjuk, hogy a háború miatt menekülő emberek iránti szolidaritás hogyan szerveződött meg és maradt fenn. Továbbá azt vizsgáljuk, hogy milyen strukturális tényezők, kapcsolatok, erőforrások és diskurzusok járultak hozzá a – sok külföldi esetben korábban azonosított – lokális fordulat korlátozott magyarországi megvalósulásához. Bár vizsgálatunk elsősorban a helyi civil szereplőkre fókuszált, figyelembe vettük azt is, hogy a magyar állam és a nemzetközi segélyszervezetek hogyan vettek részt a menekültek iránti felelősség átruházásban. Elemzésünk azt is feltárja, hogy a magyarországi önkormányzatok milyen szerepet vállaltak az ukrajnai menekültek befogadásában, és hogy ez a tevékenység hogyan járult hozzá az önkormányzatok felelősségének újraértelmezéséhez.

Kulcsszavak: szolidaritás, migráció, menekültek, civilek, önkormányzatok

LOCAL TURN IN SOLIDARITY

Potentials and constraints in the reception of displaced Ukrainians in Hungary

ABSTRACT

This study examines how cooperation and alliance-building between civil society and local government actors in supporting refugees fleeing the war in Ukraine has contributed to establishing and strengthening solidarity relations. We show how solidarity with displaced Ukrainian citizens has been organized and sustained. We also explore the structural factors, relationships, resources, and discourses that contributed to this being understood as a local turn in refugee solidarity in Hungary. Although our analysis focuses primarily on local civil society actors, we also consider how the Hungarian state and international humanitarian agencies have localized responsibility for refugees. Our study also explores the role of Hungarian municipalities in hosting refugees in Ukraine and how this activity has contributed to a redefinition of municipal responsibility.

Keywords: solidarity, migration, refugees, civil society, local government

¹ HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet;
Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.

² HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet;
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék.

³ HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet.

⁴ CEU Közpolitika Tanszék és Demokrácia Intézet.

LOKÁLIS FORDULAT A SZOLIDARITÁSBAN

LEHETŐSÉGEK ÉS KÉNYSZEREK AZ UKRAJNAI MENEKÜLTEK BEFOGADÁSÁBAN⁵

BEVEZETÉS

A nacionalista politikai diskurzusok térhódítása, a szelektív és korlátozó migrációs politikák mellett globálisan felerősödött a menekültekkel és migránsokkal való szolidaritás is, ami iránt a társadalomtudományokban is növekvő érdeklődés mutatkozik. Az egyik új kutatási irányzat azokra a szervezetekre és cselekményekre fókuszál, amelyek az idegenellenes vagy egyszerűen csak közömbös állami migrációpolitikák helyi alternatíváiként jöttek létre. Ezt a fordulatot a lokalizmus fogalmának bevezetésével a helyi önkormányzati szervek és intézmények, a civil szervezetek és a helyi lakosok együttműködéseként értelmezik.

Tanulmányunk az ukrajnai háború Magyarországra érkező menekültjeivel kapcsolatos szolidaritás aktoraira fókuszál. Bemutatjuk, hogyan szerveződött meg a segítségnyújtás, milyen szervezeti és egyéni erőfeszítések tették azt lehetővé. Kutatásunk legfőbb eredménye a civil és önkormányzati szereplők közötti együttműködés és szövetségépítés felismerése. Rámutatunk, hogy melyek azok a strukturális tényezők, kapcsolatok, erőforrások és diskurzusok, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy az ukrajnai menekülteknek nyújtott segítséget a lokalizmus magyarországi megvalósulásaként értelmezhesük.

Bár vizsgálatunk elsősorban a helyi civil szereplőkre fókuszált, figyelembe vettük azt is, hogy a magyar állam és a nemzetközi segélyszervezetek hogyan vettek részt a menekültek iránti felelősség lokalizálásában. Elemzésünk azt is feltárja, hogy milyen szerepet játszottak egyes magyarországi önkormányzatok az ukrajnai menekültek befogadásában, és hogy ez a tevékenység hogyan járult hozzá az önkormányzatok felelősségének és civil kapcsolatainak újraértelmezéséhez.

SZOLIDARITÁS ÉS LOKALIZMUS: SZAKIRODALMI KERETEZÉS

Számos európai országban – eltérő mértékben és részben eltérő okokból, mint amilyen a neoliberális fordulat vagy az autoriter populizmus – tapasztalható, hogy csökken az állam részvétele a menekültvédelemben. A nemzetállami szinten leépülő jóléti szolgáltatások helyére egyrészt a nemzetközi humanitárius szervezetek, másrészt a helyi civil szervezetek és közösségek, valamint a velük együttműködő önkormányzatok lépnek (Agustín–Jørgensen 2019; Vandevoordt–Verschraegen 2019). A jelenséget lokális fordulatnak hívja a migráció- és menekültkutatás (Pincock–Betts–Easton–Calabria 2020; Bauder 2022; Roepstorff 2020).

Kutatók azt tapasztalták, hogy a civilek által létrehozott helyi befogadási és integrációs programok akkor tudnak innovatívak és fenntarthatók lenni, ha a jogegyenlőség elvének kiterjesztése az újonnan érkezettekkel együtt valósul meg a helyi politika és közösségi kapcsolatok általános megerősödésével (Garces-Mascareñas–

⁵ Az adatok elemzése és a tanulmány megírása a "Munka, értékek, remény a szolidaritás tereiben. A transzformatív szolidaritás lehetőségei és korlátai Magyarországon" című kutatás keretében az NKFI támogatásával (K-146630) történt.

Gebhardt 2020; Agustín–Jørgensen 2019; Sabchev 2021). A municipalizmus vagy új municipalizmus néven emlegetett közpolitikai elképzelés olyan helyi politikai és szakpolitikai intézkedéseket jelent, amelyek a neo-liberális környezetben a szolidaritás helyi viszonyaira építve a közszolgáltatásokat, mint például a szegények, idősek, menekültek iránti gondoskodást állami szintről egyre nagyobb mértékben települési szintre viszik, és ezáltal a településeket, elsősorban a városokat, a demokratikus változások helyszínéivé teszik (Agustín 2020). A municipalista mozgalom az önkormányzatok új típusú működésében és a velük együttműködő civil szervezetekben és közösségekben transzformatív erőt lát, amely hozzájárul a társadalmi felelősségvállalás erősítéséhez, a kormányzás és a közjó újbóli összekapcsolásához.

Társadalomkutatók rámutattak, hogy a migrációhoz való viszonyt meghatározó lokális politikákra számos kontextuális tényező és országos folyamat is hatással van (Glick Schiller–Cağlar 2009; Atac et al 2023). Schamann és társai (2021) Németországban azt találták, hogy bizonyos intézményi és társadalmi feltételek együtt határozzák meg, hogy mi történik a lokális migrációs politikában. Egy dániai önkormányzatokra fókuszáló elemzés szerint a lakosság kulturális sokszínűsége és a nagyobb önkormányzati mozgástér a helyi érdekeknek megfelelően alakíthatja a migrációs és integrációs politikát (Jørgensen 2012). Szintén dániai városokat vizsgálva egy másik kutató (Careja 2019) azt emelte ki, hogy az integrációs intézkedések kidolgozása és végrehajtása során egyrészt a helyi hatóságok az országos szintű integrációs politikák követelményei, másrészt a helyi realitások és igények között egyensúlyoznak. Haselbacher (2019) négy nyugat-európai ország kisebb vidéki településein végzett átfogó kutatást, rámutatva, hogy a helyi önkormányzatok mind a liberális, mind a korlátozó intézkedéseket követhetik, ezáltal a menekülteket és menedékkérőket célzó kirekesztő (állami) mechanizmusokat egyaránt enyhíthetik vagy erősíthetik. Lengyelországban a magyarországinál nagyságrendekkel nagyobb és hosszabb tartózkodásra berendezkedett ukrain menekültek segítésére határozott és szolidáris állami reakció született, míg a nem európai menekültekkel kapcsolatban a korábbi években a magyarországihoz hasonló elutasítás jellemezte a politikát (Drewski–Gerhards 2024). A problémák nagy részét mégis a civil szervezeteknek kellett megoldaniuk, amiben meg a nagyvárosok ellenzéki önkormányzataira és az ukrán diaszpóra szervezeteire támaszkodhattak. Ezeket a megoldásokat Łukasiewicz, Oren és Tripathi (2021) a migráció többszintű kormányzásának nyugat- és délnyugat-európai példáit (Caponio–Scholten–Zapata-Barrero 2018) követve a kelet- és közép-európai városok összehasonlításában javasolták megvizsgálni.

A lokalizmust a helyi közösségek és intézmények felelősségéről és lehetőségeiről szóló, egymással versengő, olykor akár egymásnak ellentmondó diskurzusok hozzák létre (Kreichauf–Meyer 2021). Ezek egy része a társadalmi egyenlőség és az emberi jogok univerzalizmusa, valamint az állampolgári jogok kiterjesztése mellett foglal állást, vagyis a progresszív gondolatokat kapcsolja össze a lokalizmussal (Jørgensen 2012). De nemcsak a befogadás, hanem a kirekesztés, a félelem és a gyűlölet is megteremti a maga lokális verzióit. Ezt az ambivalenciát a migrációs útvonalak kritikus helyszínein folytatott kutatások is hangsúlyozták (Schwiertz–Schenken 2020). Jelen tanulmány egyik szerzője egy, a magyar-szerb határhoz közeli magyarországi faluban 2015-ben folytatott kutatás nyomán jutott arra a következtetésre, hogy a helyi szélsőjobbpoliti politika sikerrel ásta alá a menekültekkel való azonnali, civil szolidaritás megnyilvánulását (Feischmidt 2020).

Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy a menekültekkel való szolidaritás magyarországi megszerveződésében és elbeszélésében a lokális felelősség és szolidaritás hogyan jelenik meg az idegenellenes állami diskurzusok és a közömbösség alternatívájaként. Azokhoz a korábbi kutatásokhoz kapcsolódunk, amelyek a civil szervezetek és az önkormányzatok viszonyát (Gerő et al. 2020, 2023; Bródy 2022), valamint az ebben a kapcsolatban rejlő politikai potenciált és transzformatív erőt vizsgálták (Della Porta–Steinhilper 2022;

Jacobsson–Korolczuk 2020). Azokra az eredményekre is reflektálunk, amelyek a populista menekültpolitika magyarországi sajátosságaival (Letki et al. 2024; Tóth–Bernát 2023; Korkut–Fazekas 2023; Tóth 2013) és a bevándorlásellenes diskurzusok szerepével foglalkoztak (Gerő–Sik 2020; Messing–Ságvári 2021). Még inkább reflektálunk majd azokra a kutatási eredményekre, amelyek az önkormányzatok korábbi alacsony részvételét mutatták be a civilek által működtetett menekültbefogadási és migránsintegrációs programokban (Soltész–Vadai 2022; Kováts–Soltész 2022).

Jelen tanulmány központi kérdése, hogy a menekültekkel való szolidaritás lokalizálódása milyen struktúrális folyamatok eredménye. Egyrészt, hogyan helyeződött át a menekültellátás felelőssége az állami és szupranacionális aktorokról a civil és önkormányzati szereplőkre, másrészt, hogyan értékelődött fel a lokalitás a neoliberális és autoriter tendenciák hatására. A lokális fordulatot és a lokalizmus módozatait megteremtő társadalmi feltételeket két vonatkozásban vizsgáljuk. Először feltárjuk azokat a főbb intézményi struktúrákat és társadalmi kapcsolatokat, amelyek helyi viszonylatban erőforrásokat biztosítottak az ukrajnai háború elől menekültekkel való szolidaritáshoz. Másodszor, feltárjuk azokat a diskurzusokat, amelyekben a lokalizmust megalapozó ideológiák és politikai értékek létrejönnek. Az elemzés négy dimenzió mentén vizsgálja a lokális fordulatot. Elsőként, az állami felelősségvállalás kérdéskörét járjuk körül, majd megpróbáljuk felvázolni a transznacionális szervezetek szerepét. Következő dimenzióként az önkormányzatoknak mint a segítség új szereplőinek a hangsúlyos jelenlétét, valamint az önkormányzati segítség eltérő módozatait vizsgáljuk. Végül a civil aktivizmusnak a szolidaritás lokalizálódásában játszott szerepére fókuszálunk.

MÓDSZEREK ÉS ADATOK

Kutatócsoportunk a 2015-ös úgynevezett menekültválság (a válságról lásd: Rajaram 2016) óta vizsgálja Magyarországon a szolidaritás mintázatait válsághelyzetekben (pl. Feischmidt–Zakariás 2018, Feischmidt–Neumann 2022). Az Ukrajna elleni háborúval és az ukrajnai emberek Európa több országába irányuló kényszerű menekülésével kutatásunk új szakaszba lépett. Továbbra is megmaradt a szolidaritási politikák iránti érdeklődésünk, a maga összetett viszonyrendszerével és a hazai egyenlőtlenségi mintázatokhoz való kapcsolódásával. De ezen túlmenően, megpróbáljuk felrajzolni, hogy bizonyos civil és önkormányzati szereplők hogyan válaszoltak erre a válsághelyzetre, hogyan mozgósítottak anyagi, emberi és intézményi erőforrásokat a menekültek segítségére, és hogyan viszonyultak az állami diskurzusokhoz és társadalompolitikai irányvonalakhoz.

A háború kirobbanása óta Magyarországon csaknem 3 millió dokumentált határátlépést regisztráltak Ukrajna irányából, és 2023 októberéig Magyarország mintegy 35 000 ukrán állampolgárnak adott ideiglenes menekültstátuszt (UNHCR 2023). A befogadott ukrajnai menekültek demográfiai összetétele hasonló a más európai országokba érkezettekéhez (legnagyobb számban nők gyermekekkel és idős eltartottakkal, köztük magas a magasán képzetek aránya stb.).

2022 tavaszán a főváros, a kerületi önkormányzatok, illetve a határmenti önkormányzatok, valamint a civil szervezetek és közösségek gyorsan reagáltak a háború elől menekülő tömeges érkezésére. A velük való szolidaritás feltérképezésére elsőként lakossági felmérést végeztünk a magyarországi felnőtt lakosságra (nem, korcsoport, településtípus, régió és iskolázottság szerint) reprezentatív 1000 fős mintán.⁶ A kutatás az ukrajnai háborúból menekülő iránti segítségnyújtás önkéntes és fizetett formáira (tartalmára, gyakoriságára és

6 A felmérést 2022 júniusában a Társadalomtudományi Kutatóközpont és a CEU Demokrácia Intézete készítette Az ukrajnai menekültek segítése: a szolidaritás kollektív formái és társadalmi viszonyai projekt keretében. A mintavételt és a telefonos lekérdezést a Medián Piackutató végezte. (E felmérés eredményeiről lásd: Zakariás et al. 2023)

szervezeti kereteire) irányult, illetve kíváncsiak voltunk az ukrainai menekülteket és a menekültek különféle csoportjait övező attitűdökre, valamint a segítségnyújtás motivációira. Kérdőíves kutatásunk eredményei rámutattak a magyarországi helyzet ambivalenciájára. Egyrészt a háború okozta rendkívüli helyzetben megnövekedett civil szolidaritásra, amely mind az attitűdök szintjén, mind a konkrét segítségnyújtásban megjelent. Másrészt rávilágított a civil szolidaritás sérülékenységre és hatáira, amelyek a politikai diskurzusoknak való folyamatos kitettségből, illetve az állami szerepvállalás hiányosságából adódtak (Zakariás et al. 2023). A menekültekkel kapcsolatos erősebb elfogadást és toleranciát jelezte egy másik 2022-es adatfelvétel is (Pepinsky–Reiff–Szabó 2024).

Hogy a menekülteket támogató szolidaritási akciók motivációit és hatásait megértsük, Magyarország négy régiójában végeztünk etnográfiai megfigyelést, és két éven keresztül szoroson nyomon követtük négy fővárosi civil szervezet és szolidaritási közösség tevékenységét. Összesen 38 interjút készítettünk főként budapesti, kisebb részben vidéki székhelyű civil szervezetek és kezdeményezések vezetőivel, önkormányzati szereplőkkel, emellett kutatócsoportunk tagjai önkéntesként is részt vettek szolidaritási akciókban a fővárosban, így résztvevő megfigyelést is végezhattünk. Az egyes terepekre többször visszatértünk, az első interjút minden kutatási terepen többszöri beszélgetés követte. Az interjú adatfelvétel és terepmunka 2022 nyarán indult. A legtöbb interjúalannal 2022 nyarán-őszén találkoztunk, de 2023-ban további szereplőkkel bővült a megkérdezettek köre, illetve 2024 elején néhány kulcsszereplővel ismételtünk készítettünk szakértői interjút. 27 interjú készült Budapesten és 11 interjú vidéki településen működő szolidaritási kezdeményezés résztvevőivel (ezek közül 5 vidéki városi szereplőkkel és 6 vidéki községi szereplőkkel), 14 esetben többszöri beszélgetésre került sor. Az interjúkat tematikus kódolással elemeztük, majd a Társadalomtudományi Kutatóintézet adatrepozitóriumában helyeztük el. A szolidaritási kezdeményezések szervezeti jellemzőik alapján a következő kategóriákba sorolhatók: civil szervezet, nemzetközi szervezet, civil informális közösség, egyházi vagy vallási közösség, önkormányzati vezető/szereplő, iskolai vagy tanári közösség. A tevékenységek tartalma szerint pedig megkülönböztethető általános azonnali segítség, lakhatás, oktatás, valamint a tevékenységek összekapcsolása. Sok esetben az egyes kezdeményezések több típusú segítséget is nyújtottak, illetve a szövetségek, hálózatok finom mintázatai is kirajzolódnak.

ELEMZÉS

Az állami szerepvállalás ellentmondásai és a menekültekkel kapcsolatos felelősség kiszervezése

Közép- és Kelet-Európában a posztoszocialista átmenet a jóléti, oktatási és egészségügyi rendszer neoliberalis szerkezetátalakítását és az ezekre fordított erőforrások jelentős csökkenését hozta magával. A Fidesz 2010-es hatalomra kerülése után ezek a folyamatok felerősödtek. A neoliberális és autoriter intézkedések átalakították az állam és a civil szféra kapcsolatait is: kiszorították a civil szervezeteket és a nem kormányzati szervezeteket a politikaformáló mechanizmusokból, és a konkrét tevékenységi területtől függően vagy nyílt ellenségként kezelték, vagy a civil szereplőket az állami szolgáltatásnyújtás pótlásának irányába terelték (Gerő et al. 2020).

A gyengülő szociális ellátórendszerben a menekültek ellátása az egyik leggyengébb láncszem, melynek leépítése már korábban elkezdődött. Jogtudósok véleménye szerint Magyarország gyorsan hozzáigazította jogrendszerét a fejlődő nemzetközi joganyaghoz – azáltal, hogy az 1990-es évek elejétől kezdve elsősorban az euroatlanti integráció folyamatának felgyorsítása érdekében csatlakozott az emberi jogokról (pél-

dául a menekültek védelméről) szóló nemzetközi egyezményekhez (Tóth 2013; Nagy 2019; Tóth–Sik 2008; Kovács–Nagy 2022). Mindazonáltal ez a folyamat csak részleges változásokat eredményezett a politikában és a társadalom egészében. Az, amit Melegh és szerzőtársai találóan „kikényszerített megfelelésnek” neveztek, lehetővé tette a nemzetközi emberjogi a normákkal ténylegesen szemben álló intézményi és gyakorlati viszonyulást is (Melegh et al. 2021:188; Melegh 2023). A magyar ellátórendszer egyik fő diszkurzív terepe a reguláris migráció kezelése és az irreguláris migráció, különösen a menekültügy ellenőrzése lett, a fiktív „tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet” (Kovács–Nagy 2022:233) idején alkalmazandó szabályokkal, a migránsokról és menekültekről alkotott képet erőteljesen manipuláló politikai propagandával (Gerő–Sik 2020), valamint a civil szervezetek és más, az emberi és menekültjogok érvényesülését biztosítani akaró szereplők támadásával.

A 2015 óta folytatott, militánsan bevándorlóellenes diskurzusokkal és a jóléti ellátórendszer zsugorodásával összhangban az Orbán-kormány leépítette az amúgy is gyenge menekültügyi infrastruktúrát: bezárta szinte az összes menekültszállást, felmondta az Európai Integrációs Alappal való együttműködést, felfüggesztette az integrációs segítségnyújtás és gondozás szinte minden formáját, és a menedékjog iránti kérelemmel kapcsolatos jogi eljárást szinte hozzáférhetetlenné tette a kérelmezők számára. Bár 2022 tavaszán a magyar kormány gyorsan megteremtette a menedékes jogállás kereteit, és központi pénzügyi forrásokat is mozgósított a célra, a menekülteket segítő apparátus újjáépítése mégsem volt kielégítő.

Az ukrajnai menekültek ellátásában és segítésében a tagállamokat számottevő EU-s források is segítik. Ezek mértékéről és felhasználásáról azonban nehéz magyarországi adatokat találni, elsősorban a médiában fellelhető információforrások alapján vázolható fel a kép.⁷ Az EU több programon keresztül is támogatja az ukrajnai menekültek ellátását, egyrészt a REACT-EU nevű alapból, illetve a Belügyi Alapokból.⁸ A REACT-EU alapot a Covid19-járvány okozta gazdasági válság kezelésére hozta létre az EU 2020-ban, ezt bővítette ki azokban az országokban, ahova a legtöbb ukrajnai menekült érkezett, így Magyarországon is. Ennek keretében a tagállamok egyrészt meghosszabbíthatták 2023-ig a 2014–2020-as költségvetési ciklusban már elfogadott programjaikat, másrészt az eredeti programok mellett az ukrajnai menekültek ellátására is fordíthatták. A háborúra való tekintettel a kifizetés arányát is megemelték 11 százalékról 45 százalékra. Ez Magyarország esetében 300 millió eurónyi elérhető támogatást jelentett. Bár a magyar kormány azt nyilatkozta, hogy a REACT-EU alap forrásai nem jelentenek többletforrásokat, ezek a korábban lekötött programok uniós kifizetését biztosítják, az alap kibővítése és átalakítása az ukrajnai menekültek ellátásának támogatását tette lehetővé Magyarország számára is.⁹

A REACT-EU-hoz hasonlóan, az EU a Belügyi Alapokon keresztül is támogatást biztosított az ukrajnai menekültek segítéséhez. Erre a célra a 2021–2027-es pénzügyi ciklusban Magyarország számára 134,4 millió eurónyi támogatást különítenek el, amely kiegészül egy 21,1 millió eurónyi vészhelyzeti forrással.¹⁰ A Belügyi Alapok honlapján az utolsó közzétett pályázati eredményeket 2023 márciusában publikálták, a háború kitö-

7 Ilyen például a Transparency International Magyarország oknyomozó mentorprogramjának támogatásával létrejött oknyomozó riport, amely az EU-s finanszírozások magyarországi felhasználására fókuszál (Mohos–Zöldi 2022).

8 https://hvg.hu/gazdasag/20220607_EUs_menekultpenzek_REACTEU; <https://rtl.hu/belfold/2022/10/25/ukrajna-menekultek-eu-tamogatas-civil-szervezetek-belugyminiszterium>

9 https://hvg.hu/gazdasag/20220607_EUs_menekultpenzek_REACTEU; <https://rtl.hu/belfold/2022/10/25/ukrajna-menekultek-eu-tamogatas-civil-szervezetek-belugyminiszterium>

10 <http://belugyialapok.hu/alapok/programok-2021-2027>; http://belugyialapok.hu/alapok/sites/default/files/MMIA_program_HU_arculattal.pdf; <https://rtl.hu/belfold/2022/10/25/ukrajna-menekultek-eu-tamogatas-civil-szervezetek-belugyminiszterium>

rése óta öt pályázati kiírás eredményei érhetőek el.¹¹ A kedvezményezettek közt megjelenik a Magyar Máltai Szeretetszolgálat,¹² a Magyar Vöröskereszt, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Kormányhivatal, az Országos Idegenrendészeti Főigazgatóság, illetve az Országos Rendőr-főkapitányság. A menekülteket segítő civil szervezetek nem tűnnek fel a támogatottak névsorában. Európai összehasonlításban Magyarország azok közé az országok közé tartozik, amelyek GDP-arányosan és összecszerűen is a legkevesebb segítséget nyújtották Ukrajnának.¹³

Az oktatásban és általában a szociális ellátórendszerben kibontakozó „egyháziasítási” politikával összhangban (Neumann 2022; Keller—Virág 2023; Fodor 2022) a menekültekkel és menedékkérőkkel kapcsolatos humanitárius segítséget a kormány a Karitatív Tanács által koordinált nagyobb, egyházakhoz kötődő jótékonyági szervezetekre bízta. Az a hat szervezet – a Katolikus Karitás, a Magyar Református Szeretetszolgálat, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, az Ökumenikus Segélyszervezet, a Baptista Szeretetszolgálat, valamint a Magyar Vöröskereszt –, a háború kitörése után (2022. március elején), 500–500 millió forint állami támogatást kapott a menekültek segítésére – összesen 3 milliárd forintot.¹⁴ 2024 februárjában az Ökumenikus Segélyszervezet és a Máltai Szeretetszolgálat beszámolót tett közzé az elmúlt két évben általuk nyújtott segítségről.¹⁵

Bár ezek a jótékonyági szervezetek már korábban is nyújtottak sürgősségi ellátást és humanitárius segítséget, a menekültek integrációjára vonatkozó kapacitásaikat csak a háború kitörését követően kezdték el kialakítani. Az Ökumenikus Segélyszervezet például országos adománygyűjtést hirdetett, megszervezte a segítségnyújtás logisztikai hátterét és emellett Ukrajna 22 megyéjében is segít. A Máltai Szeretetszolgálat egy – részben az Európai Unió által finanszírozott program keretében – lakhatást és egyéni mentorálást biztosító integrációs programot működtet. Nemzetközi humanitárius szervezetektől és civil szervezetektől származó információink alapján a válság első heteitől eltekintve az állam és az általa kooptált karitatív szervezetek viszonya a nemzetközi humanitárius szervezetekkel hiányos volt és ambivalens: a felsővezetők távol tartották magukat a nemzetközi és hazai civil szervezetektől egyaránt, míg az együttműködés alacsonyabb szinteken és operatív kérdésekben inkább működött. A korábban létező menekültügyi intézményektől elkülönülő, párhuzamos struktúra kiépítésének folyamata volt látható.

A háború kitörését követő hetekben az ukrajnai menekültekkel kapcsolatos kormányzati diskurzus a 2015-öshöz képest inkább támogató volt. Ez cselekvési tereket nyitott mind a civil szereplők, mind a helyi önkormányzatok számára. A fővároson kívüli önkormányzati és civil segítőknek a Katasztrófavédelmi Hatóságra kellett támaszkodniuk. E hatóság központi szerepe tükrözi a magyarországi szociálpolitika domináns kormányzati keretezését, amely a kiszolgáltatottak (menekültek, marginalizáltak, fogyatékkal élők, romák) ellátását közbiztonsági kérdéssé akarja tenni. Interjúalanyaink nagymértékben hiányolták az állami koordinációt és részvételt. A fővárostól távoli, vidéki térségekben, ahol a legtöbb szálláshelyet hozta létre az állam, a tájékoztatás hiánya még nagyobb kihívást jelentett.

Egyik interjúalanyunk és családja menekülteket szállásolt el a magyar-ukrán határhoz közeli faluban található vendégházukban, amely általában a zárandokturizmus szolgálatában áll. Teljes körű ellátást nyújtottak

11 http://belugyalapok.hu/alapok/nyertes_palyazatok/16

12 A támogatásból megvalósul program honlapja: <https://safeinhungary.gov.hu/en>

13 <https://g7.hu/vilag/20230630/magyarorszagnal-csak-romania-es-ke-t-szigetország-kolt-kevesebbet-az-eu-n-belul-ukrajna-segitesere/>

14 <https://kormany.hu/hirek/a-kormany-harommilliard-forint-tamogatast-nyujt-a-karitativ-tanacs-szervezeteinek>

15 https://ukraine.hia.hu/wp-content/uploads/HIA24_Ukran_2eves_A4_EN_online_final.pdf; <https://maltai.hu/cikk/hir/4886>

a menekülteknek, segítettek nekik a hivatalos ügyintézésben és a személyes problémák megoldásában, és az állami támogatás megérkezéséig, négy hónapon keresztül minden költségüket fedezték. A panzió tulajdonosa kritikusan nyilatkozott az állami szerepvállalásról, kapcsolattartásról, segítségről. Miután az első menekültcsaládok hozzájuk kerültek, a rendőrség és a bevándorlási hivatal képviselője csak rövid látogatásokat tett, hogy ellenőrizze őket. Később csak telefonon utasították őket, hogy szállásolják el a hozzájuk kiutalt új menekülteket, akiknek az utcán kellett várakozniuk. Azzal kapcsolatban pedig egyáltalán nem érkezett szakmai segítség, hogy hogyan birkózzanak meg az adminisztratív feladatokkal és a lelki teherrel. Interjúalanyaink utolsó látogatásunkkor már másfél éve láttak vendégül egy húsz-harminc fős, változó összetételű csoportot, amelyben kárpátaljai roma nagycsaládok és harkivi időse menekültek egyaránt voltak. Szakmai segítséget csak nemzetközi és budapesti civil szervezetektől kaptak. De még ez sem volt elég ahhoz, hogy megbirkózzanak a helyi társadalom növekvő cigányellenességével és legyőzzék saját kételyeiket az általuk befogadott menekültek hosszú távú szándékaival kapcsolatban. Tájékoztatták a Katasztrófavédelmet, hogy nem tudják tovább fogadni a menekülteket. Legutóbbi látogatásunk idején (2023 ősz) azonban még mindig érkeztek új családok. Interjúalanyunk így foglalta össze az állami segítségnyújtással, illetve annak elmaradásával kapcsolatos tapasztalatait: „*És akkor hát, aki jóhiszemű, mint mi is, meg hát nemcsak mi, hanem akik hirtelen ebbe bekapcsolódtak, azok a segítők, azok megpróbálták mindent is biztosítani. Kivéve az államot. Tehát ebben állami szerepvállalás gyakorlatilag azon kívül, hogy született egy határozat, meg azon túl, amit mondtam, hogy első naptól a napi négy-ötszöri ellenőrzés, külön fajta hatóságok formájában. Mai napig nem értem, hogy miért. [...] Tehát semmifajta segítségnyújtás.*”

A magyar kormánynek az európai politikai porondon egyedülálló, különutas álláspontja, az ambivalens diskurzus – egyrészt támogatni az ukrajnai menekülteket, megszavazni az EU-s szankciókat, de nem támogatni az Oroszországot elítélő nyilatkozatokat stb. – a szolidaritási mező szereplőiben is fenntartásokat és ellenérzéseket váltott ki. Az egyik oktatási szereplő, aki a menekültek oktatásában szervezőként vesz részt, rámutatott, hogy például Németországgal és Lengyelországgal ellentétben a magyar politikai közegben nem akarják nyíltan kifejezni Ukrajna iránti támogatásukat, önkénteseik igyekeznek névtelenek maradni: „*...azt tapasztaljuk, hogy a környező országokban nyílt szolidaritás van. Nem azt mondom, hogy feltétlenül aktívan segítenek az emberek, vagy nem feltétlenül jelenti azt, de nem probléma a szolidaritás nyilvános kinyilvánítása.*”¹⁶

A menekültekkel 30 éve foglalkozó magyar egyesület vezetője még árnyaltabban fogalmazta meg azokat a problémákat, amelyek a menekültsegítés strukturális hiányosságaira az idő előrehaladtával egyre jobban rámutatnak: „*Alapvetően egyfolytában arra hivatkoztunk, azt próbáltuk mondani, hogy itt nem csak ilyen vészhelyzeti megoldások szükségesek, hanem fontos a hosszú távú segítségnyújtás, és ezt azóta is csináljuk. Csakhogy a csomó szervezet, akik meg amúgy ebben elindultak, most kezdik ezt a tempót fölvenni, hogy itt most már nem az a kérdés, hogy ki mikor fog tudni hazaköltözni Ukrajnába, hanem hogy hogyan fognak itt élni az emberek. És az [...] az önkéntes kapacitás, ami különben az első évben tudta az állami felelősségvállalás hiányát kompenzálni, az kifulladt sok szempontból. [...] Azok az önkéntesek is valahol, akik nagyon komolyan vették és elkötelezettek voltak, egy részük meghozta azt a döntést, hogy vagy kiszállnak ebből, ilyen önvédelmi szempontból, vagy pedig ők is professzionalizálódnak, félprofesszionalizálódnak.*”

A válsághelyzet azonnali megoldásokat kívánt, a sokszor önkéntes alapon megszerveződött segítségnek azonban nem voltak meg a szakmai alapjai (pl. szociális munkás alapú segítség), háttere, és az idő előreha-

¹⁶ Az interjú angol nyelven készült, a szerzők fordítása.

laddal egyre egyértelműbbé vált, hogy ad hoc módon nem lehet megoldani a felmerülő problémákat. Az integráció más feladatokat kíván meg, mint a vészhelyzeti segítség – míg az állami feladatvállalás hiányát a vészhelyzetben a rendkívüli civil segítség sok szempontból pótolta, hosszabb távon jobban megmutatkozik az állami ellátórendszer, illetve a szakpolitika hiánya. Az állam fellépését a hosszú évek óta zajló antimigrációs politika és az ukrajnai menekültek iránti korlátozott felelősségvállalás ellentmondása határozta meg, amit még tovább terhelte a magyar állampolgársággal is rendelkező, és a roma származásuk miatt különösen nemkívánatosnak tekintett menekültek legalizációjával kapcsolatos helyzet.¹⁷

A lokális szolidaritást támogató transznacionális szervezetek

Az állami kormányzati struktúráktól függetlenül a nemzetközi segély- és humanitárius szervezetek szakmai és anyagi forrásokkal támogatták az ukrajnai háború elől menekülők számára segítséget nyújtó szervezeteket is. Az ENSZ-szervezetek több ponton próbálták támogatni az önkormányzati és a civil segítséget egyaránt, amellet, hogy az államhoz közel álló egyházi karitatív szervezetekkel is szoros együttműködésben álltak. Például az UNICEF – az ENSZ nemzetközi gyermekjogi szervezete – ajánlásokat fogalmazott meg a helyi önkormányzatok számára (UNICEF 2023). Az IOM (*International Organization for Migration*) Magyarország is kapcsolatot épített az önkormányzati szervek, köztük Záhony és Budapest Főváros Önkormányzataival (IOM 2023). Az UNHCR (*United Nations High Commissioner for Refugees* – az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága) aktív partnerséget épített ki a Karitatív Tanács hat nagy egyházi kötődésű szervezetével, valamint hasonló számú független civil partnerrel. Az utóbbi szereplők közül három a menekültvédelem területén már többéves szakmai múlttal rendelkező, klasszikus migránsintegrációs szolgáltatásokat (például oktatási integrációt segítő közösségi programok, információszolgáltatás és jogi tanácsadás stb.) nyújtó civil szervezet volt, három civil szereplő pedig új ezen a területen. Nem egyértelmű, hogy milyen szerepet játszottak az Európai Unió migrációs irányítási normái és finanszírozása. Az állami források elosztásának kevésbé átlátható volta miatt nem könnyű bemutatni, hogy ezek a források hogyan hatottak a menekültellátást helyi szinten végző szervezetekre. A legtöbb civil szereplő tudomásunk szerint nem kapott támogatást ezekből az alapokból. Ezt részben a pályázati kiírások magyarázzák: az előfinanszírozás, a saját hozzájárulás, az elszámolás és a pénzügyi adminisztráció pályázati feltételeinek való megfelelés magas küszöbe, amelyek miatt valójában csak a nagy jótékonyági szervezetek tudtak pályázni. De az EU-s pályázatok nagy része a későbbiekben nyílik meg. Ilyen értelemben az EU egyelőre nem játszott olyan fontos szerepet, mint a transznacionális szervezetek.

A kisebb városi és vidéki kezdeményezések támogatását a kisebb donorszervezetek is felkarolták. Ezek a szervezetek szerény pénzügyi forrásokkal rendelkeznek, mégis képesek megosztani tudásukat és hálózati kapcsolataikat az állami szervek által elhanyagolt helyi kezdeményezésekkel. Egy magánfinanszírozású nemzetközi civil szervezet, a *United Way Magyarország*, helyi képviselője például a közösségi mentorálásra összpontosított: az ország különböző városaiban és kistélepléseiben működő kis szervezetekkel mikroköltségvetésű projektekben dolgoztak együtt. A saját forrásbevonási lehetőségeik mellett az UNCHR is biztosított számukra forrásokat ehhez. Közel 30 civil szervezetnek és kezdeményezésnek nyújtottak pénzügyi és technikai támogatást olyan projektekhez, amelyek a menekültcsaládok, gyermekek és fiatalok alapvető jólétére összpontosítanak. Ugyanakkor igyekeztek összekapcsolni ezeket a vidéki szolidaritási kezdeményezéseket a

¹⁷ Köszönjük, hogy névtelen szakmai lektorunk felhívta a figyelmünket az ukrajnai menekültellátással kapcsolatos magyar állami viselkedés ellentmondásaira. A magyar állampolgársággal is rendelkező menekültek speciális helyzetével a probléma fontossága ellenére ebben a tanulmányban nem foglalkozunk.

fővárosiakkal. Hasonló munkát végzett a vidéki kezdeményezések felkarolásával például a Kárpátok Alapítvány¹⁸ is.

Miközben a nemzetközi humanitárius szervezetek kerülték a kormány menekült- és migrációs politikájának közvetlen kritikáját (Kovács–Nagy 2022:234), illetve erőforrásaik jelentős részét az állami támogatást is élvező karitatív szervezetek projektjeinek finanszírozására fordították, a magyar civil társadalom megerősítését is prioritásként kezelték. Ahogyan egy vezető transznacionális humanitárius szervezet helyi irányítója fogalmazott: „Megpróbáljuk megerősíteni a magyarországi civil társadalom azon kapacitását, hogy legyenek olyan civil szervezetek, amelyek boldogulnak a projektmenedzsmenttel, pénzügyi menedzsmenttel, ismerik a támogatási lehetőségeket, tudnak pályázni más támogatóknál is hosszabb távon, tehát ez mindenképpen része annak a munkának, amit végzünk.”¹⁹ Vagyis a menekültek segítésének stabil és kiszámítható működésére és a civil szektor szakmaiságának erősítésére egyaránt fókuszáltak. Ennek jegyében a nemzetközi humanitárius szervezetek, külföldi egyházi adományozókkal együttműködve segítettek például a Dévai Fogadó Menekülteket Segítő Közösségi Központ²⁰ létrehozását a fővárosban, amely közvetlen szolgáltatásokat nyújt a háború miatt menekülők számára, lehetővé teszi a donorok és a kedvezményezettek közti találkozást, és közösségi teret biztosít menekültek különböző csoportjai számára saját programok szervezésére és lebonyolítására. Ugyanakkor sok azonnali segítséget nyújtó civil, közösségi csoport és kezdeményezés nem fért hozzá semmilyen nemzetközi szervezeti finanszírozáshoz, ilyen értelemben a támogatások – mint általában – részben szelektíven működtek.

Az intézményi kapacitásfejlesztés mellett a nemzetközi humanitárius és segítőszervezetek a menekültekkel kapcsolatos szolidaritási munkával kapcsolatos fontos elveket és elvárásokat fogalmazták meg. Bár ezzel kapcsolatosan az egyik menekültvédelemmel foglalkozó interjúalanyunk kritikusan közelített, azt is hangsúlyozva, hogy a nagy transznacionális szervezetek iránymutatásai olykor csak felületes feladatteljesítést jelentettek. Például az integráció mint hívószó bizonyos esetekben nem jelent ténylegesen átgondolt, strukturális-rendszerszintű, szakpolitikai döntéseket. De az összkép azt mutatja, hogy ezek a szervezetek ténylegesen létrehoznak egy szakmai közeget, amelyben a segítség elvi kereteiben is egyetértenek, a kis szervezetek tapasztalatai is beépülnek, illetve a nagyobb szervezetek szakpolitikai tudása is hasznosul.

A nemzetközi humanitárius szervezetek nagy hangsúlyt fektettek a legkiszolgáltatottabb menekültcsoportok, mindenekelőtt a rendkívül hátrányos körülmények elől menekülő kárpátaljai romák támogatására is. Ezek az emberek, akik közül sokan magyar állampolgársággal rendelkeznek, nem élvezték sem az állam, sem a magyar társadalom vendégszeretetét. A szegény és részben írástudatlan szülőkkel érkező menekültgyermekek iskoláztatását és a nagycsaládosok lakhatását elsősorban a magyarországi romákkal foglalkozó helyi civil szervezetek karolták föl. A roma menekültek támogatásában a transznacionális szervezetek nagymértékben támaszkodtak a magyarországi roma szervezetekre, a romák strukturális helyzetéből és kulturális sajátosságaiból adódó sajátos szükségletek azonosítása, valamint a befogadó társadalomban és annak intézményeiben tapasztalható rasszizmus feltárása érdekében.

¹⁸ <https://www.karpatokalapitvany.hu/iras/koszonto>

¹⁹ Az interjú angol nyelven készült, a fordítást a szerzők készítették.

²⁰ <https://devaifogado.eu/hogyan-segitunk-2>

Az önkormányzatok mint a menekültbefogadás új szereplői

Magyarországon a 2010 utáni hatalomkoncentráció súlyosan érintette az önkormányzatok helyzetét, mozgásterét és erőforrásait is. Az önkormányzati törvény 2011-es módosítása az önkormányzatok hatáskörének és autonómiájának jelentős visszaszorulását, valamint számos közszolgáltatási feladat központosítását jelentette, elsősorban az egészségügy és az oktatás területén. Az önkormányzatok költségvetése tovább zsugorodott a Covid19-világjárvány idején bevezetett „veszélyhelyzeti kormányzás” során, amely további pénzügyi bevételektől (pl. számos helyi adótól) fosztotta meg az önkormányzatokat (Baranyai–Ferencz 2022). Ez a központosítási folyamat eltérően befolyásolta az egyes önkormányzatok működését. A közepes méretű városokban és kisebb településeken (Jelinek 2020) a gyakran nem elszámoltatható kormányzati transferek és az uniós források központilag ellenőrzött elosztása miatt egyre inkább a központi hatalomtól függő, klientelista viszonyba kényszerítette a helyi tisztségviselőket (lásd még: Gherghina—Volintiru 2023). A civil szervezeteket a kormánypárti önkormányzatok többnyire fenyegető ellenfélnek tekintik, az ellenzéki önkormányzatok viszont a civilekben egyre fontosabb partnerekre találhatnak (Bródy 2022). A 2020–2021-es járványválság azt is megmutatta, hogy a társadalmi szolidaritás és az emberek közötti kölcsönös segítségnyújtás a mindennapi ügyekben jelentősen megnövekedhet, és a helyi önkormányzatok és a szolidaritási aktorok egymás értékes szövetségeseivé válhatnak.

Az önkormányzatok kötelező feladatkörébe tartozik az egészségügyi alapellátás, az óvodai, kulturális (könyvtári) és gyermekjóléti szolgáltatások, az idősgondozás, valamint a szociális segélyezés, beleértve a hajléktalanok lakhatásának biztosítását is. Ezen túlmenően az önkormányzatok – opcionálisan – lokális stratégiákat vagy cselekvési programokat fogadhatnak el a bevándorlók/migránsok integrációjára. A 2015 és 2022 közötti állapotot azonban jól illusztrálja, hogy ez idő alatt egyetlen lokális integrációs stratégiát vagy cselekvési programot sem fogantatosítottak (Soltész 2021; Soltész–Vadasi 2022; Kováts-Soltész 2022).

Az anyagi források szűkössége és a függőségi viszonyok ellenére a főváros és néhány kerületi önkormányzat, illetve az ország északi és keleti részén található néhány település erőteljesen részt vállalt az ukrajnai menekültek befogadásában. Budapesten kívül a magyarországi 3170 településből 297 olyan településről tudunk, ahol hosszabb-rövidebb időre befogadtak menekülteket – erről számolt be az egyik általunk megkeresett polgármester. Erre a célra gyakran a települések oktatási, egészségügyi és szociális intézményeit vonták be, annak ellenére, hogy adminisztratív szempontból ezeket már korábban centralizálta az állam (pl. az iskolákat). Mind a kérdőíves adatfelvételünk, mind a kvalitatív kutatásunk eredményei azt mutatják, hogy a civil és önkormányzati szereplők intenzív horizontális együttműködése kulcsfontosságú volt az ukrajnai menekültek gyors és hatékony segítésében.

A legtöbb önkormányzat a menekültek támogatásában a koordinációt tekintette a legfontosabb feladatának. Budapesten a Fővárosi Koordinációs Fórum már a második naptól kezdve működött, ami rendszeres szakmai konzultációkat jelentett a helyi szakmai civil szervezetek, a nemzetközi menekültügyi szervezetek (UNHCR, IOM) és a nagyszámú önkéntest mozgató civil kezdeményezés között. Az infrastrukturális háttér a fővárosi önkormányzat, az IOM és az UNHCR által közösen létrehozott „Budapest Helps” Közösségi Központ létrehozásával erősödött. Az egyik résztvevő szervezet képviselője így számolt be erről: „Az történt ugye, hogy kedden tört ki a háború. Kedden vagy szerdán, és azt hiszem, hogy hétfőre szerveztünk egy olyan zoom-találkozót, amiben az akkor hozzánk eljutott információk alapján, akik tevékenykedtek már akkor a fővárosban, aki lehetett intézményesült szervezet meg lehetett informális csoport is, tehát akiket láttunk a

Facebookon, ugye lett ez a Segítségnyújtás Ukrajna [csoport]. [...] tehát elkezdtük azt a fórumot megteremteni, hogy az emberek tudjanak arról, hogy mit csinál a másik. És két-három hétre rá, [...] akkor már szerveztünk ennek a csoportnak egy jogi felkészítést és egy olyant, hogy hogyan tudunk jól segíteni.”

Nemcsak a Magyarországra érkező menekültekkel, hanem az Ukrajnával való szolidaritás kifejezése is fontos szándéka volt a főváros vezetésének. A háború egyéves évfordulója alkalmából rendezett megemlékezés-sel (az ukrán nagykövetséggel és az ukrán diaszpóra képviselőivel társszervezésben) a budapesti városháza ismételten hangot adott az Ukrajnával való politikai szolidaritásának.

Az önkormányzati-civil együttműködés sajátos formája a fővárosban és az ellenzéki önkormányzatok által vezetett kerületekben volt tapasztalható. Több kerületben a 2019-es önkormányzati választásokon korábban civil, illetve alulról szerveződő társadalmi mozgalmak aktivistái váltak politikai szereplőkké, és lettek az önkormányzati adminisztráció meghatározó tagjai vagy akár vezetői. Ez egy megváltozott működésmódot teremtett meg, ami lehetővé tette, hogy ötvözzék szakmai tudásukat, az alulról jövő közösségi cselekvés tapasztalatait, valamint a – még megmaradt – önkormányzati hatáskör és infrastruktúra adta lehetőségeket. Ennek adott hangot a 8. kerületi interjúalanyunk is, aki a Barcelonából indult municipalista mozgalom magyar úttörője: „És ugye pont az volt az izgalmas, hogy – és ez nyilván ezeknek az önkormányzatoknak a jellegét adja, szóval nem véletlen, hogy – a kilencedik, a nyolcadik, meg a főváros, ahol ugye ezek az aktivista emberek vannak így az ilyen szociális ügyek környékén, hogy itt volt, hogy az ilyen civil és önkormányzati szereplők közötti határvonal nagyon elmosódott, és ezek a megbeszélések mindig olyanok voltak, hogy ilyen teljesen átjárható. [...] Szóval, hogy ilyen természetes módon átjár a két világ, és mindegy, hogy önkormányzatként vagy civilként segítesz, segítesz és kész.” De hasonló szellemben fogalmazott a 9. kerület önkormányzati képviselője is: „Tényleg az az igazság, hogy az nekem erősségem, amikor nagyon gyorsan kell valamire rugalmasan reagálni. Nyilván, ahonnan jövök, ez szükséges, és ilyen szempontból segítség volt... [...] én tényleg hiszek a civil szférában. Tényleg hiszek abban, hogy a 21. században az önkormányzatnak is a 21. századi helyét kell megtalálnia, és ez egy teljesen másfajta kapcsolat a civilekkel meg az állampolgárokkal.”

Fővárosi és kerületvezető interjúalanyaink osztoztak abban a meggyőződésben, hogy az ukrainai menekülteknek nyújtott önkormányzati segítség egy tágabb közpolitikai elképzelés része, amely az idegenekkel kapcsolatos kormányzati kirekesztő politika helyben megteremthető alternatíváit keresi. A szakirodalom egy része ezt manapság városi vagy urbánus kozmopolitizmusnak hívja (Agustín–Jørgensen 2019). Ennek jeleit ismertük fel azon a fővárosi rendezvényen, amelynek mottója „a toleráns, sokszínű, támogató és befogadó Budapest”²¹ volt. A 2024-es önkormányzati választásokon a fővárosban és több budapesti kerületben törekedtek a szavazati joggal rendelkező külföldiek mozgósítására. Meggyőződésünk, hogy a menekültekkel kapcsolatos szolidaritási akcióknak, civilek és önkormányzatok együttműködésének fontos szerepe volt ebben a mozgósításban.

A helyzet jelentősen különbözött az általunk vizsgált vidéki településeken, ahol az önkormányzatok kiszolgáltatottabbak a központi hatalomnak és az általa teremtett klientelista viszonyoknak. Aktív vidéki önkormányzatok két példáját mutatjuk be, amelyek két körvonalazódó, további átfogó vizsgálatokkal igazolandó típust alkotnak. Mindkét esetben a polgármesterek voltak a befogadás mozgatórugói. Egy, a magyar-ukrán határhoz közeli kis falu önkormányzata közvetlenül a háború kitörése után önként jelentkezett a menekültek

²¹ Ez volt a címe annak a nyilvános rendezvénynek, amelyet nagyjából két évvel az ukrainai háború kitörése után tartottak az egyik legnagyobb civil szervezet és az IOM szervezésében, a főváros és két fővárosi kerület polgármestereinek részvételével.

befogadására. A falut húsz éve ugyanaz a polgármester vezeti, aki egyaránt tevékeny az ellenzéki polgármesterek országos szervezetében és a női polgármesterek szervezetében. A kistelepülés önkormányzata szociálisan elkötelezett és pályázati szempontból is aktív, integrációs központot működtet, a szegregátum-fel-számolási program keretében önkormányzati lakásokat újított fel és épített, idősek otthonát működtet. A közösségi tevékenységek és programok számos lakost aktivizálnak, egyrésztük önkéntesként tartósan részt vesz a programok megvalósításában. Az önkormányzat, a polgármester kezdeményezésére, rögtön a háború kitörése után a határmenti településeken önkénteskedett, és már a kezdetektől nyitott volt a menekültek befogadására anélkül, hogy a Katasztrófavédelem kijelölt befogadói helyszínné nyilvánította volna őket: „Polgármesterként kötelességemnek éreztem, hogy segítek. [...] Én értem ezt a felelősséget, hogy nekünk kell tenni valamit, hogy az ő elhelyezésük megoldott legyen.” Értelmezésében a gondoskodás az önkormányzat fő feladata, amely mindig megtalálja a társadalom rászoruló tagjait. A helyi iskola tornatermét és öltözőit alakították ki a menekültek elszállásolására. A befogadott családok minden segítséget megkaptak a helyiektől az ügyintézéshez, a gyermekeik oktatásához, valamint a felmerülő egészségügyi problémák kezeléséhez.

Egy, az ország központi részében található kistelepülés önkormányzata hasonlóan gyorsan reagált. A befogadás ebben az esetben az „arra érdemes” és „valódi menekültek” kiválasztásával járt együtt, egyúttal megígérve, hogy az érdemtelen „nem igazi menekülteket” távol tartják a településtől. Az érdemesség legfontosabb szempontja etnikai volt, és elsősorban a romákat volt hivatott távoltartani. De a háború általi közvetett érintettség is felmerült, amiként számos elképzelés arról, hogy miként kell helyesen viselkednie, érdemesnek mutatkoznia egy menekültnek. A menekültcsaládok befogadását a „jó falu” narratívájába helyezték. A településen antropológiai terepmunkát végző kollégánk, Tatjana Safonova (2023) rámutatott, hogy a polgármester egy sikeres vezető, aki a kormányzó politikai elittel való kapcsolathálóját mozgósítani tudta a segítséghez és befogadáshoz szükséges erőforrások bevonására. A menekültek segítségét olyan narratívába helyezte, amely nemcsak a „közjó” érdekében cselekvő helyi vezetést legitímálta, hanem a kormányzati diskurzus szelektív szolidaritását és a hétköznapi populizmust is (Safonova 2022, 2023; Csurgó–Horzsa–Megyesi 2022), aminek kulcsa az „érdemes” és „érdemtelen” szegények megkülönböztetése a vidéki Magyarországon (Czibere–Kovács 2022:734; Feischmidt–Szombati 2018).

Civil aktivizmus és a szolidaritás lokalizálódása

Magyarországon a menekülteket, menedékkérőket és általában a migránsokat segítő szolgáltatások többségét évek óta nem kormányzati szervezetek nyújtják. E szervezetek száma és mérete jelentősen csökkent az elmúlt évtizedben, mivel egyre kevesebb pénzügyi forráshoz férnek hozzá, illetve a kormány migránsellenes diskurzusa miatt politikai szempontból is megkérdőjeleződik a legitimitásuk. Ezzel együtt a menekülteket és migránsokat segítő civil és emberjogi szervezetek voltak azok, amelyek kellő szakértelemmel, felhatalmazással rendelkeztek ahhoz, hogy központi szerepet játszanak a szolidaritási mechanizmusok kialakításában. Az ukrajnai háborúhoz kapcsolódó válsághelyzetben felértékelődtek, mert rendelkeztek a hosszú távú működéshez szükséges kapacitásokkal, tudással és szervezeti háttérrel. A fővárosban a menekültsegítés pontosan ezekre a civiltársadalmi együttműködési hálózatokra épülve tudott hatékonyan kiépülni. Illetve saját civil előéletük is nagyban hozzájárult a gyors támogatáshoz, ahogyan ezt a fővárosi koordináció vezetője is kiemelte: „Szerintem ez nagyon összefügg, ha mi nem a civil tapasztalatunkkal jövünk, akkor nem szervezzük meg olyan gyorsan, hogy mit csináljon a főváros, hiszen nem tudjuk, hogy mire volna szükség. Merthogy, ha

én egy köztisztviselő vagyok, akkor úgy nem tudom elképzelni, hogy menekültválság esetében mi lehet egy fővárosi önkormányzatnak a feladata.”

Interjúalanyaink azt is hangsúlyozták, hogy a 2015-ben a menekültsegítésben kialakult civil kapcsolatokat tudták leginkább mozgósítani, amelyek körül az ad hoc együttműködések szélesebb hálózata is kialakult. Ezekhez a kulcsfontosságú civil csomópontokhoz a magyarországi ukrán diaszpóra szervezetei és képviselői is több esetben kapcsolódtak. A háború kirobbanásának és a menekültek érkezésének első perceitől számos – korábban Ukrajnából érkezett, jelenleg Magyarországon élő – civil is azonnal csatlakozott. Az etnikai szolidaritásnak négy kulcsfontosságú iránya rajzolódott ki: a fordítóké, az iskolai/oktatási programoké, a vallási szervezetéke, és a jótékonykodó csoportoké, akik legrászorultabb családokat és személyeket anyagi támogatásban részesítették. Terepmunkánk során mind a fővárosban, mind vidéki terepen találkoztunk olyan civilekkel, akik korábban Ukrajnából vagy más posztszovjet országokból, Oroszországot is beleértve, telepedtek át Magyarországra, és most bekapcsolódtak a menekültek segítésébe. Itt bemutatott elemzésünkben azonban örölkük kevesebb szó lesz, mert a segítség magyarországi szereplőire fókuszáltunk.

A menekült szolidaritás egyik vezető civil szereplője egy olyan szervezet, amelyet 30 évvel ezelőtt alapítottak a jugoszláviai menekültek segítésére. Azóta átfogó szolgáltatáscsomagot sikerült kifejleszteniük, amely az egyéni és csoportos tanácsadást, az egészségügyi ellátáshoz, az oktatáshoz, a lakhatáshoz, a nyelvoktatáshoz és a nemzetközi védelemben részesülőök közösségi programjaihoz való hozzáférést egyaránt megkönnyíti és biztosítja. Emellett támogatják a menekültsegítésben szerepet vállaló közintézményeket és civil szervezeteket is. Az utóbbi években a kormányzati és médiapropaganda célpontjává váltak, annak ellenére, hogy az állam migrációpolitikai intézményeivel is van együttműködésük. Ugyanakkor nemzetközi szinten is elismert szereplők és számos nemzetközi szakpolitikai fórum tagjai. Az ukrainai háború kezdete óta sikerült bővíteniük szolgáltatásaikat és személyzeti kapacitásukat. Tevékenységük meghatározó részét képezi a kisebb szervezetek, önkéntes csoportok és önkormányzatok kapacitásépítése, valamint a szakmai tudás/keretek biztosítása, amelyet projektfinanszírozásból tudnak működtetni. A szervezet vezetője a következőket hangsúlyozta: *„Az első naptól kezdve nagy nyomás nehezedett ránk, hogy megtaláljuk a segítségnyújtás megfelelő módját. Ehhez fontos volt meghatározni, hogy miben vagyunk jók és miben nem. A válságkezelés és az integráció egyszerre merült fel. Nehéz összeegyeztetni az együttérzést, a szimpátiát és a szakmai segítséget, de fontos, hogy a civil szervezetek és a szakmai szervezetek partnerként tekintsenek egymásra. A Fővárosi Konzultációs Fórum nagyon fontos volt, ott születtek meg azok a standardok, amelyeket aztán mindenki megismert és igyekezett alkalmazni.”*

A szervezet által nyújtott fontos szakmai támogatást és segítséget a korábban idézett fővárosi önkormányzati interjúalanyunk is kiemelte, de az interjúból az összes általunk követett terepen visszaköszönt a szervezet által nyújtott fontos szakmai támogatás és segítség. Szintén hangsúlyosan megjelent a helyi civilek szerepe, akik a kormányzati ellenszélben is kitartottak. Egyes helyi egyházi vagy vallási közösségek működése érzékelhetően elszakadt az állammal történő együttműködéstől, és a menekültbefogadás területén saját akciókat és intézményeket hoztak létre. A terepmunkánk során megismert egyik településen például tanúi lehettünk annak, hogy a kárpátaljai magyar roma menekülteket hogyan segítette a helyi protestáns közösség (élén a lelkipásttorral és a presbiterekkel) a helyi roma közösséggel együtt, akikkel már korábban kialakult együttműködés.

A fővárosban az ukrainai menekülteket segítő vallási közösségek közül többeknek volt korábbi tapasztalata a 2015-ös „menekültválság” és a Covid19-járvány idején végzett szolidaritási akciókból. Éppen ezért,

gyorsan tudtak reagálni, tagjaikat aktivizálni és megszervezni a segítési hálót. Több vallási közösségnek volt lakhatási programja, a 8. kerületben egy evangélikus lelkész és önkéntesekből álló csapata előbb adományokat gyűjtött, majd részben egyházi, részben nemzetközi humanitárius segítséggel közösségi házat hozott létre. Ez utóbbi mára a főváros egyik legnagyobb közösségi és szolgáltató intézménye a menekültek számára, ami részben az evangélikus egyház, részben pedig nemzetközi humanitárius szervezetek anyagi segítségével működik. A segítség lendületét, illetve a gyors mozgósítást az interjúrésztlet is jól szemlélteti: „*Nekünk a háború kitörése egyet jelentett a menekültsegítés elkezdésével. A zugligeti idősek otthonát éppen kiürítették, mert felújítás előtt állt az épület [...], és amikor kitört a háború, akkor ott tudták, hogy egy ilyen átmeneti otthon akarnak létrehozni. A főnövér érte el az egyik kollégámat, hogy mit csináljanak, mert nincsenek felkészülve családok fogadására meg kisgyerekek fogadására, mert az egy idősothon és semmi játék nincs ott. Ez volt az első dolog, amire gyűjtést szerveztünk. [...] Kérdeztem az egyik itt dolgozó szociális munkást, hogy »Hány embernek tudsz munkát adni, ha idehívok önkénteseket?« – és azt mondta, hogy akármennyi[nek]. És akkor az első nap 8 ember jött, hogy csináljon valamit, és aztán egyre többen, és akkor több százan kezdtek el itt önkénteskedni váltásban.»* A közösségépítés és a közösségi cselekvés e tartós modelljei összekapcsolták a helyi elképzeléseket és struktúrákat az országos, transznacionális és nemzetközi vallási hálózatokkal és erőforrásokkal. A közösség és a szolidaritás fogalmai ezekben az esetekben összefonódtak a keresztény universalizmus és a lekipásztori gondoskodás gondolatával.

Az előző példától eltérően sok esetben komoly akadályokba ütközött a szolidaritási kezdeményezések megszilárdulása. A kisebb településeken például azt tapasztaltuk, hogy sokkal nagyobb a civil szereplők kiszolgáltatottsága, az önkormányzati/kormányzati politikai ellenszélnek való kitettség, a nemzetközi támogató szervezetekkel való együttműködés- és kapcsolathány, amelyek megnehezítették a szolidaritási mezőbe való bekapcsolódás megtalálását, elszigeteltté és esetlegessé téve a megszülető kezdeményezések hosszabb távú működését.

A jóléti állam kiüresedése és a jóléti szolgáltatásoknak a civil térbe való delegálása, illetve az erőforrások folyamatos szűkülése magában hordozza annak a veszélyét, hogy a háború elől menekülő segítése szembe kerül a helyi rászorulókkal való szolidaritással, főként a háború okozta menekültválság időbeni elhúzódsával. Az érdemesség és érdemtelenység körüli konfliktusok mind a háború elől menekülőket, mind az őket segítőket nehéz helyzetbe hozta. Azokban a helyzetekben, ahol ezek feloldására tudatosan és erőteljesen törekedtek – például a korábban említett határmenti befogadó településen vagy egyes fővárosi kerületek önkormányzati szereplői esetén –, egyértelműen kommunikálva, hogy különböző forrásokból származnak a támogatások, sikeresen tompították ezt a konfliktust. De interjúalanyaink olyan esetekről is beszámoltak, amikor az érdemtelenység narratívája ellehetetlenítette a segítséget. E narratíva gyakran felerősítette a romák elleni előítéleteket, a háború elől menekülő esetében külön megbélyegezve az – elsősorban kárpátaljai magyar – roma menekülteket, számos esetben kiélezve a rasszizmus meglévő diskurzusait és a kirekesztés magyarországi társadalmi gyakorlatait.

DISZKUSZIÓ

Jelen tanulmányban amellet érveltünk, hogy több strukturális tényező együttes hatása vezetett el ahhoz, hogy Magyarországon a menekültek támogatásával kapcsolatos felelősségek és feladatok az országos szintről jelentős mértékben áthelyeződtek a helyi szint(ek)re. A lokális fordulathoz számos – különböző színtereken és eltérő léptékben tevékenykedő – szereplőre volt/van szükség. Elemzésünkben több dimenzió mentén próbáltuk megragadni és leírni ezt a folyamatot. Első lépésben körüljártuk, hogy az állam hogyan helyezte át a nehéz és kiszolgáltatott helyzetben levő menekültek segítségét az eleve marginalizált társadalmi terekbe (gyakran gazdaságilag hátrányos helyzetű vidéki településekre), miközben támogatásukhoz csak szűkös anyagi és adminisztratív forrásokat biztosított. Ezzel a segítői feladatokat és a forrásteremtés felelősségét is az önkormányzati és civil szereplőkre hárította. Majd arra mutattunk rá, hogy a transznacionális szereplők – a nemzetközi segélyszervezetek és adományozók – hogyan biztosítottak jelentős mértékű pénzügyi forrásokat, illetve szimbolikus és szakmai támogatást ahhoz, hogy a helyi civilek megszervezhessék és biztosítani tudják az ukrajnai háború elől menekülő befogadását. A közösségi kormányzás (*community governance*) mobilizálódásával nem csupán a segítség materiális és humán erőforrásbéli feltételei teremthetők meg, hanem a „helyinek”, a „lokálisnak” az értéke és legitimitása is. Végezetül elemzésünkből az is kibomlott, hogy az önkormányzati vezetők/szereplők, a még megmaradt hatáskörükkel, hogyan vál(hat)tak a szolidaritás helyi szereplőivé.

Arra, a menekültekkel való szolidaritás és a migráció kormányzásának (*migration governance*) nemzetközi szakirodalmában gyakran felmerülő kérdésre, hogy mennyire tartósak azok a struktúrák és megoldások, amelyeket a lokális fordulat eredményez, azt a választ találtuk, hogy a leginkább átalakító erejű megoldásokat a civilek és az önkormányzatok helyi együttműködései hozták létre. Ezek a civil-önkormányzati koalíciók esetünkben, de a szakirodalomban sem egyedülálló módon elsősorban a társadalmilag és kulturálisan plurális nagyvárosi terekhez kötődnek. Ott voltak képesek a legtöbb anyagi, hálózati és elismerésből származó erőforrást mozgósítani. Korábbi kutatások azt jelezték, hogy Magyarországon az önkormányzatoknak nem volt elképzelésük, programjuk vagy akaratuk az állami migrációpolitika alternatíváinak megteremtésére. Kutatásunk azt mutatja, hogy az ukrajnai menekültek befogadása olyan elmozdulást eredményezett, amely folytatódott a közelmúltbeli önkormányzati választások stratégiaalkotásában és politikai kommunikációjában. Ezért azt gondoljuk, hogy a fővárosban és annak bizonyos kerületeiben a transzformatív municipalizmus jellemzői felismerhetők, és ez lehetőséget teremthet új, helyi migrációs közpolitikák kialakítására is.

Az átalakulás inkább alkalmazkodásként értelmezhető azoknak a kisebb településeknek az esetében, ahol a civil-önkormányzati koalíció a menekültek iránti felelősségét az önkormányzat általános gondoskodási köldetéséből eredeztette. Többnyire olyan településekről van szó, amelyek nem számítottak korábban sem, és nem váltak most sem a migránsok tartós megtelepedésének helyszínévé, új migrációs közpolitika alkotására ezért aligha van igény.

Elemzésünk során ugyanakkor a lokalizmus sebezhetőségei és korlátai is megmutakoztak. A menekültsegítés állami intézményeinek a leépítése, a szűkös anyagi és emberi erőforrások, a nemzetközi segélyszervezetek projektalapú működése, az önkormányzati hatáskörök központosítása és visszaszorítása mind olyan tényezők, amelyek megnehezítik a menekültekkel való szolidaritás fennmaradását és helyi intézményesülését. Ezekre a korlátokra erősít rá a politikai diszkurzív tér is a menekült- és idegenellenességével, a romákkal szembeni előítéletek élesítésével, az oroszbarát narratívák propagálásával. Az általunk vizsgált esetek

egy része a lokális alternatívák átmenetiségét, múlandóságát mutatja, másik részük pedig az autoriter és populista kormányzás feltételeihez való alkalmazkodást, amely a lokalitáshoz kapcsolt morális cselekedetet a kezdetektől a kormányzattól való függőségi viszony fenntartásával, vagyis a szolidaritás kooptálásával kapcsolta össze.

HIVATKOZÁSOK

- Agustín, Ó. G. (2020) New municipalism as space for solidarity. *Soundings*, 74, 54–67. <https://doi.org/10.3898/SOUN.74.04.2020>
- Agustín, Ó. G. – Jørgensen, M. B. (2019) Solidarity cities and cosmopolitanism from below: Barcelona as a refugee city. *Social Inclusion*, 7(2), 198–207. <https://doi.org/10.17645/si.v7i2.2063>
- Ataç, I. – Schwiertz, H. – Jørgensen, M. B. – Vandevooordt, R. – Hinger, S. – Spindler, S. (2023) Negotiating borders through a politics of scale: Municipalities and urban civil society initiatives in the contested field of migration. *Geopolitics*, 29(2), 1–27. <https://doi.org/10.1080/14650045.2022.2129732>
- Baranyai N. – Ferencz Z. (2022) A COVID-19 és a helyi válságkezelés jellemzői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 37(2), 111–133. <https://doi.org/10.17649/TET.37.2.3472>
- Bauder, H. (2022) Urban solidarity: Perspectives of migration and refugee accommodation and inclusion. In Jørgensen, M. B.– Schierup C.-U. (szerk.) *Contending global apartheid: Transversal solidarities and politics of possibility*. Brill, 23–44. https://doi.org/10.1163/9789004514515_003
- Bródy L. (2022) Társadalmi részvétel a városfejlesztésben: Változó szerepek Budapest tereinek alakításában. *Tér és Társadalom*, 36(1), 82–99. <https://doi.org/10.17649/TET.36.1.3359>
- Careja, R. (2019) Making good citizens: Local authorities’ integration measures navigate national policies and local realities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(8), 1327–1344. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1441613>
- Caponio, T. – Scholten, P. – Zapata-Barrero, R. (szerk.) (2018) *The Routledge handbook of the governance of migration and diversity in cities*. Routledge.
- Csurgó B. – Horzsa G. – Megyesi B. (2022) A vidék-imázs és helyi identitás kutatásának lehetőségei és módszerei: Egy szisztematikus szakirodalom-elemzés eredményei. *Szociológiai Szemle*, 32(1), 15–40. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.2>
- Czibere I. – Kovách I. (2022) State populism in rural Hungary. *Rural Sociology*, 87(S1), 733–757. <https://doi.org/10.1111/ruso.12407>
- della Porta, D. – Steinhilper, E. (2022) Shrinking spaces and civil society contestations: An introduction. In della Porta, D. – Steinhilper, E. (szerk.) *Contentious migrant solidarity: Shrinking spaces and civil society contestations*. Routledge, 1–18.
- Drewski, D. – Gerhards, J. (2024) Why do states discriminate between refugee groups? Understanding how Syrian and Ukrainian refugees were framed in Germany and Poland. *Am J Cult Sociol* <https://doi.org/10.1057/s41290-024-00221-z>
- Feischmidt, M. (2020) Deployed fears and suspended solidarity along the migratory route in Europe. *Citizenship Studies*, 24(4), 441–456. <https://doi.org/10.1080/13621025.2020.1755157>
- Feischmidt, M. – Szombati, K. (2018) A szegénység kisajátítása és szimbolikus újrakeretezése: az „érdemtelenek” rasszizálása és az „érdemesek” etnicizálása. Gyöngyöspata tanulságai. *Magyar Tudomány*, 179(6), 885–901.
- Feischmidt M. – Zakariás I. (2018) Jótékonyág és politika. A menekülteknek nyújtott közvetlen segítség közéleti hatásai. *Politikatudományi Szemle*, XXVII(2), 55–83.
- Feischmidt M., – Neumann E. (2022) The political aspects of solidarity mobilizations in the context of shrinking civil society during the first wave of COVID-19. *European Societies*, 25(1), 132–153. <https://doi.org/10.1080/14616696.2022.2100443>
- Fodor É. (2022) More babies for the state: The “carefare” regime of anti-liberal Hungary. *New Labor Forum*, 31(1), 34–41. <https://doi.org/10.1177/10957960211062460>
- Garces-Mascareñas, B. – Gebhardt, D. (2020) Barcelona: Municipalist policy entrepreneurship in a centralist refugee reception system. *Comparative Migration Studies*, 8(15). <https://doi.org/10.1186/s40878-020-0173-z>
- Gerő M. – Fejős A. – Kerényi Sz. – Szikra D. (2023) From exclusion to co-optation: Political opportunity structures and civil society responses in de-democratising Hungary. *Politics and Governance*, 11(1), 16–27. <https://doi.org/10.17645/pag.v11i1.5883>
- Gerő M. – Sik E. (2020) The moral panic button: Construction and consequences. In Goździak, E. M. –Main, I. –Suter, B. (szerk.) *Europe and the refugee response: A crisis of values?* Routledge, 39–58.
- Gerő M. – Susánszky P. – Kopper Á. – Tóth G. (2020) Strategies for survival: Human rights organizations’ responses to the closing of political opportunity structures in Hungary. *Politologicky Casopis*, 27(2), 119–139. <https://doi.org/10.5817/PC2020-2-119>
- Gherghina, S. – Volintiru, C. (2023) Budgetary clientelism and decentralization in Hungary and Romania. *Journal of Developing Societies*, 39(1), 40–62. <https://doi.org/10.1177/0169796X221148509>
- Glick Schiller, N. – Çağlar, A. (2009) Towards a comparative theory of locality in migration studies: Migrant incorporation and city scale. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(2), 177–202. <https://doi.org/10.1080/13691830802586179>
- Haselbacher, M. (2019) Solidarity as a Field of Political Contention: Insights from Local Reception Realities. *Social Inclusion*, 7(2), 74–84. <https://doi.org/10.17645/si.v7i2.1975>

- International Organization for Migration (IOM) DTM Hungary. (2023) *Surveys with refugees from Ukraine: Needs, intentions and integration challenges*. IOM. Elérhető: <https://hungary.iom.int/sites/g/files/tmzbd11591/files/inline-files/iom-hungary-dtm-hungary-needs-and-intentions-q2.pdf> [Letöltve: 2024-8-12].
- IOM (2023) *Ukraine Crisis 2022-2023: 1 Year of Response*. Elérhető: https://hungary.iom.int/sites/g/files/tmzbd11591/files/documents/2023-03/One%20year%20in%20war_report_FIN_0.pdf [Letöltve: 2024-08-12].
- Jacobsson, K. – Korolczuk, E. (2020) Mobilizing grassroots in the city: Lessons for civil society research in Central and Eastern Europe. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 33, 125–142. <https://doi.org/10.1007/s10767-019-9320-7>
- Jelinek Cs. (2020) Gúzsba kötve táncolunk: Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának a politikai gazdaságtana magyarországi közép- városokban. *Szociológiai Szemle*, 30(2), 115–136. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.6>
- Jørgensen, M. B. (2012) The diverging logics of integration policy making at national and city level. *International Migration Review*, 46(1), 244–278. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2012.00886.x>
- Keller, J. – Virág, T. (2023) Drivers of place-based community development. In M. Fritsch, P. Kahila, S. – Németh, – J. W. Scott (eds.) *Spatial justice and cohesion: The role of place-based action in community development*. Routledge, 92–106.
- Korkut, U. – Fazekas, R. (2023) The ruptures and continuities in Hungary’s reception policy: The Ukrainian refugee crisis. *Central and Eastern European Migration Review*, 12(1), 13–29. <https://doi.org/10.54667/ceemr.2023.10>
- Kovács K. – Nagy B. (2022) In the hands of a populist authoritarian: The agony of the Hungarian asylum system and the possible ways of recovery. In Stojanova, V. – Smet, S. (szerk.), *Migrants’ rights, populism and legal resilience in Europe*. Cambridge University, 211–225.
- Kováts A. – Soltész B. (szerk.) (2022) *A place to call home: Social integration of refugees in Hungary*. Menedék – Hungarian Association for Migrants.
- Kreichauf, R. – Meyer, M. (2021) Negotiating urban solidarities: Multiple agencies and contested meanings in the making of solidarity cities. *Urban Geography*, 42(2), 1–24. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.1890953>
- Letki, N. – Walentek, D. – Dinesen, P. T. – Liebe, U. (2024) Has the war in Ukraine changed Europeans’ preferences on refugee policy? Evidence from a panel experiment in Germany, Hungary and Poland. *Journal of European Public Policy*, 1–25. <https://doi.org/10.1080/13501763.2024.2304610>
- Łukasiewicz, K. – Oren, T. – Tripathi, S. (2021). Local welfare system response to refugees: Between innovations, efficiency, and creating unequal opportunities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(1), 350–370. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2021.1905506>
- Melegh A. (2023) *The migration turn and Eastern Europe: A global historical sociological analysis*. Palgrave Macmillan.
- Melegh A. – Vancsó A. – Mendly, D. – Hunyadi M. (2021) Positional insecurity and the Hungarian migration policy. In Ceccorulli, M. – Fassi, E. – Lucarelli, S. (szerk.) *The EU migration system of governance: The European Union in international affairs. Justice on the move*. Springer, 173–197. https://doi.org/10.1007/978-3-030-53997-9_7
- Messing V. – Ságvári B. (2021) Are anti-immigrant attitudes the Holy Grail of populists? A comparative analysis of attitudes towards immigrants, values, and political populism in Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. 7(2), 100–127. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v7i2.750>.
- Mohos M. – Zöldi B. (2022. október 25) Több mint 10 milliárd forintnyi EU-s pénz jön az ukrainai menekültek ellátására. RTL.HU. <https://rtl.hu/belfold/2022/10/25/ukrajna-menekultek-eu-tamogatas-civil-szervezetek-belugyminiszterium> [Letöltve: 2024-08-12].
- Molęda-Zdziech, M. – Pachocka, M. – Wach, D. (2021) Immigration and integration policies in Poland: institutional, political and social perspectives. In Franzke, J. – Ruano, J. (szerk.) *Local Integration of Migrants Policy: European Experiences and Challenges*, Palgrave Macmillan, 169–199.
- Nagy B. (2019) A magyar menekültügy harminc éve. Sírbeszéd. [30 Years of Hungarian Refugee Protection. Eulogy]. *Élet és Irodalom*. 63(26). június 28.
- Neumann E. (2022) Education for a Christian nation: Religion and nationalism in the Hungarian education policy discourse. *European Educational Research Journal*. <https://doi.org/10.1177/14749041211072691>
- Pedziwiatr, K. – Magdziar, W. (2023) The reception and integration of refugees from Ukraine in Poland, Czechia, Slovakia and Hungary – The new immigration destinations of Central Europe. *Problemy Polityki Społecznej Studia i Dyskusje*, 59, 345–377. <https://doi.org/10.31971/pps/162968>
- Pepinsky, T.B. – Reiff, Á. – Szabó, K. (2024) The Ukrainian Refugee Crisis and the Politics of Public Opinion: Evidence from Hungary. *Perspectives on Politics*. Published online, 1–26. <https://doi.org/10.1017/S1537592724000410>

- Pincock, K. – Betts, A. – Easton-Calabria, E. (2021) The rhetoric and reality of localisation: Refugee-led organisations in humanitarian governance. *The Journal of Development Studies*, 57(5), 719–734. <https://doi.org/10.1080/00220388.2020.1802010>
- Rajaram, P.K. (2016) Whose Migration Crisis?. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. 2(4), <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i4.314>.
- Roepstorff, K. (2020) A call for critical reflection on the localisation agenda in humanitarian action. *Third World Quarterly*, 41(2), 284–301. <https://doi.org/10.1080/01436597.2019.1644160>
- Sabchev, T. (2021) Against all odds: Thessaloniki’s local policy activism in the reception and integration of forced migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(7), 1435–1454. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1840969>
- Safonova, T. (2022) *When species meet populism: Socio-political experiments in gardens of a Hungarian village* (doktori értekezés). Central European University.
- Safonova, T. (2023) *Welcoming Ukrainian refugees in a Hungarian mid-size village: A case study*. Kéziratban.
- Savage, J. D. – Kimya, F. (2023) The Stability and Growth Pact’s “unusual events” clause and the funding of the refugee crisis in the European Union. *International Journal of Public Administration*. <https://doi.org/10.1080/01900692.2023.2238921>
- Schammann, H. – Gluns, D. – Heimann, C. – Müller, S. – Wittchen, T. – Younso, C. – Ziegler, F. (2021) Defining and transforming local migration policies: A conceptual approach backed by evidence from Germany. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(13), 2897–2915. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2021.1902792>
- Schwartz, H – Schwenken, H. (2020) Introduction: inclusive solidarity and citizenship along migratory routes in Europe and the Americas. *Citizenship Studies*, 24(4), 405–423. <https://doi.org/10.1080/13621025.2020.1755155>
- Soltész B., – Vadasi V. (2022) Legal and Political Frameworks of Refugee Integration in Hungary. In (Kováts A. – Soltész B.) (szerk.) *A Place to Call Home. Social Integration of refugees in Hungary*. Budapest: Menedék-Hungarian Association for Migrants.
- Soltész B. (szerk) (2021) *The role of local governments in the integration of refugees in the V4 countries*. Marginal: Bratislava. Elérhető: https://migrant-integration.ec.europa.eu/library-document/role-local-governments-integration-refugees-v4-countries_en [Letöltve: 2024-04-08].
- Tóth J. (2013) Migrációs jogi környezet Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 3, 244–250.
- Tóth, J. – Bernát, A. (2023) Solidarity driven by utilitarianism: How Hungarian migration policy transformed and exploited virtues of solidarity. In Fauri, F. – Mantovani, D. (szerk.) *Past and present migration challenges: What European and American history can teach us* Palgrave Macmillan, 271–295. https://doi.org/10.1007/978-3-031-39431-7_11
- Tóth J. – Sik E. (2008) Hungary. In Gropas, R. – Triandafyllidou, A. (szerk.) *European immigration: A sourcebook*. Ashgate.
- UNHCR (2022) Hungary: UNHCR Ukraine refugee situation operational update. Elérhető: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/93509> [Letöltve: 2024-08-12].
- UNHCR (2023) Hungary: Multi-sector needs assessment. Elérhető: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/105324> [Letöltve: 2024-08-12].
- UNHCR (2024) Ukraine situation- Regional refugee response plan for the Ukraine situation- Final report 2023.
- UNICEF (2023) Ukraine Refugee Response in Neighbouring Countries: Guidance for Local Authorities. Policy Brief.
- Vandevordt, R. – Verschraegen, G. (2019) The European refugee controversy: Civil solidarity, cultural imaginaries and political change. *Social Inclusion*, 7(2). 48–52. <https://doi.org/10.17645/si.v7i2.2260>
- Zakariás I. – Feischmidt M. – Gerő M. – Morauszki A. – Zentai V. – Zsigmond Cs. (2023) Solidarity with Displaced People from Ukraine in Hungary: Attitudes and Practices. *International Migration & Integration*, 1–28. <https://doi.org/10.1007/s12134-023-01096-8>

PETRI GÁBOR¹ – HRUSKÓ ERIKA²

„MI TÖRTÉNT VELÜNK?”

A magyar fogyatékosügy története 1998 óta, mozgalmi nézőpontból

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.22>

ABSZTRAKT

A fogyatékosággal élő emberek társadalmi mozgalmi Magyarországon és világszerte fellépnek a szakpolitikák és jogok formálásában. A tanulmány az 1998 óta eltelt időszak hazai szakpolitikai és mozgalmi eseményeit mozgalmi nézőpontból elemzi, fogyatékosügyi mozgalmi interjúk (15), szakpolitikai dokumentumok és szakirodalmi adatok alapján. A kutatás azt találta, hogy a fogyatékosügyi mozgalom kormányzati elérése 1998 után jelentősen javult. Azonban a 2000-es évek mozgalmi tevékenységei még erősödő emberi jogi keretekben és nyílt kormányzati struktúrák mellett sem vezettek jelentős szakpolitikai előrelépéshez. A 2010-es évek elején nemzetközi emberi jogi szabályok mentén progresszív lépések indultak, ám ezeket ellensúlyozták a bezáródó kormányzati struktúrák, a mozgalom előtti szűkülő tér, a demokratikus intézmények elérésének gyengülése, a konzultatív platformok kiüresedése, a mozgalom széttöredezése és gyakori öncenzúrája. Az emberi jogi szabályok nyomán elindult hazai programok csak részben eredményesek vagy egyenesen kudarcosak, és a mozgalom szereplői szerint a jogi reformok és EU-s programok sem jelentettek érdemi javulást. A mozgalmi akciók a 2010-es évektől kerülnek a nyílt kormányzati kritikát. Konfrontatívabb mozgalmi akciók olykor képesek voltak eredményt elérni. A 2010-es évek végére a szakpolitika-alkotás a területen lényegében leállt.

Kulcsszavak: fogyatékoság, társadalmi mozgalom, demokrácia

¹ CEU Demokrácia Intézet, posztdoktori kutató és University of Kent, honorary lecturer.

² Független kutató, Önállóan lakni – Közösségben élni csoport.

“WHAT HAPPENED TO US?”

A history of disability policies in Hungary since 1998, from a disability movement perspective

ABSTRACT

The social movement of disabled people has been influential in shaping policies and laws. This paper analyses policy and movement events in the period since 1998 from a movement perspective, based on (15) disability movement interviews, policy documents and literature. The study found that the disability movement's access to policy-making improved significantly after a landmark disability rights law in 1998. However, even with a strengthening human rights framework and open government structures, significant policy progress was not achieved during the 2000s. In the early 2010s, progressive steps were taken following international human rights standards, but these were offset by closing government structures, shrinking space for the disability movement, weakening access to democratic institutions, the removal of consultative platforms, and the fragmentation and self-censorship of the movement. Programmes launched in response to human rights legislation have been only partially effective or downright failures. Legal reforms and EU-funded projects are not seen by movement actors as bringing progressive change in practice. Since the 2010s, the disability movement has avoided open criticism of the government, though more confrontational movement actions have sometimes been able to achieve results. By the end of the 2010s, progressive disability policy-making essentially stopped.

Keywords: disability, social movement, democracy

„MI TÖRTÉNT VELÜNK?”

A MAGYAR FOGYATÉKOSÜGY TÖRTÉNETE 1998 ÓTA, MOZGALMI NÉZŐPONTBÓL

A szerzők a tanulmányt Gombos Gábor és Nagy Bendegúz emlékének ajánlják³

BEVEZETÉS

A fogyatékosok modernkori történetéről sokféleképpen lehet írni: szólhatunk a fogyatékosokkal élő emberek társadalomtörténetéről, a demográfiai változásokról, a rehabilitáció történetéről, a filozófiai, antropológiai vagy politikai gondolkodás esztétikájáról, a jogtörténetéről vagy a fogyatékoskép kulturális és diszkurzív változásairól.

Jelen munka a hazai fogyatékosügy elmúlt 25 évének mozgalmi olvasatát adja, mert meglátásunk szerint a modernkori társadalmi, jogi, politikai, kulturális, sőt, orvosi változásokra mindig hatott a fogyatékosokkal élő emberek mozgalmi munkája. Fogyatékosügyi mozgalom alatt azon szervezetek, informális csoportok és egyének összességét értjük, akik a fogyatékosokkal élő emberekkel kapcsolatosan a közpolitikai és szakpolitikai térben fellépnek: ide tartoznak a fogyatékosokkal élő emberek által kontrollált országos és helyi szervezetek, a nem fogyatékosokkal élő szakértők vagy családtagok által vezetett érdekvédő, jogvédő vagy szolgáltató szervezetek, informális aktivista csoportok és egyéni érdekvédők, közöttük fogyatékosokkal élő vagy szülői aktivisták, akik mozgás-, hallás-, látássérült, értelmi fogyatékosokkal élő, autista, halmozottan fogyatékos, siketvak vagy pszichoszociális fogyatékosokkal, vagy más fogyatékosokkal élő, például „ritka betegségekkel” élő emberek érdekei vagy jogai nevében szólalnak fel. Jelen munka ebből az igazán tág mozgalmából elsősorban az országos szintre fókuszál. Tanulmányunk a fogyatékosügyi szervezetek szenior érdekvédőinek és szakértőinek véleményén alapul: a mozgalmi vélemények egyben a hazai demokratikus rendszerek, a jog, a szociálpolitika, az oktatáspolitikai és az emberi jogok történetére is reflektálnak. Az interjúalanyok véleménye maguknak a fogyatékosokkal élő embereknek a nézőpontját jelenti: a tanulmányban azok kapnak hangot, akiket 25 év politikai, társadalmi, jogi és szakpolitikai változásai közvetlenül értek és érnek.

A progresszív jogok és szakpolitikák világszerte (Campbell–Oliver 2013; Pelka 2012; Pettinicchio 2019) és Magyarországon is (Hegedűs et al. 2009; Kálmán–Köncei 2002) a fogyatékosügyi mozgalom és a kormány közötti tárgyalások és konfrontációk során alakultak ki. A mozgalom véleménye még azoknál a jogszabályoknál is formáló erejű lehet, ahol a konzultáció hiányzik vagy szelektív.

3 Nagy Bendegúz (1973–2023) építészmérnök és kerekesszékes aktivista, sportoló, „műkedvelő fotós” és világutazó, a De JuRe Alapítvány egykori elnöke, az első hazai akadálymentesítési próbaper elindítója, és a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége alelnöke volt. A teljes körű akadálymentesítés, a diszkriminációmentesség és az önrendelkezés elveit dolgozott, kampányolt, írt, előadott, javasolt, és ha kellett, tiltakozott és perelt.

Gombos Gábor (1961–2022) fizikus és pszichoszociális fogyatékosokkal élő érdekvédő, az ENSZ fogyatékosügyi egyezményének egyik megalkotója, az egyezményt felügyelő ENSZ-bizottság tagja, a Pszichiátriai Érdekvédelmi Fórum alapítója, a Pszichiátria (volt) Használóinak és Túlélőinek Európai Hálózatának (ENUSP) elnöke, és a Robert Kennedy Centre kitüntettje volt. A Hyderabadban található NALSAR Egyetem és az Ír Nemzeti Egyetem (NUI Galway) adjunktusaként is dolgozott emberi jogi területen. Gondolataival világszerte inspirált aktivistákat és kutatókat.

Habár tanulmányunk a hazai mozgalommal foglalkozik, ám a hazai ügyekre a nemzetközi kontextus is hat már az 1970-es évek óta (MEOSZ 2001; Baar 2015). A fogyatékoságtörténet globálisan beágyazott: a Kádár-kori vezetés és az 1990 utáni kormányok is reagáltak nemzetközi trendekre, mindez pedig formálisan is jelentőséget nyert az Európai Unió jogrendjében szereplő szabályok és az ENSZ egyezményeinek hazai rendszerbe emelésével. A fogyatékosügyi mozgalom, hasonlóan más hazai civil körökhöz, 1990 után élénkült meg, ám a civil szféra a '90-es éveket jellemző mély társadalmi és gazdasági krízis miatt az évtized végére a kiábrándulás jeleit mutatta (Miszlivetz 1997) – sok fogyatékosügyi szervezet is ekkor vett fel szociális vagy más szolgáltató profilt. A fogyatékosügyi mozgalom komolyabb beágyazódása a szakpolitikákba az 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról (Fot.) elfogadásáig váratott magára.

Ezért adatsorunk kezdőpontja is 1998: célunk, hogy bemutassuk az azóta eltelt időszak szakpolitikai és mozgalmi eseményeit. Munkánk célja az is, hogy megvizsgáljuk, milyen politikai lehetőségstruktúrák mentén, milyen külső és belső feltételek mellett alakult ki a 2020-as évekre a hazai szakpolitikai rendszer és mozgalmi részvétel. Bár történeti összefoglalók elérhetők egyes fogyatékosági csoportok saját történetéről (Hegedűs et al. 2009; Balázs–Petri 2010), a fogyatékosügy egészét lefedő, a közelmúltat vizsgáló munkák hiányoznak. Tanulmányunk ezért hiánypótló: értelmi fogyatékosággal élő, autista, mozgás-, hallás- és látássérült emberek, valamint a 2016 óta itthon is fogyatékosággként elismert pszichoszociális fogyatékosággal élők közös hazai mozgalmi és szakpolitikai történetének egy lehetséges leírása.

Kutatásunk egy nemzetközi projekt része volt, amely négy országban (Bulgária, Magyarország, Románia és Szerbia) vizsgálta a fogyatékosügyi mozgalmak pozícióját a szakpolitika-alkotásban – a projekt az erodáló demokráciákban ismert „zsugorodó tér” fogalom érvényességét tárta fel. Jelen tanulmány csak a hazai eredmények egy részét mutatja be, de épít a mozgalmat érintő zsugorodó tér már létező leírására (Petri–Hruskó 2023; Petri–Hruskó 2024).

Az alábbiakban áttekintjük az 1998 előtti, fogyatékosügy szempontjából fontos történeti trendeket, majd módszertanunk ismertetése után bemutatjuk az 1998–2022 közötti időszak legfontosabb mozgalmi és szakpolitikai történéseit. A tanulmányt összefoglaló elemzéssel zárjuk.

SZAKPOLITIKAI TRENDEK MAGYARORSZÁGON 1998 ELŐTT

A II. világháborút megelőzően a fogyatékoságpolitika nagyrészt a szegénypolitika keretei között valósult meg: alapvetően a koldulás (engedéllyel) és a szegényház volt a rendszer két pillére, illetve az I. világháború után a rokkantak elhelyezése miatt megjelentek a védett foglalkoztatás kezdeményei. A rokkant, vak, „siketnéma” vagy „mentálisan fogyatékos” („idióta”, „tébolyodott” stb.) személyeket elsősorban a családjuk látta el, helyenként egyházak és jótékonyági egyletek bevonásával, minimális állami segítséggel (Turnpenny 2019; Kálmán–Könczei 2002).

A II. világháborút követően a megszilárduló államszocialista rend változtatott a fogyatékoság szakpolitikai helyzetén. Az államszocialista rendszer fokozatosan kiépítette a bentlakásos intézetek rendszerét (Turnpenny 2019). Megerősödött a már a század elején elindult gyógypedagógiai ellátórendszer. A kommunista ideológia a teljes foglalkoztatást tűzte célul politikai, gazdasági és kulturális értelemben is. Politikai szinten a munkát ösztönző és elismerő, a munkavállalást kötelezővé tevő és ahhoz kapcsolódó juttatások rendszere alakult ki – a munkaképtelennek nyilvánított embereket elkülönített ellátásokba helyezték el. Kulturálisan is a munkaképesség volt az idealizált emberkép (Mladenov 2018). A fogyatékosággal élők („rokkantak”) távol

estek a keményen dolgozó szocialista emberképtől. Az 1970-es évektől politikai döntések mentén – a szociális otthonok „profiltisztítása” során – megerősödött az értelmi fogyatékosokkal élő bentlakásos intézeti rendszere, amely a nem létező otthonközeli szolgáltatások helyett adott 24 órás felügyeletet, jellemzően vidéki, kisteleplési helyszíneken és rendkívül rossz körülmények között (Turnpenny 2019).

A kommunista ideológia medikális-produktivista volt: a fogyatékosági felmérések orvostani kérdésként tekintettek a fogyatékosokra (Mladenov 2021), így a képességek és funkciók hiánya volt meghatározó. A fogyatékosokkal élő személy igényeinek megértése helyett a betegségét/állapotát vizsgálták. A foglalkoztatottság szempontjából értéktelennek (nem foglalkoztathatóknak) tartott személyek így már kisgyermekkor-tól kezdve döntően szegregált szolgáltatásokban találták magukat: speciális tantervű, gyakran bentlakásos iskolákban, majd felnőttként a foglalkoztatást szintén szegregáltan, „védett” munkahelyeken megoldó szervezetekben (Mladenov 2018; Kálmán–Könczei 2002). A fogyatékosokkal élő népesség szinte láthatatlanná vált: nemcsak az iskola, munka és szabadidő közös tereiben nem voltak jelen, de kulturális ábrázolásokban (film, irodalom, színház stb.) is hiányoztak, vagy ha megjelentek, tragikus szerepben, a fogyatékoság mint „egyéni tragédia” modelljét (French–Swain 2004) erősítve. A fogyatékosokkal élő helyzet Nyugat- és Dél-Európában sem tért el drámaian az államszocialista állapotoktól, ám néhány nyugat-európai és skandináv országban a fogyatékosügyi mozgalmak munkája nyomán valamivel korábban, az 1970-es évektől indultak progresszív változások.

A Kádár-kor politikailag is elnyomta a fogyatékosügyi mozgalmat: független civil szervezetek a mai értelemben nem működhettek, a háború előttről megmaradtakat – például a vakok és siketek szervezeteit – erősen kontrollálták. A legnagyobb csoport, a mozgáskorlátozott emberek csak az 1970-es évektől kezdhettek látható önszerveződésbe, és csak megyei szervezetek (1977: Vas megye; 1977: Budapest; 1978: Baranya megye stb.) megalakítása után hozhatták létre 1981-ben – az ENSZ Rokkantak Nemzetközi Évében – a ma is ismert MEOSZ-t (Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége) (Chikán 2001; Hruskó 2018b). Ugyanakkor az érdekvédelem már az 1970-es évektől támaszkodott a nemzetközi példákra (Baar 2015). Az államszocialista hatalom az 1981-es Rokkantak Nemzetközi Évének megrendezésébe és az előkészítő munkába is bevont szervezeteket, például a mozgássérültek (Mozgássérültek Együttműködési Bizottsága), hallássérültek (Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége – SINOSZ) és látássérültek (Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége – MVGYOSZ) reprezentatív szervezeteit (Csicsics 2023).

Az 1990-es éveket jellemző gazdasági és társadalmi válság a fogyatékosokkal élő embereket és családjaik életét is jelentősen rontotta. Egyrészt sokan váltak aktív keresőből rokkantellátások kedvezményezettjeivé, ami miatt az évtized végére jelentősen emelkedett a népszámláláskor magukat fogyatékosokkal vagy korlátozotttal élőként meghatározó állampolgárok száma: 1990-ben 368 ezren, 2001-ben 577 ezren voltak. Az önbevalláson és olykor vitatott kategóriákon alapuló népszámlálási adatok alapján a népesség száma később – módszertani okok, és vélhetően a rokkantellátásokban részesülők számának esése miatt – folyamatosan és erősen csökkent. 2011: 490 ezer, 2016: 408 ezer, 2022: 274 ezer fő volt⁴ (Lakatos–Tausz 2009; STADAT 2024). Az 1990-es években azért is alakult sok civil szervezet a területen, mert az önszerveződő csoportok – például mozgáskorlátozott emberek, autista vagy értelmi sérüléssel élő emberek szülei – maguk kezdtek hiányzó szolgáltatások (pl. gyógypedagógiai fejlesztés, szociális ellátás) megszervezésébe (Kálmán–Könczei 2002; Hegedűs et al. 2009; Balázs–Petri 2010; Hruskó 2018b).

4 A népszámlálások során is alkalmazott fogyatékoságkategóriákkal kapcsolatban lásd még: Kozma–Petri–Bernát 2020:383–387.

Az 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról nem érintette döntően a fogyatékosokkal élők igényeire válaszoló szociális ellátások rendszerét, és fenntartotta a bentlakásos ellátások dominanciáját. Azonban az 1990-es évekre küszöbön állt egy másik változás, elsősorban a fogyatékosügyi mozgalom munkája miatt: a fogyatékoság egyéni tragédiaként keretezett vagy medikalizált, orvosi meghatározásával párhuzamosan, illetve azt megkérdőjelezve megjelent a fogyatékoság *társadalmi modellje*. A *társadalmi modell* egyszerűsített meghatározása szerint a fogyatékoság nem egyenlő a testi, érzékszervi vagy mentális sérüléssel vagy a test/idegrendszer normától eltérő működésével – a társadalmi modell angol-szász eredetű meghatározása (Oliver 1990; Shakespeare 2017) a fogyatékoságot a sérülés (*impairment*) és a társadalmi közegben megvalósuló fogyatékoság (*disability*) kettősségében határozta meg. Azaz, az embert nem testi vagy kognitív sérülése vagy eltérése akadályozza elsősorban, hanem mindazon társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális és egyéb rendszerek és gyakorlatok, amelyek nem veszik figyelembe sérüléséből fakadó igényeit. A modell az egyenlő társadalmi részvételt és az ezt biztosító nagy rendszereket tette a fókuszba a fogyatékos test egyéni példája helyett – így politikai kérdéssé emelte a fogyatékoságot. A társadalmi modell szerint a teljes *politikai* rendszert, azaz a kormányokat, önkormányzatokat, intézményeket, helyi közösségeket kötelezettség terheli a fogyatékosokkal élők speciális igényeinek elismerésében. E valóban paradigmaticus váltás az 1990-es években itthon is megjelent a mozgalom követeléseiben (Kálmán–Könczei 2002) – és végül ez volt egyik alapja az 1998-as fogyatékosügyi törvénynek (Fot.) is.

A jelenlegi fogyatékosügyi civil szektor változatos profilú. Központi ernyőszervezetei egyes fogyatékosági csoportokat elkülönülten képviselnek, nagyszámú tagsággal: a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetségének (MEOSZ) 900 helyi tagszervezete és 100 ezernél több egyéni tagja van, a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége (SINOSZ) 12–14 ezres egyéni tagsággal, az Autisták Országos Szövetsége (AOSZ) 100 körüli tagszervezettel, az Értelmi Fogyatékosokkal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetsége (ÉFOÉSZ) pedig 22 ezer egyéni és száznál több szervezeti taggal bír. Számos olyan szervezet működik, amelyek elsősorban szolgáltatnak (szociális vagy oktatási profillal), illetve ezzel kapcsolatos érdekvédelmi munkát végeznek helyi szinten. A szolgáltató civilek olykor érdekvédelmi szövetségekbe is tömörülnek (pl. Céhálózat – Civil Érdekvédelmi Hálózat). A 2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról, a 2013. évi V. törvény a polgári törvénykönyvről civileket érintő változásai, a Nemzeti Civil Alap átalakítása, illetve a 2010-es évektől indult, civileket célzó kormányzati kampányai a teljes civil szektort (Kákai 2020), így a fogyatékosügyi civil szervezeteket is negatívan érintette, ám a központi ernyőszervezetek finanszírozása eközben nem csökkent⁵ (Petri–Hruskó 2023).

5 „A költségvetési törvényben 2020-ig nevesítetten szereplő 13 országos érdekvédelmi és civil támogatása évente átlagosan 5%-kal növekedett: 2015-ben 928,4 millió Ft, 2016-ban 907,4 millió Ft, 2017-ben 967,4 millió Ft, 2018-ban 1015,9 millió Ft, 2019-ben 1114,8 millió Ft, 2020-ban 1213,9 millió Ft volt a támogatás összege” (lásd: <https://www.parlament.hu/irom42/00520/00520.pdf>).

MÓDSZERTANI KERETEK

Ez a tanulmány része egy tágabb kutatásnak, amely a fogyatékosügyi mozgalmak pozícióját vizsgálta erodálódó demokratikus rendszerekben, Kelet-Európában. A tágabb projektet a jelen tanulmány első szerzője vezette, aki a kutatás során az *Open Society University Network* ösztöndíjában részesült. Jelen írás csak a hazai adatokra épül. Megközelítésünk és módszertanunk szempontjából fontos, hogy az első szerző egy nem fogyatékosággal élő kutató, aki több mint húszéves szakpolitikai és mozgalmi tapasztalattal rendelkezik; a második szerző egy mozgáskorlátozott aktivista, aki részvételi kutatásokban szerzett tapasztalattal és több mint 25 éves mozgalmi tapasztalattal rendelkezik. A szerzők a kutatás koncepciójának kidolgozásától kezdve az adatgyűjtésen, az adatelemzésen és a tanulmányíráson keresztül együtt dolgoztak. Ezért ez egy részvételi (participatív) kutatás volt. A kutatást a Közép-európai Egyetem Kutatásetikai Bizottsága hagyta jóvá 2022. júliusában.

Kutatásunk adatforrásként mozgalmi szereplőkkel készült interjúkra és szakpolitikai szövegek elemzésére épül. Az interjúk során említett mérföldköveket szakpolitikai dokumentumok, jogi és sajtóban található források segítségével ellenőriztük és pontosítottuk.

Az interjúalanyokat személyes hálózatokon és szervezetek weboldalain keresztül toboroztuk. A részvétel önkéntes és anonim volt. Személyazonosságuk védelme érdekében a mintáról csak általános leírást adunk. Célzott mintavétellel dolgoztunk: olyanokat toboroztuk, akik sokéves tapasztalattal rendelkeznek a mozgalmában és a szakpolitikai rendszerben. Tizenöt résztvevővel interjűztünk, akiknek átlagosan húszéves tapasztalatuk volt. Számos fogyatékosággal élő interjúalanyunk volt. A résztvevők szinte mindegyike fogyatékosággal élők által kontrollált⁶ szervezetenél dolgozott fizetett alkalmazottként, tisztségviselőként, szakértőként vagy önkéntesként. Többségüknek két vagy több mozgalmi szervezettől is volt tapasztalata, beleértve országos szervezeteket, helyi vagy akár informális aktivista csoportokat is. Néhány résztvevő belülről is ismerte a kormányzat szakpolitikai munkáját. Az interjúadatok nemcsak fővárosi, hanem vidéki tapasztalatokat is lefednek: hárman vidéki szervezetenél dolgoztak az interjúfelvételkor, és összesen hét interjúalany szerezte évtizedes tapasztalatát olyan szervezetenél, amely országosan, helyi/megyei tagszervezeteken keresztül működik. Három válaszadónk kliensein keresztül folyamatosan dolgozott vidéki és kistéleplési jogvédelmi ügyekkel.

Az interjúkat 2022 októberében és novemberében készítettük. Minden interjút hangfelvételen rögzítettünk. Az interjúkból tartalmi összefoglalók és MS Word leiratok is készültek. A lejegyzést, adatelemzést és kódolást, MS Word és NVivo 13-szoftver segítségével végeztük.

Kutatásunk célja nem egy teljességre törekvő, több száz említéses mozgalmi eseményadatbázis építése, hanem a leglényegesebb események azonosítása volt. A következő kérdést tettük fel minden interjúalanyunknak: *„Mik voltak az 1998 óta eltelt időszak legfontosabb fogyatékosügyi eseményei, ideértve mozgalmi történéseket, kampányokat, vagy szakpolitikai, jogi változásokat? Mondjon néhány példát.”* Ezt egy hosszabb interjú során, a mozgalmat érintő egyéb kérdésekkel együtt tettük fel. A kérdésre minimum kettő, maximum nyolc említést tettek. Elemzésünk korlátja, hogy más interjúalanyok feltehetően más eseményeket is említettek volna, vagy ugyanezen interjúalanyok egy másik időpontban vagy hosszabb időt kapva más, több ese-

6 A nemzetközi szakirodalom és ENSZ iránymutatások szerint „fogyatékosággal élő emberek reprezentatív szervezetének” az az entitás tekintendő, amelynek tagságában és döntéshozó testületeiben a fogyatékosággal élő személyek többségben vannak. A családtagok és/vagy nem fogyatékosággal élő szakemberek által kontrollált mozgalmi szervezeteket nem tekintik a fogyatékos emberek reprezentatív szervezetének.

ményt említettek volna, például mert az interjú során egy esemény nem jutott eszükbe. A válaszok olyan narratívák, amelyeknek sajátja egyfajta percepció torzítás: például az adott fogyatékosági csoporthoz tartozó résztvevő valószínűleg a saját fogyatékosági ága számára jelentős eseményeket említette részletesebben, és azokat jobban is ismerte. Ezt a hatást azzal igyekeztünk ellensúlyozni, hogy igyekeztünk egyenlően rekrutálni a Fot-ban szereplő fogyatékosági csoportok képviselői közül, hogy minden terület képviselői bekerüljenek. Emellett több interjúalanyunk nem is egyes fogyatékosági csoportokhoz kötődött, hanem horizontális szervezeti vagy jogvédő/szakértői háttérből jött, így több szakterületet és fogyatékosági ágat is jól ismert. A válaszok a résztvevők változatos mozgalmi kötődése és jelentős mozgalmi tapasztalata miatt hű lenyomatát adják a fogyatékosügy 1998–2022 közötti időszakának – ezt igazolja, hogy az említések jelentős átfedéssel voltak, azaz a több említést kapó eseményeket számos, változatos mozgalmi szervezeti háttérhez és eltérő fogyatékosági csoporthoz kötődő mozgalmi pozícióból nézve is fontosak voltak.

EREDMÉNYEK: MOZGALMI ÉS SZAKPOLITIKAI TÖRTÉNÉSEK

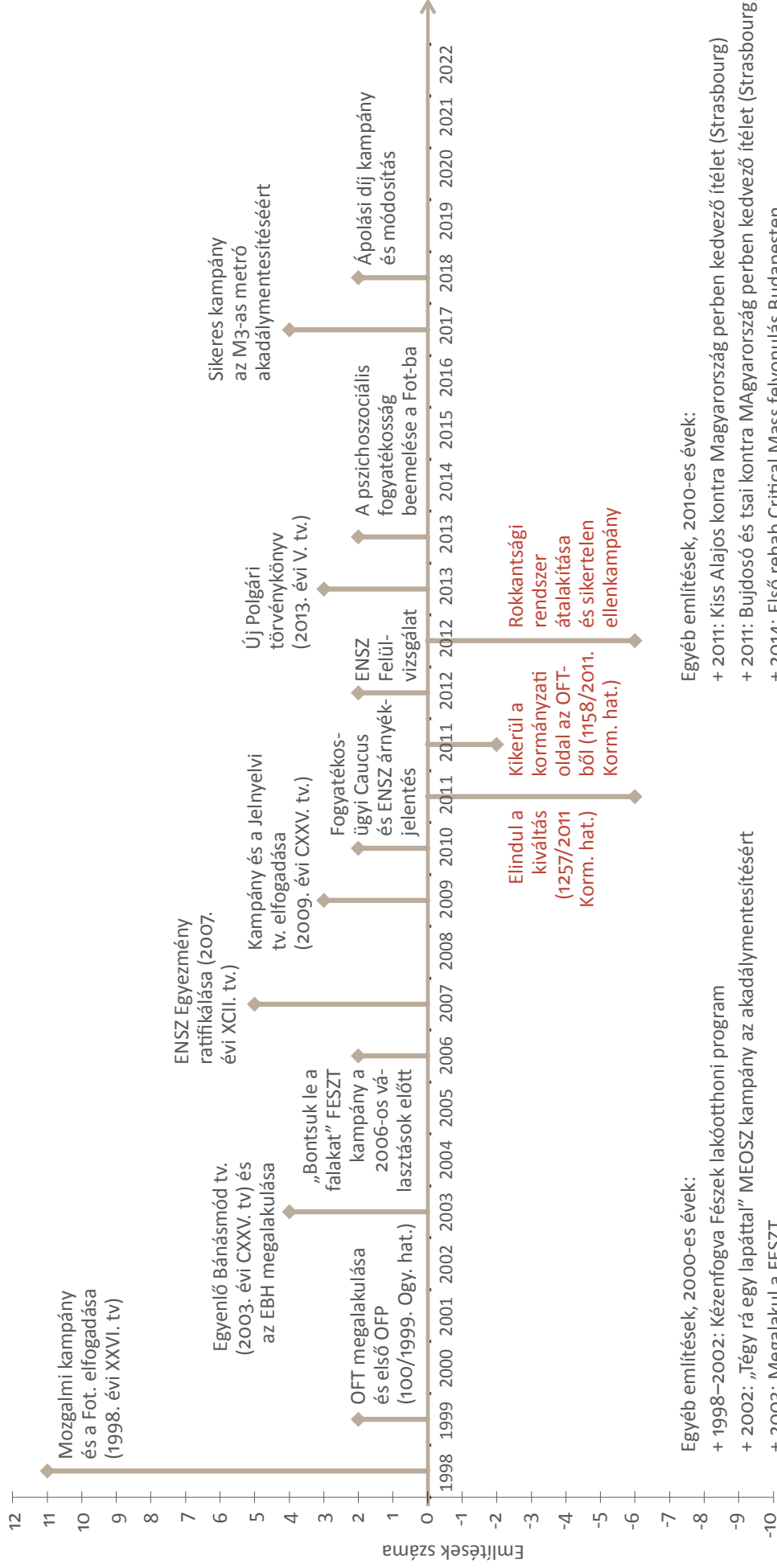
Mi történt? – Mozgalmi idővonal 1998–2022

Az alábbiakban ismertetjük azon történéseket, amelyek mintánkban több említést kaptak. Az említések számát a leírásban jelöljük, ez jelzi az adott esemény mozgalmi jelentőségét is. A mozgalmi említéseket vizuálisan is megjelentetjük (1. ábra). Az idővonalon az y tengelyen az említések számánál negatív tengelyen is elhelyeztünk bizonyos történéseket, mert ezeket az interjúalanyok dominánsan negatív kontextusban és nem progresszióként értékelték. Vastag kiemeléssel ismertetjük azokat a történéseket, amelyeket többen említettek, így a mozgalom különböző szervezeteinek, vagy eltérő szükségletű fogyatékosági ágainak véleménye szerint is egyaránt hangsúlyosabbak. Az idővonal összefüggéseit a tanulmány végén elemezzük.

1998: Fogyatékosügyi törvény (Fot.) és az azt megelőző sikeres kampány (11 említés). A legtöbb említést maga az 1998. évi XXVI. törvény kapta – ezzel kutatásunk alapján maga a Fot. az 1998 óta eltelt időszak legjelentősebb fogyatékosügyi mérföldköve és sikere, részben a megelőző mozgalmi kampány miatt. Átfogó fogyatékosügyi emberi jogi szabályozásra az 1990-es évek során többször volt javaslat (Hegedűs 2009; Kálmán–Könczei 2002). A törvényt az 1994–1998-as parlamenti ciklus utolsó ülésnapján, 1998. március 16-án fogadták el. Ezt megelőzően, 1998. március 10-én a MEOSZ elnöke 122 ezer támogató aláírást adott át az Országgyűlés elnökének (N.T.E. 1998) – az aláírásgyűjtést a MEOSZ tagszervezetein keresztül és utcán, „*pályaudvarokon, aluljárókban, bevásárlóközpontokban, piacokon*” (Hegedűs 2009:166) folytatta országosan.

7 Az alcím kapcsán felmerül: mi „nem” történt? Idővonalunk 32 mozgalmi történést tartalmaz, azonban nem mutat be számos eseményt, amelyek egykor jelentősek voltak. Ilyen értelemben az idővonal pontjai a tényleges történéseket csak részben reprezentálják. Ennek egyik oka, hogy nem minden mozgalmi kezdeményezés köthető egy dátumhoz, ezért nem is említették őket. Egy érdekvédő például felidézte, hogy a mozgalom már a 2000-es évektől küzdött a gépjármű-szerzési és lakás akadálymentesítési támogatások emeléséért, sokéves tárgyalás ellenére is hiába. Más események mozgalmi adatok (pl. mozgalmi sajtó) szerint jelentősek voltak, ám mára „elmúltak”: ilyen az autizmus-mozgalom ünnepelelt eseménye, a 2008-2013-ra szóló Országos Autizmus Stratégia, amely a *1038/2010 számú kormányhatározat az új Országos Fogyatékosügyi Programról* része volt. Az AOSZ által fontosnak ítélt (AOSZ 2014) stratégia megújításáról a kormány 2020-ban is mint készülő munkáról szól (EMMI 2020). Szintén hiányoznak egykor hatalmas sajtóvisszhangot kapott stratégiai perek, például az „első hazai próbaper”, amelyben Nagy Bendegúz mozgássérült mérnök a De juRe Alapítvány támogatásával beperelte a budapesti Centrál-kávéházat annak akadálymentesítetlensége és az őt ért bánásmód miatt (Bodnár 2003); vagy a Nyusti Szilvia és Takács Péter látássérült magánszemélyek által az OTP ellen, a sajtónyilvánosság előtt folytatott per (Scipiadés 2005). Ehhez hasonló mérföldkövekkel az idővonal egy jövőbeli munkában bővíthető lenne, itt csupán a bővíthetőség lehetőségére és a mozgalmi múlt megőrzésének fontosságára hívjuk fel a figyelmet.

1. ábra. Fogytékösügi mozgalmi idővonal, 1998–2022

Egyéb említések, 2000-es évek:

- + 1998–2002: Kézfenyve Fészek lakóotthoni program
- + 2002: „Tegy rá egy lapáttal” MEOSZ kampány az akadálymentesítésért
- + 2003: Megalakul a FESZT
- + 2006: Elkezdődik az M4 metró akadálymentes építéséért folyó kampány
- + 2006: Közkutatási törvény módosítása és Fejlesztő iskola bevezetése
- + 2009: Sikeres civil ellenkampány egy TIOP intézeti pályázat ellen
- + 2009: Kósa Ádám megválasztása (Európai Parlament)
- + 2010: Tapolczai Gergely megválasztása (Országgyűlés)

Egyéb említések, 2010-es évek:

- + 2011: Kiss Alajos kontra Magyarország perben kedvező ítélet (Strasbourg)
- + 2011: Bujdosó és tsa kontra Magyarország perben kedvező ítélet (Strasbourg)
- + 2014: Első rehab Critical Mass felvonulás Budapesten
- + 2016: A támogatott lakhatás törvényi elismerése (2016. évi CLXVI. tv.)
- + 2017: Siketek Világkongresszusa Budapesten
- + 2020: A látássérültek elemi rehabilitációjának jogszabályi elismerése (490/2020. Korm. rend)
- + 2022: ENSZ CRPD Bizottság előtti második magyar beszámoló

Forrás: Saját szerkesztés

A Fot. elsőként foglalta magas szintű jogszabályba a fogyatékosággal élő emberek jogait, például az oktatás, a szociális szektor, az akadálymentesség, a közlekedés, az egészségügy és a kultúra terén, egyben alapot adva az Országos Fogyatékosügyi Tanács (OFT) és az Országos Fogyatékosügyi Program (OFP) elindításához.

2002-ben zárult a Kézenfogva Alapítvány „Fészek” lakóotthoni programja (1 említés). Az 1997. júniusban indult program révén 50 lakóotthonba (házba, lakásba) költöztetett több mint 500 értelmi fogyatékosággal élő, autista vagy halmozottan sérült ember (Gazsi–Pordán 2018). A programot támogatta a holland külügyminisztérium, holland alapítványok, a Népjóléti Minisztérium, a Soros Alapítvány és az Open Society Institute (Kézenfogva é.n.).

1999. január 19-én megalakul az OFT (Országos Fogyatékosügyi Tanács) és ennek nyomán elindult az első OFP (Országos Fogyatékosügyi Program) (2 említés). Az OFT a fogyatékos személyek országos szervezetei és a kormány közös, konzultatív testületként alakult meg. Az OFP-t a 100/1999. (XII. 10.) OGY határozat az Országos Fogyatékosügyi Programról alapította meg. Az OFP célja a Fot-ban foglalt deklaratív elvekhez és jogokhoz kapcsolódóan gyakorlati, ütemezett, felelősökkel és forrással ellátott intézkedések meghatározása volt. Az OFT 1999-től a terület fő konzultatív testületévé vált, ahol az egyes fogyatékosági csoportok közösen, a minisztériumok képviselőivel párbeszédben tudtak tárgyalni követeléseikről: új jogszabályok és programok kezdeményezése, és folyamatban lévő törvényjavaslatok véleményezése, illetve az OFP felügyelete is feladatok volt. (Az OFT mint intézményesült konzultatív forma korlátairól lásd: Sebály 2020:16.)

2002. októberben elindult a „Tégy rá egy lapáttal” kampány (1 említés). A MEOSZ vezetésével az önkormányzati választásokra készülve egy budapesti helyszínen, valamint 22 vidéki városban, MEOSZ-tagszervezetek vezetésével indult kampány az önkormányzatok kezelésében lévő intézmények akadálymentesítéséért (V. R. I. 2002). A kampányhoz nagyjából 100 településen mintegy 1500 résztvevő csatlakozott, köztük helyi politikusok és közéleti szereplők (Hegedűs 2009).

2003. november 28-án megalakult a Fogyatékos Emberek Szervezeteinek Tanácsa, a FESZT (1 említés). Az alapító szervezetek (MVGYOSZ, SINOSZ, ÉFOÉSZ és MEOSZ) három évnyi egyeztetés után, a budapesti West-end City Center Palace Cinema 10-es számú mozitermében tartott ülésen alapították meg az önálló szervezet FESZT-et. Az eseményen részt vett Gyurcsány Ferenc miniszter és Szekeres Pál (mozgáskorlátozott) helyettes államtitkár is (Muzsay 2004). Korábban 2001. március 21-én az MVGYOSZ székházában írtak alá a FESZT megalakulásáról egy közös jogi nyilatkozatot (Hallássérültek 2001). A FESZT célja, hogy hazai és EU-s szinten is egységesen tudjanak fellépni az egyes fogyatékosági ágak.

2003. december 22-én az Országgyűlés megszavazta a 2003. évi CXXV. törvényt az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról (Ebtv.) (4 említés). Az új törvény alapvetően befolyásolta, hogy a fogyatékosággal élő emberek milyen jogorvoslati lehetőségekkel élhetnek diszkrimináció esetén. Az Ebtv. nyomán létrejött Egyenlő Bánásmód Hatóság számos fogyatékosügyi diszkriminációs esetet vizsgált, ezzel jogorvoslatot és gyakran médianyilvánosságot adva a fogyatékoságalapú diszkrimináció eseteinek.

2005. november 14-én közösen tüntetett a Parlament előtt a FESZT és a Szociális Szolgáltatók és Szociális El látottak Egyesülete (SZESZE; 1 említés), mert a kormány bejelentette, hogy csökkentenék a szociális ellátások normatíváit. A tüntetést másfél hónapos érdekegyeztetés előzte meg. A tiltakozások miatt a kormány végül nem csökkentette az intézményi normatívákat (AOSZ 2005).

2006. május 14-én „Bontsuk le a falakat” címmel figyelemfelhívó eseményt szervezett a FESZT és a MEOSZ a Petőfi Csarnokban (2 említés). Az esemény a Reha Hungary rendezvényének keretein belül történt, és a parlamenti pártok képviselőit hívták meg, akiket kértek, mutassák be a választási programjukban a fogyatékossgal élőkre vonatkozó pontokat, és „együtt bontsák le” a fogyatékossgal élő emberek és a többségi társadalom közötti falat.

2006-ban elkezdődött az M4-es metró akadálymentességéért folyó kampány (1 említés). A Fővárosi Önkormányzat és a kivitelezők a 2014-es átadásig folyamatosan egyeztettek fogyatékosügyi szervezetekkel. Korábban a Vakok és Gyengénlátók Közép-magyarországi Egyesülete (VGYKE) és a Mozgássérültek Budapesti Egyesülete (MBE) többször nyíltan bírálta a városvezetés elzárkózását az újonnan épülő metró akadálymentes tervezésétől. A kampány sikeres volt: a mozgalom és akadálymentesítési szakemberek bevonása nyomán a 2014-ben átadott metróvonal teljesen akadálymentes lett.

2006. január 1-től életbe lépett a fejlesztő iskolai oktatás (1 említés). A közoktatási törvény (1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról) módosításáért a Kézenfogva Alapítvány, a De juRe Alapítvány és szervezetek sora kampányolt (Verdes 2005). A törvény módosítása megnyitotta a lehetőséget a legsúlyosabban akadályozott gyermekek „fejlesztő iskolai” ellátásra, így a korábban heti 3–5 órában, iskolarendszeren kívüli „képzési kötelezettként” ellátott gyerekek 2006. szeptember 1-től részt vehettek a közoktatásban és heti 20 óras oktatásban részesülhettek.

2007. március 30-án a kormány képviselője aláírta ENSZ Fogyatékos személyek jogairól szóló egyezményét (5 említés). Az ENSZ Egyezmény aláírása az 1990-es évek óta tartó időszak egyik legjelentősebb mérföldköve. Az Egyezmény megerősítette a fogyatékosügyi mozgalom pozícióját, és erősen hozzájárult a fogyatékosügyi kérdések „emberi jogi” keretezéséhez. Az Egyezményt – angol rövidítéssel CRPD (*Convention on the Rights of Persons with Disabilities*) – a 2007. évi XCII. törvénnyel hirdette ki az Országgyűlés. Forrásaink szerint az Egyezmény aláírásához nem volt szükséges a mozgalmi kampány.

2009. októberben mozgalmi tiltakozást követően a kormány visszavonta a bentlakásos intézetek korszerűsítésére szóló pályázatát (1 említés). A TIOP 3.4.1 és 3.4.2.-es, EU-s forrásokra szóló felhívást a kormányzat társadalmi vitára bocsátotta, ám a mozgalom komoly sajtót kapó nyílt levélben tiltakozott. A levelet Bajnai Gordon miniszterelnöknek és Herczog László miniszternek címezték, és több mint 20 szervezet írta alá, például az Ability Park, az Autisták Országos Szövetsége (AOSZ), az ÉFOÉSZ, a Pszichiátriai Érdekvédelmi Fórum (PÉF), a TASZ, az ELTE Bárczi Gusztáv Főiskolai Kar, az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszéke, valamint több külföldi szervezet (Nyusztay 2009).

2009. november 9-én az Országgyűlés elfogadta a jelynelvi törvényt (3 említés). A 2009. évi CXXV. törvény a magyar jelynelvről és a magyar jelynelv használatáról elsősorban a SINOSZ kampányának eredménye. A magyar jelynelvi törvény nemzetközi szinten is progresszív jogszabályként (Wheatley–Pabsch 2010) többek között elismerte a magyar jelynelvet, a jelynelven tanulás jogát, a térítésmentes jelynelvi tolmácsoláshoz való jogot, valamint a hírszolgáltatókat is kötelezte a feliratozásra, a jelynelvi tolmácsolásra.

2009. június 7-én a magyar választók Kósa Ádámot a Fidesz listájának 12-dik helyéről az Európai Parlament képviselőjévé választották (1 említés). Kósa Ádám megválasztásakor a SINOSZ elnöke volt, ezt követően 2022-ig képviselőisége mellett SINOSZ-elnöki pozícióban is maradt. Európai Parlamentbe bekerülésekor az első siket, jelynelven kommunikáló képviselő volt.

A 2010. április 11-én az országgyűlési választáson a Fidesz-KDNP listájának 23-dik helyéről Tapolczai Gergelyt parlamenti képviselővé választották (1 említés). Tapolczai Gergely a SINOSZ ügyvezető igazgatója volt, ebből a pozícióból 2010-ben távozott. Később, 2013-tól parlamenti képviselősége mellett SINOSZ-elnökségi tag lett, ezzel a SINOSZ vezetésében két kormányzati képviselő is helyet kapott.

2010. augusztus 10-én átadta a kormánynak ENSZ-árnyékjelentését a Fogytékosügyi Civil Caucus (2 említés). A Caucus saját meghatározása szerint a „*magyar fogytékosügyi szervezetek és szövetségeik hierarchia-mentes együttműködési hálózata*” volt (SINOSZ – MDAC – FESZT 2010). Az árnyékjelentés a FESZT részvételével az egyes fogytékosügyi csoportok mindegyikét lefedte és közös mozgalmi iratként mutatta be, hogy a kormánynak milyen területeken kell lépéseket tennie, hogy megfeleljen az ENSZ Egyezmény előírásainak.

2010. május 20-án Kiss Alajos pert nyer Magyarországgal szemben a strasbourgi bíróságon (1 említés). Az Emberi Jogok Európai Bírósága elmarasztalta Magyarországot a gondnokság alatt álló személyek választójogának megsértése miatt (Fiala 2010).

2011-től a kormányzati oldal kikerült az OFT-ből (2 említés). Az OFT-ben kezdettől részt vettek a szociális minisztériumon kívül más tárcák képviselői is, ám ez 2011-től megszűnt. Ezután csak a szociális tárca képviselői vettek részt állandó tagsággal OFT-üléseken. Ezt a változást interjúalanyaink negatív lépésként keretezték, mert így szűkült a lehetőségük arra, hogy elérjék az egyes szakminisztériumokat. A döntésről a *1452/2011. (XII. 22.) Korm. határozat a jogszabállyal vagy közjogi szervezetszabályozó eszközzel létrehozott testületek felülvizsgálatáról szóló 1158/2011. (V. 23.) Korm. határozatban meghatározott feladatok végrehajtásáról és a 1158/2011. (V. 23.) Korm. határozat a jogszabállyal vagy közjogi szervezetszabályozó eszközzel létrehozott testületek felülvizsgálatáról* rendelkezett.

2011-ben elindult a bentlakásos intézetek kiváltásának stratégiája (6 említés). A *1257/2011. (VII.21.) kormányhatározat a fogytékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociális intézményi férőhelyek kiváltásának stratégiájáról és a kapcsolatos kormányzati feladatokról* elfogadásával a kormány elkezdte a bentlakásos intézetek kiváltását. A kiváltási folyamat elindulása (Andráczki-Tóth et al. 2011) az 1998 óta tartó időszak egyik legjelentősebb fogytékosügyi mérföldköve, azonban az eseményt az ígéretes kezdet ellenére kivétel nélkül minden interjúalanyunk negatívan értékelt. Minden, a kiváltást említő interjúalanyunk valamilyen szerepben tevékenyen is részt vett a 2010-es évek kiváltásfolyamataiban. Többen hangsúlyozták, hogy a kiváltással a nagy anyagi források és sok szakember munkája ellenére sem sikerült jó eredményeket elérni, az említéseket a „csalódás” címkével jelölhetjük. Néhányan rendkívül erőteljesen fogalmaztak, egy senior szakértő szerint a biztatóan indult kiváltás 2022-re „szörnyű eredményeket hozott”, egy másikuk úgy nyilatkozott, hogy bár részt vett a kiváltás több munkafolyamatában, de mára ezt „szégyelli”. Az említések egyöntetű negativitása miatt az ábrán ezt az eseményt a negatív tartományban helyeztük el.

2012. Rokkantsági rendszer átalakítása és sikertelen mozgalmi tiltakozások (6 említés). A rokkantsági ellátásokat érintő kormányzati megszorítások (*2011. évi CXCI. törvény a megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól*) 2012-es életbe lépése a szektor 1998 óta eltelt időszakának – a kiváltáshoz hasonlíthatóan – jelentős, negatív eseménye és mozgalmi kudarc. A kormány rokkantsági „reformtervei” szerint a rokkantsági ellátásokat kivették a nyugdíjellátásokból, és felülvizsgálatokat indítottak. A MEOSZ a sajtóban tiltakozott, és társszervezeteivel „*A fogytékkal élők nem csalók*” címmel tüntetést szerveztek a Hősök terére a rendszer átalakítása, a felülvizsgálatok, és azok tervezett módja ellen. A tüntetésen tudatták: „*elfogadhatatlannak tartják a rokkantsági nyugdíj eltörlését. A helyébe lépő rendkívül alacsony – sok esetben 28 ezer forintos*

(100 euró) – összegű havi ellátás az életben maradáshoz is kevés, nemhogy gyógyszerre, álláskeresésre jutna belőle” (Zubor 2012). A tüntetés és a mozgalmi kritikákat a nyilvánosság elé vivő kampány nem érték el céljukat, és az Országgyűlés megszavazta a megszorításokat. Az új törvény miatt drámaian esett a rokkantsági ellátásokban részesülők száma, és csökkent az átlagos ellátás összege. Az évtized végére a rokkantási ellátásokra fordított költségvetési arány az egyik legalacsonyabb lett az EU-ban (Krekó–Scharle 2020). Később az Alkotmánybíróság 21/2018. (XI. 14.) határozata megállapította, hogy a kormány a törvénnyel elmulasztotta nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettségét és kötelezte a kormányt a 2012. előtt ellátást szerzett megváltozott munkaképességű személyek ellátásának rendezésére (a későbbiekéről lásd: MEOSZ 2021).

2012-ben megtörtént Magyarország ENSZ Bizottság előtti első felülvizsgálata (2 említés). A felülvizsgálat során az ENSZ Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezményének bizottsága mind a magyar kormány, mind a mozgalmi szervezetek jelentését megtárgyalta. A kiadott ENSZ-jelentés több témakörben is – például az akadálymentesítés elmaradása, az intézményi férőhelykiváltás, a pénzbeli juttatások alacsony szintje és a gondnoksági szabályozás miatt – elmarasztalta a magyar kormányt.

2013. szeptember 9-én az ENSZ Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezményének bizottsága döntést hozott a *Bujdosó és öt társa kontra Magyarország* ügyben (1 említés). Az értelmi fogyatékossgal élő hat panaszos ügyében a Bizottság megállapította, hogy a magyar Alaptörvény rendelkezései sértik az ENSZ Egyezmény 29. cikkelyét (bővebben: Gurbai 2015:59–62).

2013. A pszichoszociális fogyatékossgal törvényi elismerése fogyatékossgként (2 említés). Az Országgyűlés a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény módosításával (2013. évi LXII. törvény) a pszichoszociális fogyatékossgot a hazai fogyatékossgügy részévé tette (Gombos 2013).

2013. január 1-én törvényi elismerést kapott a támogatott lakhatás (1 említés). Az 1993-as Szociális törvény módosításával a támogatott lakhatás a szociális szolgáltatások egyik törvényben szabályozott formájává vált. A támogatott lakhatás szabályozása a kiváltási folyamat egyik lépése volt, és az intézeti és lakóotthoni formák alternatívájaként jelent meg.

2013. február 11-én az Országgyűlés a mozgalmi kritika ellenére elfogadta az új Ptk-t (3 említés). A korábbinál valamelyest progresszívebb cselekvőképességi rendelkezésekkel fogadta el az Országgyűlés a 2013. évi V. törvényt a *Polgári Törvénykönyvről*. Interjúalanyaink megosztottak voltak az esemény értékelésében. Habár az új Ptk. a réginél (a *Polgári Törvénykönyvről* szóló 1959. évi IV. törvény) kevésbé korlátozó volt cselekvőképességi szabályokban, de aggályos szabályozás maradt (Gurbai et al. 2012; TASZ 2014).⁸ Az új Ptk-val kapcsolatos aggályokról szervezetek – pl. az ÉFOÉSZ, a Központ a Mentális Sérültek Jogaiért (MDAC), TASZ – többször nyilvánosan tájékoztatták a kormányt és a nyilvánosságot, ám eredmény nélkül (ÉFOÉSZ é.n.; Fiala-Butora 2019). Az új Ptk. negatív eseményként jelent meg az alábbi véleményben: „...megalkotásra került a most hatályos Ptk. gondnoksági szabályokkal és támogatott döntéshozatali szabályokkal, amikkel kapcsolatban a CRPD-bizottság már többször is megfogalmazta az aggályait. Aztán ebből (a Ptk-ból) kifolyólag elfogadásra került a támogatott döntéshozatalról szóló törvény, amivel szemben ugyanúgy felmerültek aggályok. Mert [...] a CRPD-bizottság explicit megfogalmazásai ellenére is a jogalkotó úgy döntött, hogy a saját feje után megy, civil érdekképviseleti szervezetek nem megfelelő bevonásával. Egy rosszul megfogalmazott jogsza-

⁸ A Ptk-nak volt egy megelőző, 2009-ben elfogadott verziója is (2009. évi CXX. tv. a Polgári Törvénykönyvről), amelyet a mozgalom szervezetei széles körben támogattak (n.a. 2008), elfogadása után pedig üdvözöltek (Gubicskó 2009).

bály került megalkotásra.” Egy másik résztvevő szerint azonban „megjelent az új Ptk, és azóta nem nyúltunk érdemben a jogszabályhoz, a tapasztalatokat nem gyűjtjük, nem hat vissza a rendszerre, de akkor is eredménynek tartom.” Más interjúalanyok is inkább pozitívan értékelték a 2013-as eseményt. Az új Ptk. nyomán mozgalmi szervezetek később a végrehajtást segítő programokat indítottak (Gazsi 2016). A Ptk. bírálata 2013. óta megjelent az ENSZ jelentéseiben (CRPD 2020, 2022). Az új Ptk. korlátozott hatását mozgalmi jelentések, így az ÉFOÉSZ és a TASZ is kiemelték (TASZ 2021; Marek 2023).

2013. október 7-én az Országgyűlés elfogadta a támogatott döntéshozatalról szóló 2013. évi CLV. számú törvényt (1 említés). A támogatott döntéshozatal bevezetése több mozgalmi szervezet, például az ÉFOÉSZ és a TASZ kampánycélja is volt.

2014. október 19-én Budapest belvárosában elindult az első *Rehab Critical Mass* felvonulás (1 említés). A figyelemfelhívó akció célja a társadalmi szemléletformálás volt. A kezdeményezés mögött nem egy régi mozgalmi szervezet, hanem magánszemélyek köre, elsősorban Kiss Csaba mozgássérült ötletgazda állt.

2017-ben mozgalmi kampány indul a budapesti M3-as metró akadálymentesítéséért (4 említés). A Mozgássérültek Budapesti Egyesülete (MBE) már 2015-től egyeztetett a Fővárosi Önkormányzattal az akkor kezdődő metrófelújításról. Nyilvános kampány csak 2017-ben indult, amikor sajtóhírek szerint a felújítandó 20 állomásból csak 10 metróállomás lett volna akadálymentes. A kampány során több civil szervezet felszólalt, például az MBE, a MEOSZ, az MGVYOSZ, a VGYKE, az Önállóan lakni – Közösségben élni csoport és a Lépünk, hogy léphessenek Egyesület. Az akadálymentesítésért 2017. november 20-án tüntetést szervezett Csángó Dániel mozgáskorlátozott magánszemély és a Rehab Critical Mass mozgalom, más csoportok csatlakozásával. A tüntetést és a Fővárosi Önkormányzattal a MEOSZ által vezetett tárgyalásokat jelentős sajtónyilvánosság követte. A 2023-as átadásig a VGYKE és a MEOSZ szakértőként és bejárásokkor ellenőrként is folyamatosan követte a kivitelezést (MEOSZ 2023a, 2023b; Hruskó 2018a).

2017. november 8–10. a Siketek Világszövetsége Budapesten, a SINOSZ-szal együttműködésben rendezte 3. kongresszusát (1 említés). A rendezvényre 83 országból több száz résztvevő érkezett, a megnyitón Orbán Viktor miniszterelnök is beszélt.

2018-ban tiltakozássorozat indult az ápolási díj megemlése érdekében (2 említés). A fogyatékossgal élő családtagjukat otthonukban ellátó családok számára elérhető támogatási rendszer átalakítására évtizedes mozgalmi munka irányult (Sebály 2020). 2017-ben a MEOSZ vezetésével több szervezet – AOSZ, ÉFOÉSZ, CÉHálózat, AURA Egyesület, Siketvakok Országos Egyesülete stb. – komplex szakpolitikai javaslatot adott be a kormánynak (MEOSZ 2017). Ezt 2018-tól több fronton végzett kampány⁹ követte újabb szervezetek, például a Lépünk, hogy léphessenek Egyesület belépésével. A kampányt szervezetek párhuzamosan végezték, és tartalmazott online petíciót, utcai demonstrációkat, parlamenti ülésen végrehajtott akciót, ellenzéki pártok közleményeit, zárt ajtós egyeztetéseket stb., erős médiafigyelem mellett. Végül a kormány újraszabályozta az „otthonápolók” juttatásait, és bevezette a gyermekek otthonápolási díját (GYOD), amely magasabb összegű lett.¹⁰

2020-ban megszületett a látássérült személyek számára biztosított elemi rehabilitációs szolgáltatásról szóló 490/2020. (XI. 11.) Kormányrendelet (1 említés). A rendelet – amelyért az MGVYOSZ és a Siketvakok Országos

⁹ A kampány ismertetését lásd: Sebály 2020.

¹⁰ 171/2019. (VII. 12.) Korm. rendelet a pénzbeli és természetbeni szociális ellátások igénylésének és megállapításának, valamint folyósításának részletes szabályairól szóló 63/2006. (III. 27.) Korm. rendelet módosításáról.

Egyesülete is kampányolt – megszüntette az elemi rehabilitációs szolgáltatások finanszírozási bizonytalanságát, és előírta a szolgáltatások szervezésének szabályait (Falvai–Takács 2021).

2022-ben megtörtént az ENSZ Egyezmény teljesítésének második felülvizsgálata (1 említés). Az ENSZ Bizottság számára a mozgalmi szervezetek külön készítettek árnyékjelentéseket.

TRENDEK A SZAKPOLITIKAI ÉS MOZGALMI TÖRTÉNÉSEK TÜKRÉBEN

Elemzésünk lehetővé teszi, hogy az 1990-es évektől azonosítsunk trendeket és a mögöttük álló faktorokat. A politikai lehetőségstruktúrák, valamint belső és külső feltételek azonosításával igyekszünk elemezni a fogyatékosügyi mozgalom befolyását és alkalmazott stratégiáit.

Az idővonal említései kapcsán szembeűnő, hogy a mozgalmi szempontból döntő események jelentős részben jogszabályváltozásokhoz köthetők. Ez azt jelzi, hogy a törvények és szakpolitikák változása a mozgalom célja és sikereinek kvázi mércéje is – szinte minden jogszabályváltozást mozgalmi kampányok előztek meg.

A következőkben a politikai lehetőségstruktúrákat mint analitikai eszközt használjuk, és elsősorban Kriesi és munkatársai (1995), illetve a fogalom hazai alkalmazói (Gerő–Szabó 2020; Sebály 2020) munkáira támaszkodunk. Bár a szakirodalom (McAdam–McCarthy–Mayer 1996) hangsúlyozza, hogy a lehetőségstruktúrák mellett a mobilizációk és a keretezés folyamatai is befolyásolják egy mozgalom működését, tanulmányunk keretei miatt itt most elsősorban a politikai lehetőségstruktúra változásait elemezzük. Mivel a politikai lehetőségstruktúrára számos definíció létezik (Meyer 2004), mi itt egy egyszerűsített verziót alkalmazunk: politikai lehetőségstruktúrák alatt a politikai környezetben bekövetkező, a mozgalom mozgásterét befolyásoló változásokat értjük. A Kriesi és munkatársai (1995) által meghatározott négy faktorból (politikai törésvonalak, intézményes és jogi struktúrák, szövetségi rendszerek és mozgalmi stratégiák) mi a struktúrákat, szövetségi rendszereket és mozgalmi stratégiákat azonosítjuk. (A politikai törésvonalak azonosítására módszertanunk és adataink nem adnak lehetőséget.)

Az idővonal 1998-cal kezdődik, és bár a megelőző időszakról csak szakirodalmi információink vannak, de elemzésünkben ezt is lefedjük, mert az 1990-es évek mozgalmi munkája és hatalmi struktúrái alapvetően befolyásolták a szektor későbbi helyzetét. Elemzésünkben három időszakot határozunk meg: az 1990–1998 közötti, az 1998–2012 közötti, és a 2012 utáni időszakokat (1. táblázat).

1990–1998 között: Küzdelem az elismerésért

A hatalmi struktúrákat tekintve az 1990-es években kedvezőtlen feltételrendszerben működött a mozgalom. A fogyatékosügynek nem volt a politikai döntéshozói rendszerben formális helye, mert az állam nem teremtett platformot a fogyatékosügyi civilek közvetlen bevonására a döntéshozatalba. A mozgalom egyik fő céljaként a Fot. jelent meg, amihez hasonló törvényre szervezetek már 1989-ben tettek javaslatot (Chikán 1997). A mozgalommal folytatott kormányzati konzultáció 1998-ig esetleges volt, ám politikai pártok olykor saját körben is konzultáltak (Chikán 1997; Hegedűs 2009). Ilyen volt például az 1990–1994 között kormányzó Magyar Demokrata Fórum (MDF) állandó tagozata, az MDF Fogyatékosügyi Szakmai Kollégiuma és az 1994–1998 között kormánypárti Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) Politikai Tanulmányok Intézete, amely a fogyatékosügyi mozgalommal tartott kapcsolatot (Chikán 1997). Egyéni kapcsolatok is segítették a mozgalmat az elérésben, például Szigeti György látássérült SZDSZ-képviselő (1994–1998), aki 1961-től volt aktív a Vakok Szövetségében (ma MVGYOSZ). Mind az MDF, mind az SZDSZ jelzett tagozatai saját javaslatot

1. táblázat. Fogyatékosügyi mozgalmi és szakpolitikai időszakok (1998–2022)

	Küzdelem az elismerésért (1990–1998)	Emberi jogok erősödése (1999–2012)	Megrekedés és szűkülés (2013–2022)
Külső feltételek	A civil szektor felfutása EU-s integráció kezdete Nyitott kormányzati struktúrák	EU-s jogharmonizáció EU-s források Nyitott kormányzati struktúrák	ENSZ-mechanizmusok EU-s források Záruló kormányzati struktúrák
Belső mozgalmi viszonyok	Szervezetek korlátozott koordinációja Közös agenda a Fot. irányába	Élénkülő belső koordináció (FESZT)	Mozgalom töredezettsége Széttartó agendák
Akadályozó feltételek	Civilek szolgáltatásba kényszerülése	Neoliberális politikák Gazdasági világválság	Szűkülő mozgalmi tér Neoliberális politikák Centralizáció OFT-ből kikerül a kormányzati oldal
Mozgalmi stratégiák	Aláírásgyűjtés, utcai akciók Tárgyalások politikai pártokkal	Belső: Formális kormányzati konzultációk (OFT) Külső: Tüntetések, nyílt levelek, média	Belső: OFT gyengülése, informalitás és „kilincselés” Külső: olykor hatékony konfrontatív akciók
Jogi struktúra	Fogyatékosjogok nemzetközi diffúziója	Fot. OFP ENSZ Egyezmény (2008)	ENSZ Egyezmény
Eredmény	1998. évi XXVI. tv. (Fot.) OFT, OFP létrejötte Szakpolitikai célok fokozott megjelenése a jogban	Kevés progresszív változás	Meglendülő progresszív szabályozás, majd megrekedés

dolgoztak ki a Fot. elkészítésére. A Fot-ot a ciklus utolsó parlamenti ülésnapján két kormánypárti képviselő, Szigeti György és Béki Gabriella (SZDSZ) indítványára fogadták el. A mozgalom közvetlen kapcsolattartása a politikai pártok képviselőivel, együttesen az utcai aláírásgyűjtéssel segítette a törvény elfogadását.

A Fot-ot támogató külső feltétel volt az 1990-es évektől tapasztalható nemzetközi trend: országok sora fogadott el a Fot-hoz hasonló deklaratív jogszabályokat a fogyatékosokkal élő emberek jogairól – ezt a fogyatékosjogok dagályának vagy diffúziójának is nevezik (Vanhala 2015). Ilyen, döntően antidiszkriminációs alapokon álló törvények jelentek meg Kínában (1990), az USA-ban (1990), az Egyesült Királyságban (1995), majd a Fot-ot követően Írországban (1998), Svédországban (1999), Cipruson és Máltán (2000), Németországban és Lettországban (2002) stb. Ezt a külső, nemzetközi emberi jogi trendet jelezte már az ENSZ 1993-as „A fogyatékosokkal élő emberek esélyegyenlőségének alapvető szabályai” (Standard Rules-ként is ismert) c. okmánya is, amelyre a mozgalom is hivatkozott. Az „europaizálódás” felé igyekvő állami rendszerek és jogalkotás (Ágh 1999) nyitottak voltak a jogi importként is felfogható hazai adaptációra, és a Fot-ra vonatkozó javaslatokban is egyértelmű hivatkozások voltak a hazai fogyatékosügy „európai szintre” hozására egy új törvény eszközével (Chikán 1997; Kálmán–Könczei 2002). A Fot. és a CRPD előtti emberi jogi eszközök tehát már a ’90-es években is nemzetközi követelményként és a „Nyugathoz” felzárkózás eszközeként artikulálódtak (Chikán 1997; Ignác 2003).

1999–2012 között: Az emberi jogok felfutása

A Fot. érdemi változást hozott a mozgalom számára elérhető politikai struktúrában. 1998 után, a Fot. révén jogszabályi kötelezettség lett a mozgalommal való állandó egyeztetés, megalakult a fő konzultatív platform (OFT) és elindult az első országos fogyatékosügyi program (OFP). Feltételezésünk szerint az idővonalon szereplő események többsége a 2010-es évekig a Fot. által megteremtett politikai lehetőségnek köszönhető, ilyen például a Fot-ban foglalt akadálymentesítési kötelezettségek teljesítéséért indult „Tégy rá egy lapáttal” (2002) kampány, a súlyosan és halmozottan sérült gyermekek fejlesztő iskolai ellátásának bevezetése (2006), a siketek jogait erősítő jelnyelvi törvény elfogadása (2009), és a Fot-ban már előírt bentlakásos intézményi kiváltást számonkérő, az intézetek korszerűsítése elleni sikeres tiltakozás (2009). Az OFT mint konzultatív testület mind formális, mind informális hatások sorát nyitotta meg a mozgalom szervezetei előtt, hiszen lehetővé vált a kormányzati struktúrák (jogalkotás, monitoring) közvetlen elérése.

Belső mozgalmi esemény volt a FESZT megalakulása (2003), amely a mozgalom erőforrásait és a hagyományosan eltérő érdekek mentén dolgozó fogyatékoscsoportok (Beckett 2006) koordinációját erősítette. A FESZT közös ernyő alá hozta a mozgalmi szervezetek központi részét, ami lehetővé tette a közös álláspontok kialakítását. Bár a mozgalom belső megosztottságáról már korabeli források is szólnak (Kálmán–Könczei 2002:166), a 2005-ös, szociális normatívák csökkentése elleni tiltakozás és a 2006-os „Bontsuk le a falakat” kampány is a FESZT által szervezett sikeres esemény volt, és szintén a FESZT lépett fel a korszak végére eső ENSZ Felülvizsgálati jelentés összeállításáért is (2012). Megalakulásától részt vett a brüsszeli *European Disability Forum* munkájában is, és egészen 2020-ig állandó tagsággal rendelkezett annak kuratóriumában, ezzel segítve a hazai mozgalom bekötését az EU-s szakpolitikai mezőbe. (A mozgalom nemzetközi beágyazottságának elemzésére terjedelmi okok miatt nincs mód.)

Az 1998–2011-es időszakot jelentős részben nyitottabb kormányzati struktúrák jellemezték (Boda 2020; Gerő–Szabó 2020). Ezeket erősítette külső faktor is: az EU-s csatlakozási tárgyalások nyomán megindult jogalkotási hullám, például a 2003. évi Ebtv. és az Egyenlő Bánásmód Hatóság működését segítő Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület (2011-ig tartó) működése. Fontos volt az EU-s fejlesztési források megjelenése a 2000-es évek közepétől, amely finanszírozási forrást adhatott a Fot. végrehajtásának. Az Ebtv. maga is mozgalmi eseményként, a diszkrimináció tilalma miatt progresszív jogi változásként jelent meg interjúinkban, például a nagyobb meghatározhatatlan számú érintettet érintő diszkrimináció esetén megnyíló jogorvoslati lehetőség, a közérdekű igényérvényesítés lehetősége miatt (ezzel fogyatékosügyi szervezetek többször éltek is,).¹¹ A bentlakásos intézetek felújításának megakadályozása (2009) már az EU-s források Magyarországra érkezését is jelezte, és előrevetítette az EU-s alapok 2010-es évektől élenkülő költését, és az azokra adott mozgalmi válaszokat.

Bár az időszak több mozgalmi kampányt tartalmaz, ám jelentős szakpolitikai előrelépést kevésbé – ez a mozgalom és a Fot. hatásának határait is jelzi. A korszakot egymással szembemenő szakpolitikák sora jellemzi. A kormány nem támogatta a mozgalom javaslatainak elfogadását olyan esetekben, amikor jelentősebb állami források lettek volna szükségesek az ellátórendszerek fejlesztéséhez – jelezve a korszak neoliberais politikáját (Scheiring 2019). Például a Fot-ban eredetileg előírt akadálymentesítési és a bentlakásos intézmények kiváltását célzó határidőket is figyelmen kívül hagyták a 2000-es évek során (akadálymentesítésre 2005-öt, kiváltásra 2010-et határozott meg a Fot. 1998-ban elfogadott verziója), sőt több bentlakásos intézetet

¹¹ Lásd: www.ajbh.hu.

2001–2004 között még fel is újítottak, miközben a bentlakásos intézeti férőhelyek száma 1998 és 2010 között tovább nőtt (Andrácz-Tóth et al. 2011).

A Fot-ot követő pozitív lépés volt, hogy 1999-ben jogszabályba foglalták a fogyatékosok lakóotthonát mint – addigra már létező – szociális szolgáltató-típust (Bugarszki 2004). Hazai forrásból 1998 és 2001 között 84 (sokszor intézetek részeként működő) lakóotthon is létesült, ami jelzi, hogy mennyire egymásnak ellentmondó szakpolitikák születtek a Fot. nyomán. A 2003-ban bevezetett támogató szolgálati ellátás ugyan előrelépés volt, ám a szolgálatok kapacitását 2008 után költségvetési fegyelemre hivatkozva máris korlátozták – ez az igénybevevők számának csökkenését eredményezte (Szocokos 2021). A korszakban tehát végig csak a potenciális igénybevevők töredéke jutott közösségi alapú, otthonközeli támogató szolgáltatásokhoz.

Az 1998–2011-es időszakban mozgalmi akciók (2005, 2006) és koordinált fellépések (TIOP pályázatok megakadályozása 2009; közös ENSZ árnyékjelentés 2010) mellett közvetlen sikerként csupán a 2006-os fejlesztő iskolai törvényváltozás és a 2009-es jelnelyvi törvény jelent meg. Kósa Ádám (2009) és Tapolczai Gergely (2010) fideszes képviselővé választása elsősorban a hallássérültek mozgalmának szimbolikus sikerként jelent meg interjúinkban. Egyetértve Sebály (2020:15) megállapításával, az időszak emberi jogi felfutása, nyitottabb kormányzati struktúrái és nyílt mozgalmi megmozdulásai ellenére is csak kevés kézzelfogható eredményt hozott a szektornak.

Az ENSZ Egyezmény hazai ratifikálása (2008) a korszak tetőpontja: az emberi jogi megközelítés itt kapta legerősebb hivatkozási alapját, ezt követően már az ENSZ Egyezményre hivatkozó mozgalmi javaslatok születtek. Ez szintén globális minta: a korszak híradásaiban világszerte sorra jelentek meg reménnyel teli, az emberi jogi egyezmény átütő erejét ünneplő, a fogyatékos embereknek „paradigmatikus” váltást hangoztató vélemények (pl. Lawson 2007; Kayess–French 2008). A korszak lendületét a mozgalom működéséről szóló vélemények is az ENSZ Egyezményt övező reménynek tulajdonítják (Petri–Hruskó 2023).

A korszak mozgalmi stratégiai változatosak voltak: több jelentős utcai akció, nyílt kormányzati kritika, tüntetés, a parlamenti pártokat is bevonó esemény, nyílt levél is szerepel az idővonalon. Ehhez társult az OFT működése, amely közvetlen elérést biztosított a kormányzati hatalmi struktúrákhoz, például azáltal, hogy az egyes tárcák képviselői (és nem csak a szociális minisztérium) is jelen voltak az OFT-ben. A korszak végén (2011) a kormányzati oldal kikerülése az OFT-ből negatív esemény, mert csökkentette a mozgalom hozzáférést a kormányzati hatalmi struktúrákhoz. A 2009-es gazdasági világválságra adott kormányzati válaszok visszavethették a szakpolitikai reformokat.

2013–2022 között: Megrekedés és szűkülés

2013-tól az idővonalon három trendet állapítunk meg: az emberi jogi eszközök szakpolitikai agendára kerülését; a mozgalom lehetőségeinek zsugorodását és belső széttöredezését (Petri–Hruskó 2023); valamint a szakpolitikai változások megrekedését.

Az első trend az emberi jogi hivatkozás lendülete a korszak elején: politikai lehetőségként a Fot. mellett megjelent az ENSZ Egyezmény, és az Egyezmény nyomán progresszív változások indultak. Már az intézményi férőhelykiváltás elindításáról szóló 2011-es jogszabály is az Egyezményhez volt köthető (a kiváltás maga lényegében csak 2012 után indult). A kiváltásra fordított források folyamatos döntéseket igényeltek, mert a programok egymást követő EU-s pályázati konstrukciókban születtek meg – ezeknek pedig az ENSZ Egyezmény vált hivatkozási alapjává, mozgalmi és kormányzati oldalról is (Kozma–Petri–Bernát 2020; Gazsi

–Pordán 2018; Gábos–Giflo 2023). Nemcsak az Egyezmény, de arra épülő dokumentumok is megjelentek befolyásoló faktorként: ilyen, a kiváltási folyamatot befolyásoló dokumentum volt az ENSZ Egyezmény hazai teljesítésére vonatkozó felülvizsgálat „Záró észrevételei” (2012), az ENSZ Egyezményre támaszkodó nemzetközi kiváltási irányelv (EEG 2013), az ENSZ Fogyatékosügyi Bizottságának általános kommentárja (2017), és az ENSZ 2020-as, Magyarországot komolyan elmarasztaló vizsgálati jelentése (CRPD 2020). Az ENSZ Egyezmény hatását jelzi más események sora is: az új Ptk. cselekvőképességet érintő rendelkezései (2013), a támogatott döntéshozatalról szóló törvény megalkotása (2013), a támogatott lakhatás jogszabályba foglalása (2013), valamint a fogyatékoság újradefiniálása és a pszichoszociális fogyatékoság beemelése a Fot-ba (2013).

Az Egyezmény így a Fot. mellett újonnan megjelenő támogató feltétel lett. A Fot. hatása ez időszakban a látássérültek elemi rehabilitációs kormányrendeletének (2020) indoklásában, illetve a korszakban végig működő OFT-ben, valamint a továbbra is – gyengülően (Petri–Hruskó 2023) – működtetett OFP-kben van jelen. Az emberi jogi szabályozás tehát hatással volt a mozgalom sikereire: az Egyezményre hivatkozó kampányok nyomán olykor progresszívebb szabályozások születtek.

A második trend a mozgalom előtti tér szűkülése (Petri–Hruskó 2023), amivel egyidejűleg gyengült és ad hoc-ká vált a mozgalmi együttműködés. Míg 2011-ig az összfogyatékosügyi ernyőszervezet FESZT részvételével szervezett megmozdulások megjelentek az említésekben, ezek a 2011 utáni időszakra vonatkozóan eltűntek. Az időszak három jelentős eseménye – *Rehab Critical Mass* (2014), az M3-as metróról folyó kampány (2017) és az ápolási díj-módosítást célzó kampány (2017–2018) – mind a FESZT-től függetlenül, egyes fogyatékosügyi csoportokat képviselő szervezetek (pl. MEOSZ) és kisebb formális vagy informális szervezetek, vagy magánszemélyek részvételével és alkalmi koalíciójával zajlottak. A szervezatközi szövetségek gyengüléséről több interjúalany is beszélt – ők a mozgalom 2010-es években történt széttöredezését negatívan élték meg. Az együttműködések egyik mozgalmi akadály, az egyes fogyatékosügyi csoportok – nemzetközileg is ismert (Beckett 2006) – elkülönülő szervezeti működése ebben a korszakban alapot adott a fokozódó feltöredezettségnek. A mozgalmi szervezetek alkalmi szövetségei nem szűntek meg, ám a belső mozgalmi stratégia egyeztetésének hiánya, a FESZT gyengülése, és így az összfogyatékosügyi koordináció elmaradása rontotta az eredményeket, például a GYOD esetében (Sebály 2020), és a kiváltás folyamat évtizeden átnyúló tárgyalásai során is (Gábos–Giflo 2023). Egy interjúalanyunk szerint emblemikus, hogy az ENSZ Egyezmény teljesítéséről szóló 2020-ban esedékes felülvizsgálat során már nem történt meg a 2010-es ENSZ-árnyékjelentéshez hasonló koordinált mozgalmi fellépés az ENSZ előtt, sőt bizonyos szervezetek, 2012-vel ellentétben, már nem is készítettek – legalábbis nyilvánosan – árnyékjelentést. Bár a mozgalmat itthon (Keszi–Judit–Papp 2014) és nemzetközileg is (Beckett 2006) jellemzi az érdekek és célok fogyatékosügyi csoportok mentén történő megosztottság, a széttöredezés itt nem mint inherens mozgalmi jellemző, hanem mint a politikai körülményekre adott reakció jelenik meg. A korszakban két hallássérült érdekvédő is politikai szerephez jutott magyar és európai parlamenti képviselőként (lásd idővonal), ám az ő részvételük az adataink alapján a mozgalom egészének pozícióját valószínűleg nem, legfeljebb a siket és nagyothalló közösség érdekvédelmi pozícióit javíthatta. (További elemzés ezt a megállapítást pontosíthatja, mint ahogyan azt is, hogy a politikai törésvonalak mennyiben befolyásolták a mozgalom munkáját.)

A harmadik trend a progresszív változások megrekedése. Bár történtek pozitív szakpolitikai döntések (lásd első trend), ezek végrehajtása hiányos lett, és nem vezetett rendszerszintű átalakulásokhoz. Az idővonalon az események a korszak végére ritkábbak lettek, a szakpolitika-alkotás a 2010-es évek végére szinte megszűnt. A megrekedt reformra három példát hozunk. Az egyik a már említett bentlakásos intézetek ki-

váltása. A kiváltásról szóló 2011-es döntés az interjúkban egy várakozásokkal teli pontként jelent meg, ám a kiváltást 2022-ig tartó eredményeit értékelő, a programot belülről is ismerő szakértők végül negatívan, sőt kudarcként értékelték azt. A másik példa a Ptk. (2013), amellyel kapcsolatban nemcsak az jelent meg, hogy az elfogadott Ptk. és a támogatott döntéshozatalról szóló törvény nem áll összhangban az ENSZ Egyezményvel, hanem az is hogy még a vitatott, csak mérsékelten progresszív törvényt sem sikerült érdemben végrehajtani (Gazsi 2016; Gulya–Hoffmann 2019; Marek 2023). Végül a szociális szolgáltatásokat tekintve is megrekedést látunk: a fogyatékosággal élő személyek speciális igényeire válaszoló szolgáltatások sem bővültek az évtized során, és a magasabb igények ellenére is csak az érintettek körülbelül 15%-a részesült ilyen szolgáltatásokban az évtized végén (Kozma–Petri–Bernát 2020).

A korszak domináns külső tényezője a jelentős EU-s források megjelenése, amely a kiváltás mellett programok sorát finanszírozta (Kozma et al. 2016; Gábor–Giflo 2023). Az EU-s források korlátozott hatására enged következtetni az a tény, hogy az elvégzett fejlesztések a negatívan értékelt kiváltáson kívül teljesen hiányoznak az idővonalról: mintha az EU-s források elköltése egyáltalán nem hozott volna komoly változást a szektorban. E feltételezést erősíti, hogy az EU-s forrásokból történő fejlesztések szinte alig jelentek meg az érintettek mindennapi megélt valóságában (Petri–Turnpenny–Bernat 2023). Tekintve, hogy az EU-s források igen jelentősek voltak – Gábor és Giflo (2023) elemzésében a 2014–2020-as időszakban közel 88 milliárd forintra számolt be –, nehéz túlbecsülni a jelentőségét, hogy ennyi pénz elköltése mozgalmi nézőpontból ennyire kevésbé volt releváns.

A 2012–2022 közötti időszakban rontotta a kormányzati hatalmi struktúrák elérésének lehetőségét, hogy a mozgalom 2011-től elvesztette az OFT-n keresztüli közvetlen kapcsolatát a minisztériumok képviselőivel. Emellett az OFT az évtized során jelentősen gyengült is, súlyát elvesztette, ülési rendszertelenné váltak (Petri–Hruskó 2023). A mozgalom előtti érdekvédelmi tér jelentősen zsugorodott, főleg 2015 után: a szervezetek öncenzúrája rendszeressé vált, hozzáférésük a demokratikus intézményekhez (pl. ombudsman, Parlament) szűkült vagy megszűnt, a konfrontációt kerülni kezdték (Petri–Hruskó 2023). A korszakban a kormányzati struktúrák is bezáródtak (Boda 2020; Gerő–Szabó 2020), így a 2012-t követő időszakban a fogyatékosügyi mozgalom hozzáférése a kormányzati döntéshozatali struktúrákhoz jelentősen romlott.

Ugyanakkor a fogyatékosügyi mozgalomban, ellentétben más hazai civil szektorokkal, adataink szerint nem történt meg a máshol (Gerő et al. 2023) leírt mozgalmiasodás (*SMOization*). A mozgalom számára a kormányzat nyílt kritikája és konfrontatívabb akciók helyett preferáltabbá vált a konfrontációt kerülő, a mozgalmi szövetségek helyett teret nyerő egyéni szervezeti „kilincselés”, nem nyilvános tárgyalás (Petri–Hruskó 2023). Bár a konfrontatívabb stratégiákra (tüntetés, petíció) az idővonal e korszakban is mutat példát, de vegyes eredménnyel: míg a tüntetéseket konszenzuskereső stratégiákkal ötvöző két mozgalmi kampány (M3-as metró, 2017; ápolási díj, 2018) részben (Gulyásné–Bánfai 2019) sikeres volt, addig a mozgalom 25 évének egyik legnagyobb kudarca, a rokkantsági ellátásokat érintő kormányzati megszorítás (2012) elleni tüntetésre, sajtókampányra és nyílt kritikákra is építő kampány nem érte el célját. Talán nem véletlen, hogy 2018-at követően egyáltalán nem szerepel az idővonalon mozgalmi kampány.

ÖSSZEZÉS

Tanulmányunk alapján elmondható, hogy a nemzetközi emberi jogi szabályok a kezdetektől hatással voltak a hazai szakpolitikai és mozgalmi működésre. A hazai fogyatékosügy évtizedek óta globálisan beágyazottan működik mind jogi-szakpolitikai, mind anyagi források tekintetében. A '90-es évek küzdelmeit követően a Fot. bár újraakasztotta a fogyatékosügyet, és ezt az emberi jogi keretezést az ENSZ Egyezmény is erősítette a 2000-es évek végétől, az idővonal fényében azonban 1998 óta csak részlegesen látunk progresszív változásokat, sőt a 2010-es évektől negatív trend is elindult.

Az idővonal egy ellentmondásra is rámutat: habár 1998–2012 között számos pozitív mozgalmi esemény volt, de ez nem eredményezett lényegi változásokat. A 2010 előtti kormányok neoliberais politikái, és a 2008-as világválságra adott reakciók miatt a Fot. és a viszonylag nyitott kormányzati struktúrák ellenére sem történtek valóban progresszív lépések. A neoliberais politikák nemcsak Magyarországon, de nemzetközileg is hasonlóan akadályozták és akadályozzák a fogyatékosügyi emberi jogok progresszív megvalósítását (Parmenter 2024). Ilyen tekintetben, dacára az aktív és kezdeményező mozgalmi működésnek, a szakpolitikai stagnálás már a 2000-es években jelen volt. Az idővonalat tekintve csak pár évre – az ENSZ Egyezmény ratifikálását követő években – tűnt úgy, hogy történhet érdemi előrelépés. Azonban a kormányzati struktúrák 2010 utáni bezáródása, a civilelles kampányok és a szűkülő érdekvédelmi tér miatt a mozgalom csak kevés eredményt tudott kicsikarni az ENSZ Egyezmény nyomán, és a végül elindult változások során is komoly kudarcokkal szembesült.

Magyarországon épp akkor jelentek meg a – fogyatékosággal élő emberek életét rendszerszinten javítani képes – szakpolitikákban irányadó emberi jogi szabályozások, amikor a hazai struktúrák épp bezárultak, sőt a nemzetközi intézményekkel és az emberi jogokkal kapcsolatban ellenséges kormányzati pozíciókra változtak.¹² A 2010-es évek elején elindult progresszív lépések így megfeneklettek: az emberi jogi érvek és eszközök hatástalannak bizonyultak egy erodáló demokratikus rendszerben.

Köszönetnyilvánítás: a szerzők köszönik Fekete Dorottya, Gazi Adrienn, Kozma Ágnes, Krizsán Andrea, Sebály Bernadett és Zentai Violetta javaslatait.

12 Emblemikusnak érezzük a következő visszaemlékezést: „A (minisztérium) felsővezetői döntéshozói attitűdjében azt láttam 2010 előtt, amit egyébként a jog hierarchizáltan leképez, hogy ami a nemzetközi jogból fakad, az egyszerűen követendő és kész. [...] És ebben jól érzékelhetően 2010-ben volt egy egyértelmű változás. Kezdetben csak finomabb relativizálása kezdődött meg az emberi jogi normáknak. [...] Utána meg egy teljesen nyílt, olykor nagyon erős kritikája. Például a választójoggal kapcsolatban az igazságügyi minisztérium részéről, [...] tehát éppen a jogalkotásért felelő kormányzati szereplő részéről, egy teljesen nyílt megrongálása történt meg a nemzetközi jogi kötelezettségvállalásnak. Amikor egy hosszas vitában vitatkoztunk azon, hogy mondjuk közép-súlyos értelmi fogyatékos embereket szabad-e engedni szavazni, akkor én azt feltételeztem, hogy ez egy ütős érv lesz, elmondtam, hogy oké, de mi vállaltunk egy nemzetközi jogi kötelezettséget arra, hogy a helyettes döntéshozatali rendszert leépítjük... Akkor, és ez vezetői szintű megnyilvánulás volt, bár nem nyilvános, teljesen nyíltan elmondták, hogy igen, tudják, hogy ez van leírva az ENSZ egyezményben, de hát ez egy baromság, és Magyarország egészen biztosan nem fogja ezt végrehajtani.”

HIVATKOZÁSOK

- Ágh A. (1999) Europeanization of policy-making in East Central Europe: the Hungarian approach to EU accession. *Journal of European Public Policy*, 6(5), 839–854. <https://doi.org/10.1080/135017699343414>
- Andráczki-Tóth V. – Bódi É. – Csicsely Á. – Nyitrai, I. (2011) Az intézménytelenítés kapujában. *Esély*, 4, 35–57.
- AOSZ (2005) Miért tüntettek a Kossuth téren? *Esőember folyóirat*, 4. Elérhető: <https://aosz.hu/esoember/miert-tuntettek-a-kossuth-teren/> [Letöltve:2024-12-02].
- AOSZ (2014) Az Országos Autizmus Stratégia megújítása. Elérhető: <https://aosz.hu/orszagos-autizmus-strategia/> [Letöltve: 2024-12-02].
- Baar M. (2015) Informal Networks, International Developments and the Founding of the First Interest Representing Associations of Disabled People in Hungary in the Late Socialist Period (1970s-1980s). *Moving the Social*, 53, 39–62. <https://doi.org/10.13154/mts.53.2015.39-62>
- Balázs Zs. – Petri G. (2010) Az autizmussal élőket segítő magyarországi civil ellátórendszer kialakulása. In V. Bognár (szerk.) *Láthatatlanok. Autista emberek a társadalomban*, Budapest: Scolar, 36–77.
- Beckett A. (2006) Understanding social movements: theorising the disability movement in conditions of late modernity. *The Sociological Review*, 54(4), 734–752. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2006.00669.x>
- Boda Zs. (2020) *Ki dönt? Kormányzási stílusok és közpolitikai változás Magyarországon 2002–2014*. Budapest: Gondolat – Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Bodnár L. (2003) Mozgássérültek és esélyegyenlőség: Akadályokon keresztül. *Magyar Narancs*, február 27. Elérhető: https://magyarnarancs.hu/tudomany/mozgasserultek_es_eselyegyenloseg_akadalyokon_keresztul-59429 [Letöltve:2024-12-02].
- Bugarszki Zs. (2004) A szociális szolgáltatások újjászületése Magyarországon. *Esély*, 4, 100–110.
- Campbell J. – Oliver M. (2013) *Disability politics. Understanding our past, changing our future*. Routledge.
- Chikán Cs. (2001) *Tájkép csata közben*. Budapest: MEOSZ.
- Chikán Cs. (1997) *Embernek születünk. A fogyatékoságról*. Budapest: Sub Rosa.
- CRPD (2017) *General comment No.5 on Article 19 - the right to live independently and be included in the community*. Elérhető: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no5-article-19-right-live> [Letöltve:2024-12-02].
- CRPD (2020) *A Fogyatékosággal Élő Személyek Jogairól szóló Egyezmény Fakultatív Jegyzőkönyvének 6. cikke alapján végzett, Magyarországot érintő vizsgálat*. Elérhető magyarul: https://tasz.hu/wp-content/uploads/2024/01/CRPD_C_HUN_IR_1_9114_O.pdf [Letöltve:2024-12-02].
- CRPD (2022) Concluding observations on the combined second and third periodic reports of Hungary. Elérhető: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2FCO%2FHUN%2FCO%2F2-3&Lang=en [Letöltve:2024-12-02].
- Csicsics A. (2023) Siket közösségek Magyarországon az államszocializmus ideje alatt. Doktori disszertáció, ELTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola. Elérhető: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/108181> [Letöltve:2024-12-02].
- EMMI (2020) *Megújul az Országos Autizmus Stratégia*. Elérhető: <https://2015-2019.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/szocialis-ugyekert-es-tarsadalmi-felzarkozasert-felelos-allamtitkarsag/hirek/megujul-az-orszagos-autizmus-strategia> [Letöltve:2024-12-02].
- EEG – European Expert Group (2013) *Az intézményi ellátásról a közösségi ellátásra való áttérésre vonatkozó közös európai útmutató*. Elérhető: https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2018/04/common-european-guidelines_hungarian-version.pdf [Letöltve:2024-12-02].
- ÉFOÉSZ (é.n.) Támogató nyilatkozat. Elérhető: https://efoesz.hu/wp-content/uploads/2015/11/uptk_koz_tamogato_nyilatkozat_binder.pdf [Letöltve:2024-12-02].
- Falvai R. – Takács B. (2021) Új fejezet a látássérült személyek számára. *Gondoskodás*, 1(1), 35–40. Elérhető: https://urlap.nsz.hu/wp-content/uploads/2021/11/Gondoskodas_ELEKTRONIKUS_OK.pdf#page=35 [Letöltve:2024-12-02].
- Fiala J. (2010) A fogyatékosággal élő személyek választójogának kérdései a Kiss Alajos kontra Magyarország döntés tükrében. *Fundamentum*, 14(3), 109–117.
- Fiala-Butora J. (2019) A Polgári törvénykönyv cselekvőképességi szabályainak értékelése a nemzetközi jog és a hazai tapasztalatok szemszögéből. *Családi Jog*, 17(4), 8–14.

- French, S. – J. Swain (2004). Whose Tragedy? Towards a Personal Non-Tragedy View of Disability. In Swain, J. –French, S. –Barnes, C. – Thomas, C. (szerk.) *Disabling Barriers - Enabling Environments*. London: Sage. 34–40.
- Gábos A. – Giflo P. (2023) *A fejlesztések hatása a fogyatékos személyek életminőségének javítására. Értékelő jelentés*. Kopint TÁRKI – TÁRKI – GKI. Elérhető: <https://archive.palyazat.gov.hu/a-fejlesztsek-hatsa-a-fogyatkos-szemlyek-letminsgnek-javtsra#> [Letöltve:2024-12-02].
- Gazsi A. (2016) A támogatott döntéshozatal elve és gyakorlata. *Esély*, 2, 62–92.
- Gazsi A. – Pordán Á. (2018) Civilek a fogyatékos emberek életében. In Kovács I. – Lakner Z. L. (szerk.) *Rendszer és váltás – A Szociális Törvény első 25 éve*. Budapest: L'Harmattan, 387–416.
- Gerő M. – Szabó A. (2020) Struktúra és cselekvés. A politikai integráció mechanizmusai. In Kovács I. (szerk.) *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 45–82.
- Gerő, M. – Fejős A. – Kerényi Sz. – Szikra D. (2023) From Exclusion to Co-Optation: Political Opportunity Structures and Civil Society Responses in De-Democratising Hungary. *Politics and Governance*, 11(1), 16–27. <https://doi.org/10.17645/pag.v11i1.5883>
- Gombos G. (2013) *Mi a pszichoszociális fogyatékoság?*
Elérhető: <https://pszichoszoc.wordpress.com/2013/10/06/mi-a-pszichoszocialis-fogyatekossag/> [Letöltve:2024-12-02].
- Gubicskó Á. (2009) Civil siker 2009, avagy hogyan írjunk árnyékjelentést. *Hallássérültek*, 01, 11.
- Gulyásné B. Á. – Bánfai (2019) Nem minden szülőnek jár a GYOD, aki súlyosan fogyatékos gyermekét ápolja – a MEOSZ tovább küzd az érintettek méltóságáteljes életéért. *Humanitás*, 1, 6–8.
- Gulya F. – Hoffmann I. (2019) A támogatott döntéshozatal sorsa Magyarországon. *Fogyatékoság és társadalom*, (2), 22–36. <https://doi.org/10.31287/FT.hu.2019.2.2>
- Gurbai S. (2015) A gondnokság alá helyezett személyek választójoga a nemzetközi jog, az európai regionális jog és a komparatív közjog tükrében. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Elérhető: <https://real.mtak.hu/89024/> [Letöltve:2024-12-02].
- Gurbai S. – Jónás T. – Kálozi M. – Kapronczay S. (2012) *Közös vélemény a Polgári Törvénykönyvről szóló T/7971. számú törvényjavaslatnak (Törvényjavaslat) a nagykorúak cselekvőképességét érintő V-X. címéről*. Elérhető: <https://kezenfogva.hu/node/1105> [Letöltve:2024-12-02].
- Hallássérültek (2001) Együttműködési megállapodás. *Hallássérültek*, 7, 69.
- Hegedűs L. – Ficsorné M. – Szepessyné J. – Pajor E. – Könczei Gy. (2009) *A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*. Budapest: ELTE.
- Hegedűs L. (2009) Velünk élő történelem, avagy egy érdekérvényesítő polgári jogi mozgalom mindennapjai. In Hegedűs L. – Ficsorné M. – Szepessyné J. – Pajor E. – Könczei Gy. (szerk.) *A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*. Budapest: ELTE, 135–175.
- Hruskó E. (2018a) Rengetegen fogtak össze a hármas metró akadálymentesítéséért. *Merce.hu*, augusztus 26. Elérhető: <https://merce.hu/2018/08/26/rengetegen-fogtak-ossze-a-harmas-metro-akadalymentesiteseert/> [Letöltve:2024-12-02].
- Hruskó E. (2018b) *A mozgáskorlátozott emberek érdekvédelmi tevékenységei*. Kézirat.
- Ignác B. (2003) *A fogyatékos emberek Európába mennek*. Budapest: MEOSZ.
- Kákai L. (2020). Kettős szorításban a magyar civil szervezetek. *Pólusok*, 1(2), 1–30. <https://doi.org/10.15170/PSK.2020.01.02.01>
- Kálmán Zs. – Könczei Gy. (2002) *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Budapest: Osiris.
- Kayess, R. – French, P. (2008) Out of darkness into light? Introducing the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *Human rights law review*, 8(1), 1–34.
- Keszi R. – Judit P. – Papp G. (2014) Cooperation and exclusion: an explorative analysis of Collaborative networks of Hungarian disability organizations. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 5(1), 143–161. <https://doi:10.14267/issn.2062-087X>
- Kézenfogva Alapítvány (é.n.) „Fészek” lakóotthon fejlesztő program 1997–2002. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=IrV-TtsH9ENQ> [Letöltve:2024-12-02].
- Kozma Á. – Petri G. – Balogh A. – Birtha M. (2016) Az Európai Unió támogatásainak szerepe az intézménytelenítésben és a férőhelykiváltás eddigi tapasztalatai. Budapest: TASZ. Elérhető: https://www.researchgate.net/profile/Agnes-Turnpenny/publication/320757629_Az_Europai_Unio_tamogatasaianak_a_szerepe_az_intezmenytelenitesben_es_a_ferohelykivaltas_eddigi_tapasztalatai/links/59f9b56aa6fdcc075ec9d006/Az-Europai-Unio-tamogatasaianak-a-szerepe-az-intezmenytelenitesben-es-a-ferohelykivaltas-eddigi-tapasztalatai.pdf. [Letöltve:2024-12-02].

- Kozma Á. – Petri, G. – Bernát, A. (2020) Kiszolgáltatottság és stagnálás: a fogyatékos emberek társadalmi helyzete a 2010-es években. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth, I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2020*, Tárki, 381–403. Elérhető: https://www.tarki.hu/sites/default/files/2020-10/381_403_Kozma_Petri_Bernat_Online.pdf [Letöltve:2024-12-02].
- Krekó J. – Scharle Á. (2020) Megváltozott munkaképesség esetén igényelhető pénzbeli ellátások és azok hatásai. In Fazekas K. – Elek P. – Hajdú T. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükör 2019.*, 188–198. Elérhető: https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2020/12/mt_2019_188-198.pdf
- Kriesi, H. (szerk.) (1995) *New social movements in Western Europe: A comparative analysis*. University of Minnesota.
- Lakatos M. – Tausz K. (2009) *Fogyatékosügyei statisztikák*. ELTE-Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar.
- Lawson, A. (2007) The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: New era or false dawn? *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, 34(2), 563.
- McAdam, D. – McCarthy, J. D. – Zald, M. N. (1996) Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes – toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements. In McAdam, D. – McCarthy, J. D. – Zald, M. N. (szerk.) *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge: Cambridge University, 1–22. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803987.002>
- Marek B. (2023) Hogyan érvényesülhet az értelmi fogyatékosokkal élő személyek önállósága? *24.hu*, július 17. Elérhető: <https://24.hu/belfold/2023/07/17/ertelmi-fogyatekosok-jogok-tamogatott-donteshozatal-kutatas-egyensuly-intezet/> [Letöltve:2024-12-02].
- MEOSZ (2017) A Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége állásfoglalása az ápolási díjról. Elérhető: https://www.meosz.hu/wp-content/uploads/2017/05/A%CC%81pola%CC%81si-di%CC%81j-MEOSZ-allasfoglalas_vegleges.pdf [Letöltve:2024-12-02].
- MEOSZ (2021) Rokkantsági ellátás: 500 ezer forint valódi kompenzáció? Elérhető: <https://www.meosz.hu/blog/rokkantsagi-ellatas-500-ezer-forint-valodi-kompenzacio/> [Letöltve:2024-12-02].
- MEOSZ (2023a) Átadták a teljes körűen akadálymentesített M3-as metró valamennyi megállóját. Elérhető: <https://www.meosz.hu/blog/atadtak-a-teljes-koruen-akadalymentesített-m3-as-metro-valamennyi-megallojat/> [Letöltve:2024-12-02].
- MEOSZ (2023b) Ami egykor álomnak tűnt, máttól valóság. Elérhető: <https://www.meosz.hu/wp-content/uploads/2023/05/Ami-egykor-alomnak-tunt-matol-valosag.pdf> [Letöltve:2024-12-02].
- Meyer, D. S. (2004) Protest and Political Opportunities. *Annual Review of Sociology*, 30, 125–145.
- Miszlivetz F. (1997) Participation and transition: Can the civil society project survive in Hungary? *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 13(1), 27–40.
- Mladenov, T. (2021) Disability assessment under state socialism. In Kolářová, K. – Winkler, M. (szerk.) *Re/imaginings of disability in state socialism*, Frankfurt-on-Main: Campus Verlag, 91–116.
- Mladenov T. (2018) *Disability and postsocialism*. Routledge.
- Muzsay A. (2004) Hajrá FESZT! Megalakult az ernyőszerület. *Hallássérültek*, 1, 7.
- N.T.E. (1998) Esélyegyenlőségi törvény garanciákkal. *Népszabadság*, március 17, 5.
- Nyusztay M. (2009) Fogyás helyett hízókúrán a tömegszállítások. *Népszabadság*, október 26, 5.
- Oliver, M. (1990) *The Politics of Disablement. A Sociological Approach*. London: MacMillan.
- Parmenter, T. R. (2024) Rights are necessary but insufficient for the achievement of the full inclusion of people with intellectual and developmental disabilities. *Advances in Neurodevelopmental Disorders*, 8(1), 97–107. <https://doi.org/10.1007/s41252-023-00351-4>
- Pelka F. (2012) *What we have done: An oral history of the disability rights movement*. University of Massachusetts.
- Petri G. – Hruskó E. (2023) A fogyatékosügyi mozgalom részvétele a szakpolitikákban 1998 óta Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 33(4), 24–49. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.4.2>
- Petri G. – Turnpenny, A. – Bernát, A. (2023) When Legislation Is Not Enough. *The International Journal of Disability and Social Justice*, 3(1), 42–59. <https://doi.org/10.13169/intljofdisocjus.3.1.0042>
- Petri G. – Hruskó E. (2024) Can Disability Rights Flourish in Backsliding Democracies?—The Case of Hungary. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 26(1), 349–365. <https://doi.org/10.16993/sjdr.1053>
- Pettinicchio, D. (2019) *Politics of empowerment: Disability rights and the cycle of American policy reform*. Stanford University.
- Scheiring G. (2019) *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.

- Scipiades E. (2005) Vakok perlik az OTP-t személyiségjog-sértésért. *Népszava*, december 5, 10.
- Sebály B. (2020) *Társadalmi mozgalmak és szakpolitikai változások. Esettanulmány az ápolási díjról Magyarországon*. Central European University. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/344483658_Tarsadalmi_mozgalmak_es_szakpolitikai_valtozasok_Esettanulmany_az_apolasi_dijrol_Magyarorszagon [Letöltve:2024-12-02].
- Shakespeare, T. (2017) The social model of disability. In Davis, L. (szerk.) *The disability studies reader* (5th edn.). Abingdon, UK: Routledge. 195–203.
- SINOSZ – MDAC – FESZT (2010) Fogyatékosokkal élők jogai vagy fogyatékos jogok? A magyar civil caucus párhuzamos jelentése az ENSZ egyezményről. Budapest.
- STADAT (2024) A magukat fogyatékosnak vallók korcsoport és a fogyatékoság típusa szerint. Elérhető: https://www.ksh.hu/stadat_files/ege/hu/ege0033.html [Letöltve:2024-12-02].
- Szocokos (2021) Támogató szolgálat 2004–2020. Elérhető: <https://tamogatoweb.hu/tamogato-szolgalat-2004-2020/> [Letöltve:2024-12-02].
- TASZ (2014) *Joghalál az új Ptk-ban*. Elérhető: <https://tasz.hu/cikkek/joghalal-az-uj-ptk-ban/> [Letöltve:2024-04-02].
- TASZ (2021) *A bíróságokon sem kapnak segítséget a jogaiktól megfosztott, fogyatékosokkal élő emberek*. Elérhető: <https://tasz.hu/cikkek/a-birosagokon-sem-kapnak-segitseget-a-jogaiktol-megfosztott-fogyatekosokkal-elo-emberek/> [Letöltve:2024-12-02].
- Turnpenny Á. (2019) People with intellectual disabilities in the European semi-periphery: the case of Hungary. In Walmsley, J. (szerk.) *Intellectual Disability in the Twentieth Century*, Policy Press, 113–128.
- Vanhala, L. (2015) The Diffusion of Disability Rights in Europe. *Human Rights Quarterly*, 37(4), 831–853.
- Verdes T. (2005) *Súlyosan, halmozottan fogyatékos gyermekek a közoktatásban*. De juRe Alapítvány – Kézenfogva Alapítvány. Elérhető: <https://kezenfogva.hu/node/56> [Letöltve:2024-12-02].
- V. R. I. (2002) Tettek rá egy-egy lapát betont – Rámpák kerekesszékes választóknak. *Népszabadság Budapest-melléklet*, október 11, 1.
- Wheatley, M. – Pabsch, A. (2010) *Sign Language in Europe*. In 4th Workshop on the Representation and Processing of Sign Languages: Corpora and Sign Language Technologies.
- Zubor Z. (2012) A fogyatékkal élők nem csalók. Tüntetés a Hősök terén. *HVG*, július 1. Elérhető: https://hvg.hu/itthon/20120701_MEOSZ_tuntetes_hosok_tere

MÁLOVICS GYÖRGY¹

AZ EGYETEMI KÖZÖSSÉGI SZEREPVÁLLALÁSI JELLEGGEL BÍRÓ KEZDEMÉNYEZÉSEK HATÁSAI HAZAI KONTEXTUSBAN

Egy, az egyetemi közösségi szerepvállalásban akadémiai szemlélettel részt vevő szereplők körében végzett empirikus kutatás tapasztalatai

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.47>

ABSZTRAKT

A szokásos jellegű egyetemi oktatási és kutatási folyamatokat gyakran éri az a vád, hogy (1) azok nem járulnak hozzá napjaink globális környezeti és társadalmi kihívásainak megoldásához, illetve (2) ezek hasznaiból a társadalom marginalizált/„hangnélküli”/hatalom nélküli csoportjai nem részesülnek. E kritikák kapcsán az egyik lehetséges „megoldás” az egyetemi közösségi szerepvállalás (EKSZ) koncepciójának és az ennek elemeit képező, az egyetemüket környezetükkel a társadalmi igazságosság és fenntarthatóság céljai és értékei mentén összekapcsoló tevékenységeknek a gyakorlatba ültetése. A téma nemzetközi szakirodalma, valamint egy hazai kvalitatív empirikus kutatás tapasztalatai alapján tanulmányomban azt vizsgálom meg, hogy az EKSZ hazánkban az e kezdeményezésekben akadémiai jellegű szemlélettel részt vevő szereplők szerint mennyiben teljesíti be e társadalmi/fenntarthatósági hatással kapcsolatos „ígéretét”, azaz mennyiben jelent valós választ az oktatás és kutatás konvencionális megközelítéseivel szemben megfogalmazott kritikák vonatkozásában. Következtetésem, hogy bár a hazai EKSZ-jellegű kezdeményezések kapcsán számos (gyakran bizonytalansággal, ellentmondásokkal jellemezhető) társadalmi hatás feltételezhető, e hatások léptéke a megoldani célzott problémák/kihívások léptékéhez képest elenyésző, és az sem egyértelmű, hogyan lehetne az EKSZ-jellegű tevékenységeknek, és ezen keresztül ezek társadalmi hatásának léptékét érdemben növelni.

Kulcsszavak: felsőoktatás, egyetemi közösségi szerepvállalás (EKSZ), társadalmi hatás

¹ Szegedi Tudományegyetem.

UNIVERSITY EDUCATION, RESEARCH, AND SOCIAL IMPACT

The effect of university community engagement initiatives in light of a qualitative empirical study in Hungary

ABSTRACT

Conventional university education and research processes often face the charge that (1) they do not contribute to the solution of global environmental and social problems and (2) marginalized/voiceless/powerless social groups do not benefit from them. One potential solution to such criticism is the practical application of the university community engagement (UCE) concept and related activities that connect universities with their environment via the goals and values of social justice and sustainability. Within the present study, I examine whether UCE is actually able to contribute to social and/or environmental goals and whether it indeed offers an answer to the aforementioned charges against conventional educational and research processes, according to the evaluation of UCE participants. Besides utilizing related academic literature, findings are based on the results of a qualitative empirical study carried out in Hungary. Results show that UCE activities are characterised by diverse (even though often uncertain and potentially contradictory) social impacts and the scale of these impacts is negligible compared to the scale of the problems UCE aims to solve. Furthermore, upscaling UCE activities and their impacts seem to be a complex challenge where there is no easy (clear-cut) way forward.

Keywords: higher education, university community engagement, social impact

AZ EGYETEMI KÖZÖSSÉGI SZEREPVÁLLALÁSI JELLEGGEL BÍRÓ KEZDEMÉNYEZÉSEK HATÁSAI
HAZAI KONTEXTUSBAN

EGY, AZ EGYETEMI KÖZÖSSÉGI SZEREPVÁLLALÁSBAN AKADÉMIAI SZEMLÉLETTEL RÉSZT VEVŐ SZEREPLŐK KÖRÉBEN VÉGZET EMPIRIKUS KUTATÁS TAPASZTALATAI

BEVEZETÉS

Az akadémiai szférát gyakran éri az a vád, hogy annak intézményei környezetüktől elszigetelten, mintegy elefáncsonttoronyként működnek (Schoorman 2016), és az általuk generált hasznokból a marginalizált („hang nélküli”, hatalom nélküli) társadalmi csoportok rendre kimaradnak. Az egyetemi közösségi szerepvállalás (EKSZ) koncepciója e jelenség megváltoztatását célozza olyan módon, hogy *„az egyetemek egyetemen kívüli szereplőkkel (érintettekkel) dolgoznak (működnek) együtt (valósítanak meg közös tevékenységeket) olyan módon, hogy az, ha eltérő módon is, de mindegyik félnek kölcsönösen hasznos, és ami (egyetemi szempontból nézve) gazdagítja az egyetemek főtevékenységeit”* (Benneworth et al. 2018:17).

Az EKSZ tehát orientációjában egy olyan tevékenység-halmaz, amelyik explicit módon összeköti az oktatást és a kutatást (az első két egyetemi missziót) a társadalmi hatással. Nem világos ugyanakkor, hogy a gyakorlatban hogyan ragadhatók meg e tevékenység-halmaz tényleges társadalmi hatásai (Koekkoek–Ham–Kleinans 2021). Tanulmányomban e problémából kiindulva a következő kérdésre keresem a választ: *Az EKSZ-jellegű kezdeményezéseket működtető, akadémiai (szemléletű) szereplők értékelése szerint milyen hatásai figyelhetők meg az EKSZ-jellegű tevékenységeknek hazai kontextusban?* A vonatkozó szakirodalom áttekintése mellett kutatási kérdésem megválaszolásához kvalitatív, félig strukturált egyéni mélyinterjúkon alapuló primer kutatásom eredményeit használtam. E feltáró jellegű kutatás célja az EKSZ hazai helyzetének feltérképezése, megértése volt. Ennek megfelelően e kutatás nem pusztán az EKSZ potenciális társadalmi hatásaira fókuszált, hanem az EKSZ akadémiai szférában való elterjedését támogató (Málovics–Wahyuni 2024) és akadályozó (Málovics 2024a) tényezőkre, illetve az oktatáshoz és kutatáshoz kapcsolódó hazai EKSZ gyakorlatokra is (Málovics 2024b).

Tanulmányomat az EKSZ koncepciójának, valamint társadalmi hatásainak mérésével kapcsolatos kihívások bemutatásával kezdem, ezután bemutatom empirikus kutatásom módszertanát és eredményeit, végül diszkusszív jelleggel levont következtetéseimmel zárom.

OKTATÁS, KUTATÁS, HARMADIK MISSZIÓ, EGYETEMI FENNTARTHATÓSÁG, EGYETEMI FELELŐSSÉGVÁLLALÁS, EKSZ

A felsőoktatási szféra irányába egyre inkább társadalmi/politikai elvárás, hogy az napjaink globális társadalmi és környezeti problémáinak megoldásához járuljon hozzá (EC – European Commission 2017; Grau et al. 2017; Larrán Jorge–Andrades Peña 2017; Király–Géring 2021). Mindeközben az egyetemek nemzetköziesednek (*internationalization*) – helyi/lokális intézményekből nemzetközi szinten versengő „vállalatokká” válnak (Shek–Yuen-Tsang–Ng 2017; Hazelkorn 2018). Az oktatás nemzetközi kereskedelembe bekerülő szolgáltatássá válik, kialakul a nemzetek feletti akadémiai kapitalizmus (Hazelkorn 2018:12), így előtérbe kerülnek a határosság, hatékonyság, elszámoltathatóság és átláthatóság működési kritériumai (Larrán Jorge–Andrades Peña 2017). Az egyetemek fő feladatává a munkaerőpiac számára megfelelő munkaerő kibocsátása válik, megtörténik az egyetemek elvállalatosítása, piacosítása, kommercializálása, privatizálása, hiszen az egyetemi működéshez egyre nagyobb arányú sajátbevétel-generálási kényszer is társul, az egyetemek teljesítményét pedig egyre inkább nemzetközi szervezetek által meghatározott kvantitatív hatékonysági indikátorokkal mérik (Hazelkorn 2018). Ezek közül kiemelkednek a gazdasági indikátorok (Shek–Yuen-Tsang–Ng 2017), valamint a nagy nemzetközi (globális) egyetemi rangsorok (Hazelkorn 2018). Ez hatással van az egyetemek irányítására is: az irányítás menedzseri-adminisztratív, a fókusz pedig a vállalati jellegű teljesítmény irányába tolódik (pl. költséghatékonyság, ipari-vállalati kapcsolatok) (Shek–Yuen-Tsang–Ng 2017). Így a globális társadalmi és környezeti problémák korában pont az ezekkel való foglalkozás nem fér bele a megváltozott egyetemi működésbe.

Bár e változásokat maguk az akadémiai szereplők, oktatók és kutatók szeretik önmaguktól/saját tevékenységüktől független külső tendenciáknak beállítani, melyeknek a felsőoktatási szféra, és benne ők maguk (mi magunk) az áldozatai (vagyunk), a helyzet nem ilyen egyszerű. A felsőoktatási intézmények ugyanis elszakadtak környezetüktől – erre utal például az elefántcsonttorony (*ivory tower*) analógia is (Lo et al. 2017) –, automatikusnak vették társadalom általi finanszírozásukat anélkül, hogy a köz/társadalom számára való hasznosságukat érdemben igazolták volna. Mindezt elintézték annyival, hogy az egyetemen folyó oktatás és kutatás hasznosak a társadalom számára, minden további bizonyítási kísérlet nélkül (Hazelkorn 2018).

Mindez már csak azért is különösen ellentmondásos, mert a vonatkozó (pl. a konvencionális megközelítésű kutatási folyamatok társadalmi hatásával foglalkozó) kutatások (pl. Bornmann 2013; Lauronen 2020; Viana-Lora–Nel-lo-Andreu 2021; Dotti–Walczyk 2022) szerint nem vélelmezhetünk automatikus társadalmi hatást (pl. a globális problémák megoldásához való hozzájárulás kapcsán) a konvencionális jellegű akadémiai működés vonatkozásában. Sőt, a fentebb vázolt tendenciák inkább abba az irányba mutatnak, hogy a kevesebb hatalommal rendelkező érintettek tendenciózusan kimaradnak a konvencionális jellegű felsőoktatási-akadémiai folyamatok haszonélvezőinek köréből.

E kritika eredményeképpen napjainkra az egyetemek társadalmi szerepvállalásával kapcsolatban többféle elvárás és koncepció is megjelenik a társadalomban és a szakirodalomban. A hagyományos oktatási és kutatási tevékenységek mellé beemelt harmadik misszióval kapcsolatos elvárások azon tevékenységek összességét takarják, „amelyek az egyetemi tudás, erőforrások és képességek akadémiai szférán kívüli létrehozásával (*generálásával*), felhasználásával, alkalmazásával és kihasználásával foglalkoznak” (Compagnucci–Spigarelli 2020). E koncepció azonban a gyakorlati megvalósulás során a fenti definícióval ellentétben – egyesek szerint (Trencher et al. 2014) azt egyenesen kiforgatva – az egyetemek üzleti-gazdasági-piaci jellegű kapcsolataira fókuszál (Laredo 2007; Gál–Ptaček 2011), így nem oldja meg a fent említett problémákat, sőt, bizonyos értelemben fokozza azokat. Így emellett az egyetemek irányába társadalmi elvárásként továbbra is megjelennek a – munkaerőpiac által elismert „gazdasági értéken” túli – „emberi érték” (*human value*) teremtése, valamint

a jelen tanulmány fókuszát képező közösségi szerepvállalással, egyetemi (társadalmi) felelősségvállalással, fenntarthatósággal kapcsolatos szempontok (mint társadalmi értékteremtés) is (Király–Géring 2021).

E koncepciókkal a hazai szakirodalom is foglalkozik. Legrészletesebben Sitku (2023) igyekezett tisztázni az EKSZ és a rokon koncepciók (egyetemi felelősségvállalás, harmadik misszió) sokszor nemzetközi szakirodalomban is kusza viszonyát. A vonatkozó hazai kutatások a fenti koncepciók (tevékenység-halmazok) vonatkozásában leginkább az egyetemi társadalmi felelősségvállalás fogalmához kapcsolódnak, ezen belül is azt vizsgálják, hogy a hazai egyetemek e vonatkozásban mit szerepeltetnek szervezeti dokumentumaikban (Dános 2021), valamint mit kommunikálnak magukról honlapjukon (Reisinger–Dános 2021, 2022b), illetve online sajtótermékeken keresztül (Reisinger–Dános 2022a).

A fenti koncepciók viszonyrendszerében a közösségi szerepvállalás tulajdonképpen az egyetemi társadalmi felelősségvállalás és egyetemi fenntarthatóság elősegítésének egyik eszközeként értelmezhető (GUNI 2017; Larrán Jorge–Andrades Peña 2017; Lo et al. 2017; Shek–Yuen–Tsang–Ng 2017), azonban túl is mutat azokon, amennyiben hasonló célokat (fenntarthatóság, társadalmi igazságosság) jelöl ki ugyan, ám hangsúlyozza, hogy az egyetemeknek ezek érdekében olyan módon kell tenniük, hogy nem elsősorban piaci (hatalommal bíró) szereplőkkel, hanem egyéb sérülékeny, „hangnélküli”, marginalizált csoportokkal kell együttműködniük (akár éppen a hatalommal bíró szereplők/intézmények elnyomó működésével szemben) (GUNI 2013, 2017).²

Az EKSZ lényegének érzékeltetéséhez jó alapot nyújt Hazelkorn (2016) modellje. E szerint amikor az egyetem külső kapcsolódásairól gondolkodunk, akkor az elméleti spektrum egyik szélén a *társadalmi igazságosság alapján történő megközelítés* áll. E megközelítés – amely szerint egyébként a szakirodalom általában értelmezi az EKSZ fogalmát (Benneworth et al. 2018) – a közösségi szerepvállalás szerepét társadalmi ki-keresztés- és igazságtalanság-ellenes küzdelemként, a társadalom marginalizált, periferizált csoportjainak képessé tételét támogató tevékenységként értelmezi, valamint inkorporálja a globális felelősségvállalást, és ezen belül a környezeti (fenntarthatósági) kezdeményezéseket. Az egyetem külső kapcsolatait e célok érdekében szervezi, így főbb partnerek a marginalizált, periferizált közösségek és az őket képviselők (pl. civil-szervezetek), illetve a környezet védelme érdekében tevékenykedő csoportok. E szempontok és kapcsolatok mentén épül be a külső szereplőkkel történő együttműködés az oktatásba és kutatásba is.³

2 Az EKSZ-szakirodalom gyakorlatilag egységes a tekintetben, hogy az EKSZ partnerei a sérülékeny, „hangnélküli”, marginalizált csoportok, és elsősorban az e csoportokkal való együttműködés segítheti elő az EKSZ céljainak elérését. E megközelítés implicit módon feltételezi a valós társadalmi érdekonfliktusok meglétét, ontológiai értelemben tehát a konfliktuselmélettel (Campbell 2021) és kritikai elmélettel (Fuchs 2017) mutat rokonságot. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy mindez nem jelenti azt, hogy adott EKSZ-jellegű folyamatban nem jelenhetnek meg magasabb mértékű (pl. piaci) hatalommal bíró társadalmi szereplők. Egyfelől ugyanis a társadalmi változás nem kizárólag a domináns intézményekkel/struktúrákkal szemben, hanem azokon keresztül is történik (Pel et al. 2020). Másrészt, az EKSZ meglehetősen nagyfokú kontextualitást mutat (lásd alább), így bizonyos helyzetekben az EKSZ emancipatorikus céljai akár egybe is eshetnek például nagyvállalatok, akár multinacionális vállalatok céljaival – hazánkban sok egyéb mellett az LMBTQ emberek jogfosztottsága elleni küzdelem szolgáltathat példát ilyen egybeesésre. Végül fontos megjegyezni, hogy nyilván nem minden képzőhelytől várható el a gyakorlatban, hogy a külső együttműködések fókuszában a sérülékeny, „hangnélküli”, marginalizált csoportok álljanak – üzleti képzőhelyek (*business schools*) esetében például ennek gyakorlati esélye viszonylag alacsony (Málóvics–Juhász–Bajmócy 2024).

3 Nyilvánvaló, hogy a „társadalmi igazságosság”-nak, mint erőteljesen értékterhelt (normatív) koncepciónak számtalan megközelítése él egymás mellett a tudományban és társadalomban (Campbell 2021). Ami egyik elmélet (vagy ember) szerint igazságos, az más elméletek (emberek) szerint nem, és fordítva. Az EKSZ társadalmi igazságosságértelmezése vonatkozásában azt mondhatjuk, hogy az – implicit módon, összhangban a tanulmány szerzőjének személyes értékítéletével – merít egyfelől Rawls (1997) elméletéből, amennyiben a társadalmi egyenlőtlenségek elrendezésének vonatkozásában a legkedvezőtlenebb helyzetben lévők helyzetének a javítását hangsúlyozza; illetve épít Sen (2003) munkásságára is, amennyiben a képessé tétel fókuszba emelésével a jóllétet impliciten összekapcsolja a képességek (mint tényleges lehetőségek) fogalmával.

AZ EKSZ TÁRSADALMI HATÁSAI

A társadalmi hatásmérés hosszú múltra tekint vissza (Sági–Széll 2015), és annak egyik lehetséges definíciója értelmében az „egy program vagy teljes szervezet működése során: a kedvezményezettek (célcsoport tagok) és más érintettek életében (életminőségében), a szervezet tevékenységének következtében bekövetkező, tervezett és nem tervezett, pozitív és negatív változások összességének, szisztematikus és rendszeres mérése, értékelése és felhasználása” (Bakó 2022:34). Azaz, a hatásvizsgálat adott beavatkozások (intézkedések, cselekvési tervek, akciók stb.) következményeit vizsgálja a résztvevők vonatkozásában (Major et al. 2013).

Jelen tanulmány nem tekinthető a fenti értelemben vett hatásmérésnek – erre lehetősége sem lenne, lévén nem adott kezdeményezés/szervezet által előre eltervezett módon végrehajtott beavatkozások hatásait értékeli, hanem egy adott tevékenység-halmazról (EKSZ) igyekszik feltárni a résztvevő szereplők egy körének a véleményét, értelmezéseit, érzéseit az adott tevékenység-halmaz társadalmi hatásainak a vonatkozásában. Kizárólag ilyen értelemben értendő tehát a hatásvizsgálat/társadalmi hatás kifejezések a tanulmányban.

Az *EKSZ társadalmi hatásai* kapcsán a szakirodalom jellemzően négy érintetti csoportot és az ezekkel kapcsolatos hatásokat különíti el (Singh 2017):

- felsőoktatási intézmények (az intézmény és közösség közti kapcsolatok javítása, valamint ezáltal annak igazolása, hogy a felsőoktatás ténylegesen szolgálja a közjót);
- felsőoktatási munkavállalók (az elméletek és akadémiai tudás helyi problémákkal kapcsolatos alkalmazása);
- hallgatók (szakmai karrierre való felkészülés; közösségi problémákkal kapcsolatos érzékenység és tudatosság növekedése; elméleti tudás és gyakorlati tapasztalat összekapcsolódása; hatékonyabb tanulás, kritikai gondolkodás, jobb tanulmányi teljesítmény); valamint
- (nem akadémiai/partner-)közösségek: sokféle potenciális konkrét hatás, az adott együttműködéstől függően.

Bár általánosságban úgy véljük, hogy az EKSZ a fent felsorolt érintetti csoportba tartozó szervezetekre és személyekre is hatással lehet, az e hatással kapcsolatos empirikus tudásunk meglehetősen korlátozott mértékű. Ahogyan Koekoek, Ham és Kleinhans (2021) fogalmaztak: az EKSZ hatását értékelő tanulmányok továbbra is hiányoznak a szakirodalomból. Ha pedig találunk ilyeneket (például olyan EKSZ-i tevékenységek esetében, mint a *service learning*, hallgatói önkéntesség, sérülékeny társadalmi csoportok felsőoktatási részvétele), ott (1) ezek elsősorban kisebb léptékű (pl. egyéni képessé tétel) hatásokat igazolnak, intézményi szintű változásokat nem; illetve (2) nem feltétlenül konklúzívak a tekintetben, hogy ténylegesen jelentkeznek-e e tevékenységek elméletben vélelmezett pozitív társadalmi hatásai. A konkluzitás hiányára jó példaként szolgálnak a legkiterjedtebb szakirodalommal rendelkező egészségügyi vonatkozású közösségi szerepvállalási programok. Ha például összevetjük két gyakran hivatkozott összefoglaló tanulmány következtetéseit, akkor azt találjuk, hogy míg Milton és szerzőtársai (2012) szerint nincs bizonyíték arra, hogy a közösségi szerepvállalás pozitívan hat a lakosság egészségi állapotára vagy az egészségügyi szolgáltatásokra, addig Cyril és szerzőtársai (2015) szerint a közösségi szerepvállalás jobb egészségügyi kimenetekhez és egészségtudatosabb viselkedéshez vezethet a hátrányos helyzetű populáció esetében – miközben mindkét tanulmány hangsúlyozza, hogy a közösségi szerepvállalás hatásértékelése hatalmas kihívás, ami alapvetően nem megoldott.

Az EKSZ hatásaival (hatásértékelésével) kapcsolatos szakirodalmi hiány oka feltehetően többes. Először is, az EKSZ egy nagyon szerteágazó tevékenység-halmaz, amely az egyetemi működés valamennyi aspektusát

érinthesi, az egyetem szervezetétől és egyetemi létesítményektől kezdve a tudományos eredmények disszeminációján át, a kutatási és oktatási tevékenységig és a diákok és egyetemi alkalmazottak közösségi szerepvállalásáig (Benneworth et al. 2018; Málóvics et al. 2022). Másfelől, az EKSZ erősen kontextusfüggő: az EKSZ észak-amerikai vagy nyugat-európai módozatainak például nemigen van relevanciája olyan helyi/nemzeti kontextusok esetében, amelyek polgárháborús helyzettel, autokrata rezsimek által gyakorolt erőteljes elnyomással jellemezhetők, és amely esetekben például a hallgatók és oktatók vagy az ő jelentős részük (pl. a nők) az életüket kockáztatják az egyetemi lét megcélzásával; a társadalom jelentős része/csoportjai számára tiltott a felsőoktatásban való részvétel; vagy a szólásszabadság alapvető csorbát szenved és a politikai elit által hirdetettől eltérő nézetek hangoztatása tilos (Ibrahim 2017).

E kontextusfüggőség az EKSZ keretében megvalósuló tevékenységek esetén kisebb léptékben, azaz például a hazai EKSZ-gyakorlatok esetében is fennáll – hazánkban is nagyon sokféle, egymástól megközelítésében/módszertanában nagyon különböző megközelítéssel találkozunk (Málóvics 2024b). Végül a kontextusfüggőség az EKSZ bevezetésének/alkalmazásának motivációjának a vonatkozásában is fennáll: a(z) akadémiai és nem akadémiai) résztvevőkre felülről, szabályozással mintegy ráoktrojált, és így kizárólag külső motiváción alapuló EKSZ-folyamatok akár hosszabb időn keresztül is folyhatnak oly módon, hogy azok az érintettek zömére (beleértve ebbe a végső célcsoportként értelmezhető sérülékeny csoportokat) semmilyen pozitív hatással nem bírnak (Wahyuni–Málóvics 2023).

Azaz, az EKSZ társadalmi hatásainak precíz, tudományos igényű történő megragadása komoly kihívás a társadalomkutatás számára (Hart–Northmore 2011; Wanjiru–Xiaoguang 2021). Konszenzus van a szakirodalomban azzal kapcsolatban, hogy az EKSZ hatása *kvantitatív indikátorokkal nem képezhető le jó minőségben*: míg ugyanis az indikátorokkal való jó minőségű leképezés (mérés) precizitást, hitelességet, teljességet követelne meg (ráadásul úgy, hogy mindeközben a használt indikátorok száma nem túlságosan nagy), eközben az egyetemi közösségi szerepvállalás egy potenciálisan nagyon sok területre kiterjedő és tevékenységet magába foglaló, kontextusfüggő, hatásaiban nehezen (ha egyáltalán) megragadható tevékenység-halmaz (Singh 2017; Benneworth et al. 2018). E felismerésen alapul a napjainkban európai kontextusban nagy népszerűségnek örvendő, úgynevezett TEFCE-projektben kifejlesztett kvalitatív intézményi önértékelési eszköz (Farnell–Veidemann–Westerheijden 2021; Málóvics–Juhász–Bajmócy 2024).

Az EKSZ esetében tehát a hatások, illetve a szereplők ezekkel kapcsolatos percepcióinak feltárására a (jelen tanulmányban is használt) kvalitatív eszközök célravezetőbbek [amelyek alkalmazása általában a társadalmi hatásmérésre is legitimnek tekinthető (Sági–Széll 2015; Babbie 2020; Bakó 2022)].

Akármilyen hatásértékelési megközelítést is használunk azonban, az EKSZ hatásainak megbízható és érvényes módon történő értékelése amiatt is nagy kihívás, mert a hatásértékelés lényege a kifejezetten az EKSZ eredményeképpen bekövetkező hatások megragadása lenne. Ugyanakkor ilyen jellegű, direkt és konkrét ok-okozati összefüggések megállapítása igen nehézkes, lévén minden társadalmi-közösségi folyamatra egy időben számos tényező hathat (Hart–Northmore 2011; Singh 2017). De emellett más, hasonlóan fundamentális jellegű kihívások is azonosíthatók az EKSZ-jellegű együttműködések [például a részvételi akciókutatási (RAK)] hatásainak értékelésében (Málóvics 2019):

- *Időtáv.* A társadalmi változások időtávja, különösen, ha marginalizált/periferizált csoportok társadalmi helyzetének változásában gondolkodunk, akár évtizedes/generációs léptékű, amit emiatt eleve nehéz értékelni. De előfordulhat az is, hogy ami bizonyos ponton sikernek/eredménynek/pozitív hatásnak

tűnik, az később (például néhány év múlva) már nem feltétlenül az, vagy éppen fordítva: rövidebb távú kudarc(ok) sem jelentenek feltétlenül hosszabb időtávon sikertelenséget.

- *Hatások és értékelők.* Adott együttműködés hatásait eltérő értékelők eltérőképpen élhetik és ítélik meg, ennek kapcsán egyes értékelők közt (akár adott (nem)-akadémiai közösségen belül is) antagónisztikus különbség is létrejöhethet, azaz adott folyamat hatásai kapcsán nem feltétlenül alakul ki a résztvevők körében közös (mindenki által osztott) valóságértelmezés.
- *„Közösségre” gyakorolt hatások.* Az EKSZ-szel foglalkozó szakirodalmat gyakran éri az a vád, hogy nem tisztázzák a „közösség” fogalmát, hanem azt meglehetősen esetlegesen és leegyszerűsítő módon alkalmazzák (Koekkoek–Ham–Kleinhans 2021). A közösségfogalom ily módon gyakran a (sors)közösségek homogenizáló és absztrakt értelmezésén alapul, holott a valóságban a közösségek nagyon sokfélék (Brint 2001), sokféle hatalmi, érték- és érdekkülönbséggel jellemezhetőek (Dempsey 2010). Ha pedig az ezzel kapcsolatos reflexió elmarad, az nemhogy lebontja, hanem éppen ellenkezőleg, megerősítheti a meglévő hatalmi hierarchiákat. A hatásértékelés során az ennek kapcsán felmerülő kérdések: Kik is tartoznak a „közösségbe” adott EKSZ-kooperáció esetében? Mi történik (hogyan gondolkodjunk az EKSZ „közösségre gyakorolt” hatásairól), ha a hasznok/hatások a közösségen belül egyenlőtlenül oszlanak meg, adott esetben az EKSZ-tevékenységeknek vannak nyertesei és vesztesei?
- *Részvétel, képviselet, hatásértékelés.* Az EKSZ-ben egyes helyi szereplőkre, civilszervezetekre gyakran az adott közösség képviselőiként tekintünk, sőt, ez általában is egy gyakori helyzet az együttműködő fejlesztési folyamatok esetében (Hickey–Mohan 2008) – egyrészt ugyanis nem is minden közösségi tag szeretne feltétlenül részt venni minden egyes ilyen folyamatban (még ha nem is ellenzi ezeket), másrészt a gyakorlatban sem lehetséges minden ügyben minden részleten mindenkivel folyamatosan együtt dolgozni. Ez esetben elég, ha – az EKSZ-ben gyakran jellemző módon – a partnerszervezet (civilszervezet) mint „közösségi képviselő” értékelésére támaszkodunk, miközben a képviseleten keresztüli részvétel kihívásai és ellentmondásai igencsak jól dokumentáltak a vonatkozó szakirodalomban (pl. Dempsey 2010; Levinson 2017; Málóvics–Berki–Mihály 2021). Vagy minden egyes érintettet el kellene érniük, ráadásul hosszú időtávon, az EKSZ hatásainak megítéléséhez (ami a gyakorlatban nyilvánvalóan kivitelezhetetlen)?

A fentihez hasonló kihívások alapján is kijelenthető, hogy adott EKSZ-jellegű kezdeményezések hatásai kifejezetten ellentmondásosak is lehetnek, amennyiben például a nem akadémiai résztvevők (a „közösség”) megosztott ezek értékelésével kapcsolatban, vagy amennyiben az akadémiai résztvevők távozásával a közösség kedvezőtlenebb helyzetbe kerül, mint az együttműködés megkezdése előtt volt (Szombati 2011; Málóvics 2019). Így nem csoda, hogy a hatások még azon megközelítésekben (például *service learning*, önkéntesség, részvételi akciókutatás) sem egyértelműek, amelyek esetében ezek intenzívebben kutatottak tekinthetők (Koekkoek–Ham–Kleinhans 2021). Emellett a fent megfogalmazottak egyben azt is jelentik, hogy az EKSZ esetében a társadalmi hatásmérést annak „tankönyvi” formájában igencsak nehéz (gyakorlatilag lehetetlen) lenne alkalmazni, lévén ehhez szükség lenne egyebek mellett (Bakó 2022):

- minden lényeges érintett azonosítására [miközben az EKSZ során jellemzően nem közvetlenül az érintettekkel, hanem az őket „képviseelő” civilszervezettel dolgoznak együtt az akadémiai szereplők, és így a szakirodalom is sokszor az e szereplőkre gyakorolt hatásokat képes megragadni (Koekkoek–Ham–Kleinhans 2021)];
- elkülöníteni az EKSZ hatásait egyéb párhuzamos társadalmi folyamatok hatásaitól (ami nyilvánvalóan

lehetetlen, különös tekintettel például arra, hogy (1) milyen feltételek fennállása szükséges a gyakorlatban ahhoz, hogy például kontrollcsoporton lehessen tesztelni a nem beavatkozás hatását (Sági–Széll 2015); (2) e hatások szükségszerűen a résztvevők szubjektív szűrőin keresztül (is) értékelendők [ami általában is jellemző a közszolgálat, civil-nonprofit és egyházi szervezetek esetében a hatásértékelésben (Bakó 2022)], illetve (3) a hatások idővel változhatnak;

- a hatások szisztematikus és rendszeres mérésére, értékelésére és felhasználására, miközben a hazai, EKSZ-et jellemzően alulról jövő módon, önerőből működtető akadémiai szereplők (Málóvics 2024b) azt érzik, erre nincsen elég erőforrásuk (Málóvics 2024a), aminek következtében a legtöbb hazai kezdeményezés esetében ilyen adatok nem állnak rendelkezésre.

Végül, amennyiben az EKSZ hatása kapcsán alkotunk véleményt, fontos reflektálni az *EKSZ és az érintettek viszonyával foglalkozó modellekre* és felvetésekre. Ezek – ugyan más-más tipológiát használva, de – különbséget tesznek mélyebb és kevésbé mély jellegű együttműködések közt (Himmelman 2001; Dorado–Giles 2004; Clayton et al. 2010; Davis–Kliwer–Nicolaidis 2017). Himmelman (2001) eredeti tipológiájában a „*javító együttműködés*” (*collaborative betterment*) egy célorientált, a hatalommal rendelkező szereplők (e kontextusban az akadémiai szereplők) által kontrollált, hatalmi viszonyokat átalakítani nem szándékozó (azokat érintetlenül hagyó) együttműködés, míg a „*képessé tevő együttműködés*” (*collaborative empowerment*) a hatalmi viszonyokat átalakítani szándékozó, a hatalmat a közösségek kezébe helyező együttműködés. Míg előbbi az együttműködés „*kevésbé mély*” és így vélhetően alacsonyabb társadalmi hatással bíró formája, addig utóbbi „*mély*” és hatásos(abb) jellegű együttműködés lehet a vonatkozó modellek értelmében.

E különbségtételtől függetlenül is azonban az EKSZ sikerességét (beleértve ebbe a hatásosságot is) tekintve a szakirodalom kiemelten kezeli az EKSZ-szereplők közti viszonyokat. Martin, Smith és Phillips (2005) kiemelték, hogy az egyetemi aktoroknak a helyi közösséget teljes jogú partnerként kell kezelniük az együttműködési folyamatban, amelynek a hatalom és döntéshozatal egyenlőségen alapuló megosztásán kell alapulnia annak érdekében, hogy a partnerség célja minden fél számára fontos, reális és megvalósítható legyen. Ramsbottom és szerzőtársai (2018) az akadémiai szereplők részéről a nem akadémiai partnerek (közösségek) kontextusára való érzékenységet emelték ki, mint az EKSZ kulcstényezőjét. E tényezőnek különösen nagy a szerepe a sikeres EKSZ-kezdeményezésekben, amennyiben az akadémiai és a nem akadémiai szereplők közt nagy a társadalmi távolság. De Weger és szerzőtársai (2018) szintén számos olyan szempontot fogalmaztak meg a sikeres EKSZ kritériumaiként, amelyek értelmében az a magasabb társas hatalommal bíró akadémiai szereplő előzékenységén és érzékenységén, valamint – az ennek eredményeképpen is kialakuló – résztvevő felek közti bizalmi viszonyon kell alapuljon.

A PRIMER KUTATÁS MÓDSZERTANA

Kutatási kérdésem („Az EKSZ-jellegű kezdeményezéseket működtető, akadémiai (szemléletű) szereplők értékelése szerint milyen hatásai figyelhetők meg az EKSZ-jellegű tevékenységeknek hazai kontextusban?”) megválaszolásához induktív jellegű, kvalitatív primer kutatást folytattam: félig strukturált online egyéni mélyinterjúkat készítettem előzetes feltételezésem szerint releváns tudással rendelkező olyan hazai, elsősorban az akadémiai szférában dolgozó oktatókkal, kutatókkal, esetenként EKSZ-jellegű tevékenységekért felelős szervezeti egységek vezetőivel (lásd Függelék), akik oktatási és/vagy kutatási elemeket is magában foglaló módon dolgoznak együtt nem akadémiai érintettekkel (civilszervezetekkel, közösségekkel), a társadalmi igazságosság és fenntarthatóság céljai érdekében.⁴

Az EKSZ-jellegű együttműködéseknek nem a formális akadémiai szféra a kizárólagos terepe, ahogyan azt például a nem egyetemi *science shopok* (*non-university science shops*) példája is mutatja (Urias et al. 2020). A nemzetközi szakirodalom mellett mind a korábbi saját tapasztalataim, mind pedig az interjúzási folyamat azt mutatták, hogy léteznek az akadémiai szférán kívül is az EKSZ szellemisége szerint működő kezdeményezések. Így kutatási kérdésemnek megfelelően (amely nem kizárólag az EKSZ-re hanem az EKSZ-jellegű kezdeményezésekre vonatkozott) nem pusztán az akadémiai szféra részeként megjelenő együttműködések vizsgálta, hanem olyan, civil jellegű (de nem feltétlenül kizárólag civilszervezeti formában működő) szervezetek/szereplők tevékenységét is, amelyek/akik az EKSZ értékei mentén társadalmi változtatást célzó együttműködő folyamatokba olyan módon vonódnak be, hogy ott az együttműködő jelleg és a változtatási szándék mellett megjelenik az akadémiai, tudományos nézőpont is, azaz e folyamatoknak integráns részét képezik a tudományos értelemben is strukturált megismerési/oktatási folyamatok. Mindezt ráadásul nemcsak adott szervezetek „identitása” igazolja, hanem tudományos publikációk is: a Környezeti Társadalomkutatók (*Environmental Social Science Research Group* – <https://www.essrg.hu/hu/>), a Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont (<https://www.periferiakozpont.hu/>), a Közélet Iskolája (<https://kozeletiskolaja.hu/>) vagy éppen a Városkutatás Kft. (<https://mri.hu/>) egyes munkatársainak tudományos publikációs tevékenysége akadémiai mércével nézve is kiemelkedő. E szervezetek tehát egyfelől „mediátorszervezetek”, amennyiben esetenként maguk is közvetlen kapcsolatban állnak az EKSZ igazi érintettjeivel (sérülékeny társadalmi csoportokkal), másfelől pedig akadémiai jellegű szereplők az EKSZ-en belül, amennyiben nézőpontjukban (és így kapcsolódásaikban) az akadémiai (tudományos-kutatási, strukturált megismerési) nézőpont is megjelenik. Fontos még hangsúlyozni, hogy bár e szervezetek gyakran ezer szállal kötődnek az akadémiai szférához (például közös projekteken, vagy azon keresztül, hogy egyes szervezeti tagoknak/munkatársaknak van vagy volt akadémiai állása), e szervezetek nem képezik részét a közpénzből működő hazai akadémiai szférának, így a szakirodalmi áttekintésben megfogalmazott (felsőoktatási/egyetemi) missziós elvárások sem vonatkozathatók rájuk. Mindezen különbségek ellenére nézőpontjuk mégiscsak releváns jelen tanulmány kutatási kérdése szempontjából, lévén EKSZ-jellegű folyamatokban vesznek részt akadémiai szemléletben, sőt, kutatási mintába való bekerülésük (bevonásuk) arra is felhívja a figyelmet, hogy az EKSZ-jellegű működés nem kizárólag az akadémiai/egyetemi szféra sajátja/privilegiuma. Ahol ezen intézményi különbségnek az eredmények vonatkozásában jelentősége van (azaz az akadémiai és nem akadémiai szervezetek közti hatások

⁴ Az, hogy a harmadik misszió mennyiben kompatibilis az akadémiai működés konvencionális módjával (pl. frontális tantermi oktatás, publikációorientált tudományos kutatás), nem egyértelmű, sőt, jelen kutatás is tárt fel arra utaló jeleket, hogy e tekintetben alapvető (ontológiai jellegű) feszültségekkel találkozunk (Málóvics 2024a). Mindemellett az EKSZ egy létező jelenség, amely hazánkban is jelen van (jelen kutatás éppen e jelenlét első strukturált feltárási kísérlete), azaz ilyen értelemben része napjaink akadémiai szférájának, még ha meglehetősen kis léptékben/periferikus jelleggel is.

azonosíthatók), ott ezt az eredmények bemutatása és értelmezése során jelzem. Végül e mintavételi eljárás azt is eredményezi: interjúalanyaim értékelése EKSZ-jellegű tevékenységekre vonatkozik, de nem feltétlenül egyetemi (egyetemek kezdeményezésére/részvételével zajló) kezdeményezésekre.

Első körös interjúalanyaimat személyes kapcsolathálóm és az empirikus kutatás megkezdésének a kezdetekor meglévő ismereteim/információim alapján választottam ki, majd hólabda módszerrel bővítettem a mintát. A mintába került szereplők (Függelék F1. táblázat) zöme határátlépést facilitáló aktornak (*boundary spanner*) tekinthető: olyan szereplőnek, aki mediátorként működve kapcsolatot és kooperációt épít valamilyen (felsőoktatási) intézmény és annak környezete közt, és ezáltal járul hozzá az EKSZ terjedéséhez (Weerts–Sandmann 2010). Mindez egyben azt is jelenti, hogy az EKSZ-jellegű tevékenységek hatásainak értékelése kapcsán jelen tanulmányból hiányzik a nem akadémiai érintetti (együttműködői) perspektíva – beleértve ebbe mind az együttműködő (EKSZ-partner) civilszervezeteknek, mind pedig az EKSZ „valódi” érintettjeinek (maguknak a sérülékeny csoportoknak, embereknek) a nézőpontját.

Összesen 38 interjút készítettem 42 személlyel (két interjún két-két fő, egyen pedig három fő vett részt). Az interjúzást mindaddig folytattam, amíg érkeztek további ajánlások az interjúalanyok részéről. Az interjúzást 2023 áprilisától 2024 februárjáig zajlott. Az online interjúkról szó szerinti leirat készült. A leiratokat NVivo 12 -12.6.1.970 szoftver segítségével elemeztem: szövegből kiemelkedő (in vivo) kódokat határoztam meg s rendeztem ezeket kategóriákba (így az elemzés dimenziói induktív módon, az adatokból emelkedtek ki).

A mintába került szereplők (Függelék F1. táblázat) intézményi és szakmai háttere sokszínű: „segítő szakmák” (fogytékosságtudomány, szociális munka) kapcsán oktató és kutató emberek ugyanúgy a mintába kerültek, mint építészmérnöki vagy közgazdaságtudományi képzésben, pedagógusképzésben vagy művészeti képzésben résztvevő (oktató/kutató) szereplők. Az empirikus kutatás során azonosított hatásokat az eredmények bemutatása során interjúalanyaimtól származó anonimizált idézetekkel szemléltetem.

AZ EGYETEMI KÖZÖSSÉGI SZEREVÁLLALÁS HATÁSAI A MEGKÉRDEZETTEK ÉRTÉKELÉSÉBEN

Jelen részben az EKSZ interjúalanyaim által azonosított (vélelmezett) hatásait mutatom be az elemzés során a szövegből kiemelkedő, azaz induktív módon képzett kódok és az ezekből képzett kategóriák szerint. Mielőtt azonban rátérek e hatásokra, röviden bemutatom az EKSZ keretében feltárt tevékenységek és kapcsolódások jellegét, lévén ezek azok, amelyeknek hatásaira jelen tanulmány reflektál. Az interjúalanyok által megvalósított, EKSZ-jellegű tevékenységek meglehetősen sokfélék (ezekről részletesen lásd: Málóvics 2024b), úgymint:

- civilszervezetek képviselőinek kurzusokba történő bevonása vendéglóadóként;
- részvételi filmkészítés;
- civilszervezetekkel közös kurzusprojektek, úgymint kutatás-fejlesztés-innováció (KFI) kurzusok vagy science shop-jellegű együttműködések;
- közösségi önkéntesség-jellegű (service learning) kurzusok;
- partícipatív oktatás (értelmi fogytékossággal élő emberek teljes értékű társoktatóként vesznek részt az őket is érintő kérdéssel/problémával foglalkozó kurzuson, a „semmit rólunk nélkülünk” elvnek megfelelően);
- szakmai gyakorlaton keresztüli kapcsolódás civilszervezetekhez, sérülékeny közösségekhez;
- tanrenden kívüli oktatás/aktivista oktatás sérülékeny csoportok számára/kapcsolódás sérülékeny csoportokhoz közös projektek megvalósításával;

- civilszervezet facilitálásában és kezdeményezésére megvalósuló, alapvetően oktatási keretben történő EKSZ-jellegű együttműködés, ahol a nem akadémiai (civil) fél által szervezett (például közösségi tervezéssel foglalkozó) folyamatot adott felsőoktatási intézmények elfogadják vagy kurzusnak (kreditnek), vagy szakdolgozatnak (az erről készült beszámolót), vagy pedig szakmai gyakorlatnak;
- részvételi akciókutatás;
- kép-hang (photovoice) jellegű együttműködés;
- „lab”-jellegű együttműködések; valamint
- szociodráma.

E tevékenységbeli sokszínűségnek köszönhetően az EKSZ keretén belül sokféle kapcsolódásra találunk példát. A leggyakoribb a – valamilyen sérülékeny csoport érdekében dolgozó –civilszervezetekkel történő együttműködés, azonban e szervezetek is sokfélék: találunk példát nagy nemzetközi civilszervezetekkel (professzionális NGO-k) történő kooperációtól egészen a helyi *grassroot* civilszervezetekkel, nem formalizált helyi állampolgári csoportokkal történő együttműködésekig. A civilszervezetek mellett együttműködő partnerként megjelennek esetenként sérülékeny csoportokkal foglalkozó állami intézmények (iskolák, börtönök, hajléktalanellátó intézmények). Végül számos szereplő dolgozik együtt közvetlenül közösségekkel (például szegregátumokban élő emberekkel, „zöld” kisközösségekkel), vagy egyes sérülékeny (például fogyatékosággal élő) emberekkel.

Az EKSZ konkrét, kézzelfogható hatásai

Az EKSZ-jellegű tevékenységek *konkrét hatásai* meglehetősen sokfélék lehetnek, e kategória három alkategóriából épül fel.

(1) Az egyes szereplők szintjén jelentkező konkrét hatások vonatkozásában az interjúkban megjelent a(z):

- adott programban részt vevők ismereteinek, tudásszintjének, iskolai végzettségének, szakmai készségeinek, illetve általában horizontjának (a számukra belátható lehetőségeknek) a bővülése;
- marginalizált társadalmi helyzetből indulva sikeres életutak megvalósítása;
- képzési programokhoz kapcsolódó szakemberek (pl. pedagógusok) esetében bekövetkező tanulás, érdekenyedés;
- hallgatók és oktató-kutató (akadémiai) résztvevők és nem akadémiai résztvevők tudásának, ismereteinek, komplex problémamegoldási kapacitásának bővülése, akár jövőbeli szakmai életutak megváltozása (megtalálása);
- civilszervezeteknek mint partnereknek tudás- és erőforrásbázis-növekedése;
- marginalizált (mélyszegény, stigmatizált, fogyatékosággal élő) résztvevők énképének, önrendelkezési képességének növekedése;
- résztvevők aktív állampolgársággal kapcsolatos horizontjának (megélt lehetőség-halmazának) bővülése; illetve
- új szerveződések, szervezetek létrejötte.

Azaz: az EKSZ-jellegű folyamatokat működtető akadémiai megközelítésű szereplők megélése alapján e folyamatok *minden résztvevőre hatással vannak, azokból mindenki tanul valamit.*

„...az, hogy kiterjed az egyetem kapcsolatrendszere az egyetemen kívüli szférába, és a hallgatók széles társadalmi rálátással rendelkeznek, és a mi tudásunkat ki tudjuk vinni ezekhez a szervezetekhez, és mi

tudunk tőlük tanulni, és a valósággal kapcsolatba kerülünk, tehát mi is fejlődünk, ők is fejlődnek, a hallgatók is fejlődnek, tehát ez a közös fejlődés... az együttműködve fejlődés vagy valamiféle egyenrangú kapcsolatban fejlődés, ez nekem kifejezetten érték.” (egyetemi oktató/kutató, nő, pedagógusképzés, Budapest)

Számos interjúalany külön kiemelt mind a hallgatókra, mind a nem akadémiai partnerekre, mind pedig az oktatókra gyakorolt konkrét hatásokat.

A *hallgatók* kapcsán az interjúalanyok beszámoltak a gyakorlati tapasztalatszerzés általi hatékony tanulásról és új ismeretek megszerzéséről; a perspektíva tágulásáról; az előítéletek lebomlásáról; az adott társadalmi problémák iránti megnövekedett érzékenységről; a jövőbeli (szakmai) életút befolyásolásáról; a hosszú távú önkéntessé válásról; valamint a szakmában betöltött jövőbeni szerepértelmezés lehetséges befolyásolásáról.

„szinte kivétel nélkül megjelenik az a visszajelzés, hogy most találkoztam először életemben fogyatékos emberrel. Jaj, de jó, mert én rájöttem, hogy ezt nem akarom csinálni. Vagy... csak ezt akarom csinálni.” (egyetemi oktató/kutató, nő, fogyatékoságtudomány, Budapest)

„Tehát a legfontosabb, hogy megszűnnek az előítéleteik. Ők is azt látják, hogy az is ember. Tehát nincs akkora különbség az emberek között, mint amekkora különbség a körülményeik között van.” (egyetemi oktató/kutató, férfi, építész, vidéki nagyváros)

A *nem akadémiai partnerekre* gyakorolt hatás kapcsán interjúalanyaim említettek:

- konkrét, kézzelfogható, megvalósult fejlesztéseket (új ház építésétől kezdve társasjátékok fejlesztéséig);
- partnerszervezet belső működésére gyakorolt hatást (szervezeti önreflexió eredményeképpen);
- partnerszervezet megújulását és önbecsülésének növekedését az oktatókkal-hallgatókkal folyó együttműködés eredményeképpen;
- partnerszervezet szervezeti legitimitációjának a növekedését az egyetemhez való kapcsolódás következtében;
- új erőforrásokhoz (anyagi, infrastrukturális, szakértelem/szellemi kapacitás, önkéntes munkaerő) való hozzáférést;
- egyéni együttműködő partnerek – pl. közösségi tagok – készségeinek, önbecsülésének fejlődését, munkaerőpiaci pozíciójának javulását, az ő szubjektív jóllétükre gyakorolt pozitív hatást;
- új, adott ügy érdekében tevékenykedő csoportok, szervezetek létrejöttét;
- az akadémiai partner „támaszfunkcióját” a nem akadémiai szereplő valamilyen problémája/kérdése esetén; illetve
- új kapcsolatok, eljárások, tudás stb. megismerése következtében bekövetkező tanulást.

„és akkor az [XY] Szervezettel egy kurzus során... a külföldi és a magyar hallgatók fejlesztettek, hát ötleteket, hogy hogy lehet személyre szabni a Szervezet diákjainak az igényeire ezeket a kerekesszékeket, hiszen ott a gyerekek gyorsan kinövik, újabb gyerek kapja meg, hogy lehet ezt úgy csinálni, hogy nekik ez jó..., megfelelőbb legyen, vagy személyre szabhatóbb stb.” (egyetemi oktató/kutató, nő, művészeti (dizájn) képzés, Budapest)

Az *oktatókra gyakorolt hatás* kapcsán említésre került az *oktatók* tanulása (új oktatási-kutatási módszerekről, megközelítésekről, adott témáról); oktatói hálózatok kialakulásához való hozzájárulás; terep biztosítása az oktató-kutatók számára a konvencionális oktatási-kutatási technikáktól eltérő megközelítésekkel,

módszerekkel való kísérletezésre; ezen keresztül oktatási és tudományos-szakmai életútra gyakorolt hatás; illetve a személyes (személyiség)fejlődés.

„Hát, házon belül... egy ilyen safe space, egy ilyen nyugodt támogató közeget adó valami kívánunk lenni az oktatók számára, amin keresztül megtanulnak új módszereket, és elősegítjük nemcsak az oktatói, hanem akár a kutatói pályájukat is..., hogy ezen a módszertanon keresztül egy kicsit megerősödjenek, hogy egy olyan szövedéket adjon ez nekik itt az egyetemen belül, ami egy ilyen kapcsolódási felület.” (egyetemi oktató/kutató és EKSZ-jellegű tevékenységekért felelős szervezeti egység vezetője, nő, gazdasági képzés, Budapest)

Az oktatókra gyakorolt hatás kapcsán sok interjúalany foglalt állást az együttműködő jellegű munka tudományos értéke mellett – mind az adott témával/kérdéssel kapcsolatos megismerési folyamat és oktatói-kutatói tudás mélysége (érvényessége) és precizitása, mind pedig konkrét publikációs kimenetek kapcsán.

„...a szöveges dokumentumokból, statisztikai adatokból kihámozott és kibúvázkodott állítások, amelyeknek semmi köze nincs a valósághoz és alkalmatlanok a gyakorlati cselekvési programok megfogalmazására... Ezt csak abban az összefüggésben, a partikuláris viszonyok mellett lehetséges értelmezni és helyiértékén elemezni, ahol ez van. És azt nem lehet máshogy megérteni, elérni, csak úgy, ha oda elmész.” (egyetemi oktató/kutató és EKSZ-jellegű tevékenységekért felelős szervezeti egység vezetője, férfi, antropológia, vidéki nagyváros)

Ahogy az az egyes résztvevőkre gyakorolt hatások alapján is látható, az EKSZ-jellegű folyamatok fontos eredménye, hogy a résztvevők a folyamatok során kölcsönös előnyöket realizálnak (kölcsönösen tanulnak egymástól és együtt); eszközöket és lehetőségeket biztosítanak egymás számára a többi fél célmegvalósításához; érzékenyebbé válnak a többi résztvevő fél helyzetének a megértésében;

(2) Az egyéni szintű hatások mellett találunk példát az egyes szereplők szintjénél magasabb léptékű hatásra is, bár lényegesen kevesebbet, mint amennyiről interjúalanyaim az egyéni szereplők szintjén számoltak be.

Az EKSZ-folyamatok eredményeképpen esetenként olyan konkrét, kézzelfogható outputok jönnek létre (legyen szó mélyszegénységben vagy éppen fogyatékossgal élők életét segítő fizikai termékekről, művészeti termékekről, új képzési programokról, épületekről), amelyek aztán nem pusztán a folyamatban résztvevők életére/helyzetére vannak hatással (terjednek/terjedhetnek ki).

„És például a Baba Pakk nevű pakkunk, ami az újszülöttet nevelő családokat célozta meg, és ilyen eszenciális, gyerekágyas eszközök voltak benne, azt a Szervezettel közösen fejlesztettük termékké... és a Szervezet volt az a szervezet, aki ennek a gyártását, az összerakását és aztán a kiosztását, az eljuttatását az érintettekhez koordinálta. És aztán már rólunk leválva is ezt csinálták tovább a megadott guideline-ok alapján.” (egyetemi oktató/kutató és EKSZ-jellegű tevékenységekért felelős szervezeti egység munkatársa, nő, művészeti (dizájn) képzés, Budapest)

Szintén a résztvevőkön túlmutató hatás a szakpolitikákra gyakorolt hatás – ennek elérése azonban meg lehetőségek kihívás a hazai EKSZ-jellegű tevékenységeket működtetők számára, és talán emiatt is, már célként sem túl gyakori, eredményként (hatásként) pedig kifejezetten ritka és sokszor korlátozott mértékű/léptékű is.

„És pont akkor, amikor a kutatás lezárult... akkor kezdődött a hármas metró felújítása... és akkor volt a Főpolgármesternek egy olyan kijelentése, hogy nem kell a metró akadálymentesíteni, mert nem használják úgysem a mozgássérültek... És akkor elkezdődött egy nagy kampány, ezért, hogy legyen tel-

jesen akadálymentes... mi voltunk az egyik ilyen kezdeményező... És akkor végül is a siker... az az, hogy 2018-ban lett egy megállapodás... a fővárossal arról, hogy akkor akadálymentesíteni fogják az összes állomást. És hát ennek most látszik az eredménye, még talán azt hiszem kettő lift van, ami hiányzik... már most is egyébként használható, mondjuk a 90 százaléka a hármás metrónak akadálymentesen, de hogy ennek az évnak a végére teljesen akadálymentes lesz mindenhol, mert elkészül ez a két lift.” (részvételi akciókutatással/aktivista kutatással és oktatással foglalkozó civilszervezet vezetője, nő, aktivista oktatás és kutatás, Budapest)

Interjúalanyaim beszámoltak olyan példáról is, amikor adott EKSZ-jellegű együttműködés a résztvevők mikrokörnyezetére, az adott kisközösségre, vagy éppen a szakmai közegre gyakorolt hatáson keresztül tud elemelkedni az egyéni-részvevői szinttől.

„... a fő siker az nyilván az, ami tovább épül, tehát ami a csoporton túl ennek a hatására létrejön. Tehát így például ez, hogy az [X] településen nélkülünk is összejönnek már ezek a csoportok, hogy tovább megy ezekben az anya-lánya kapcsolatokba ez a tudás, hogy először van egy magcsoport, utána már lesz egy fiatal anyukák csoportja, akkor a fiatal anyukák kiharcolják, hogy abba a színházi előadásba, amit éppen készítünk, abba ők is be akarnak csatlakozni, ők utána kiharcolják, hogy legyen a lányakkal közös csoportjuk.” (szociodrámaival foglalkozó civilszervezet munkatársa, nő, szociodráma, Budapest)

(3) Végül az EKSZ jellegű tevékenységek számos módon visszahatnak magára az akadémiai intézményre (egyetemre) is: legyen szó új kapcsolatok, oktatási módszerek, képzési programok, kutatási megközelítések és konkrét kutatások meghonosodásáról, azaz az oktatás és kutatás módszertani diverzitásának növeléséről; egy akadálymentesebb egyetemi környezet és kultúra irányába történő elmozdulásról; vagy éppen arról, hogy egyébként erre esélytelen fiatalok is egyetemi hallgatóvá válhatnak s szerezhetnek egyetemi tudást, diplomát.

„Aztán így a szociális terekben, ahogy megjelentek egyre többen fogyatékos emberek, ebédnél mondjuk, hogy odaül mellém egy értelmi sérült oktatótársam, és akkor beszélgetünk ebéd közben. Ez korábban nem volt, és nehéz volt megszokni. De ma már ez nem kérdés... hogyha van egy olyan évszázó esemény vagy karácsonyi buli, ahol szociális tevékenységek, networking történik, ott mindig ott van. Mindig meghívást kapnak a partícipatív oktatók is.” (egyetemi oktató/kutató, nő, fogyatékoságtudomány, Budapest)

EKSZ, hatások, személyes kapcsolatok, bizalom

Az EKSZ céljainak eléréséhez, azaz a hatás eléréséhez kulcsfontosságú a szereplők közti személyes, jó, bizalmi kapcsolatok megléte, kialakítása.

„Az első időben nem fogadtak minket túl szívesen. Mit akarunk? Biztos valamilyen pályázat, mutatnunk kell magunkat, és akkor felmarkoljuk a pénzt, és már itt sem vagyunk, elég sokan csinálták ezt akkoriban. Úgyhogy bizalmatlanok voltak az emberek, de a tábor, ahogy elindult, rögtön csúszást szedtünk össze, mert nagyon rossz időjárás volt, végig esett az eső. Kénytelenek voltunk elkezdni, hétvégén is dolgozni, bár nem így terveztük. És akkor ez őket annyira megérintette, hogy mi még hétvégén is jövünk, akkor már ennyire nem lehetünk bolondok, és elkezdtek odaszívárogni... Az ötödik hét végére a közel teljes telepet sikerült bevonnunk ebbe az építkezésbe... nagyon megmozdult a közösség.” (egyetemi oktató/kutató, férfi, építészet, Budapest)

A szereplők közti kapcsolatok kialakulásának, kialakításának menete/sikere nem magától értetődő – egy mindkét (akadémiai, nem akadémiai) szférába beágyazott *facilitátor* e folyamat során fontos szerepet játszhat. E személyes jó kapcsolatok nem jelentik azt, hogy az EKSZ-szereplők közt minden esetben megteremthető a *konszenzus* – az *egyet nem értés* potenciálisan inherens eleme minden együttműködési folyamatnak. Ráadásul e *személyes, jó, bizalmi kapcsolatot nem mindig sikerül minden szereplőnek egymással kialakítania* – így az EKSZ szellemisége semmi esetre sem kínál keretet ahhoz, hogy mindig mindenki képes legyen együtt dolgozni a másikkal e szellemiségnek megfelelően.

A személyes kapcsolatok, illetve bizalom kialakításának és fenntartásának nem feltétlenül tesz jót az EKSZ-jellegű kezdeményezésekre is potenciálisan jellemző *projektalapú működési mód*.

„Tehát én ezt, az egyik nagy gátnak azt látom, hogy... egy csomó minden projektszemléletben megy... És ugye pont az ilyen, hát gondolom, te is tapasztaltad, hogy bármilyen beavatkozás a mélyszegénységben élők körében. Ugye ott iszonyú fontos... a bizalom, és érdemi változást csak hosszú távon lehet elérni. Tehát én azt tapasztalom, hogy annak a hatása, hogy az ember valamit csinál, ott két-három évig motoszkál, majd eltűnik, az tulajdonképpen gyakran károsabb, mintha nem csinálna semmit.” (kutatóintézeti kutató, férfi, közgazdaságtan, Budapest)

Az EKSZ hatásának léptékét befolyásoló tényezők

Az EKSZ hatásainak léptékét interjúalanyaim szerint *több tényező is befolyásolja*. Az egyik ilyen az *együttműködő nem akadémiai partner jellemzői* – egyfelől ugyanazon módszertannal/megközelítéssel dolgozva is partnereként és folyamatoként más és más lesz/lehet a folyamat hatása. Másrészt egyes vélemények szerint minél nagyobbak e partnerek, a hatások annál inkább képesek lehetnek elemelkedni az egyéni szinttől.

„Mert nagyon fontos az együttműködő partner. Én azt látom, hogy minél inkább egy erős, országos szintű lefedettségű partnerrel tudunk együttműködni, annál nagyobb és láthatóbb dolgot tudunk létrehozni, meg elérhető dolgot.” (egyetemi oktató/kutató, nő, művészeti (dizájn) képzés, Budapest)

A kezdeményezések hatásai a *résztevő felek* (akadémiai szereplők, civilszervezetek és az őket képviselő egyének) *hálózatosodási folyamatainak* eredményeképpen is „elemelkedhetnek” a részt vevő egyéni szereplők szintjétől, de ugyanide vezethet egyes *együttműködő módszerek* (akár akadémiai szférán kívüli) *elterjedése*.

Végül a hatások minősége és léptéke kapcsán is fontos befolyásoló tényezőként sokan említették, hogy az *adott EKSZ-együttműködés „mély”, vagy inkább „kevésbé mély” jellegű*. Míg a kevésbé mély jellegű együttműködések jellemzően rövidebb és ennek is következtében (mind tartalmukat, mind a kapcsolódás minőségét, mind pedig potenciális hatásukat tekintve) felszínesebb folyamatok, addig a mély jellegű együttműködések hosszabb távú, rendszeresebb és elmélyültebb kapcsolatok, potenciálisan szignifikánsabb/érdemibb társadalmi hatással. Az interjúalanyok szerint *az együttműködés időtávja szorosan összefügg annak mélységével*. Ahogyan sokan megfogalmazták: a rövidebb távú együttműködések jellemzően felszínesebb hatásokat eredményeznek, míg a valós, érdemi társadalmi változás, a képessé tétel (*empowerment*) egy hosszabb időtávon megvalósítható folyamat. Ugyanakkor hosszabb távú EKSZ-jellegű együttműködési folyamatokat lényegesen komolyabb kihívást jelent megvalósítani a rövidebb távúakhoz képest – ennek okaként felmerültek a (szemeszterekre tagolódó) felsőoktatási képzési struktúra, a rövidtávú kutatásfinanszírozás, illetve a részt vevő szereplők és kapcsolataik változása is (számos egyéb potenciális, EKSZ-et általánosságban is akadályozó tényező mellett (Málóvics 2024b).

„Ezek a kutatás-fejlesztés-innovációs kurzusok..., amit egy féléven keresztül vagy két féléven keresztül viszünk, és szintén csak annyi lehet a célunk, hogy a hallgatókat érzékenyítsük, és egy konkrét dologban lehet, hogy még egy kis látható eredményt is létrehozunk, de nyilván nem olyan, mint egy akadémiai műhely, amely éveken keresztül ezzel az ilyen projekttel foglalkozik, és valós társadalmi hatást is esetleg valamikor elér.” (egyetemi oktató/kutató, nő, pedagógusképzés, Budapest)

Mindez nem jelenti azt, hogy nem lehetnek olyan helyzetek/viszonyok/kapcsolatok egy EKSZ-helyzeten/folyamaton belül, hogy mindegyik fél elégedettebb a rövidebb távú, kevésbé mély együttműködéssel.

„...a Civiltől még azt a visszajelzést is kaptuk, hogy milyen jó... hogy bekopogtam, köszönöm szépen, kérek szépen két darab statisztikafeladatot, és akkor ez a megoldás is jó volt. És ezt persze, mi szeretnénk látni egy valamiféle mélyebb együttműködést, de azt is értjük, hogyha erre van a civil oldalról szükség, és nem egy mélyebb együttműködésre, akkor ezt tök jó, hogyha ki tudjuk szolgálni.” (EKSZ-jellegű tevékenységekért felelős szervezeti egység vezetője, férfi, társadalomtudomány, vidék)

A rövid/hosszú táv dichotómia bizonyos értelemben/mértékig áthidalható egymásra épülő rövidebb együttműködésekkel.

„...az Egyesület, akiknek volt egy, vagyis most is működő olyan csoportja, ahol hajléktalanok takarítanak, és erre azt gondolták, hogy fel lehetne húzni egy társadalmi vállalkozást, és az első projektünk az kb. ezt nézte meg, hogy mi ennek a lehetősége... aztán tovább vittük egy következő alkalomba, amikor már egy következő projektben azt csinálták meg a hallgatók, hogy vajon mit kell ahhoz csinálni, hogy ebből legyen valami. Tehát egy projekttervet a társadalmi vállalkozás megalapozására, amit aztán sikerült összekapcsolni még két szakdolgozattal, ahol mind a kettő szakdolgozat valamilyen módon pénzügyi alátámasztást nyújtott a megvalósíthatóságra... És ugye ebben az volt az izgalmas, és szerintem sikeres, hogy... most volt az a pillanat, amikor valahogy így nem pusztán outputot vártak, hanem kollaborációt, és meglátták a fantáziát egy kicsit abban, hogy hogyan lehet továbbszőni a helyzetüket... másrészt, hogy nagyon-nagyon jól támogató módon kapcsolódtak be az oktatók, tehát hogy ők sem azt látták meg egy pillanat után már a projektben, hogy jól kiszerveztük a feladatot, a gyerekeknek megvan a terep, és egy ilyen instrumentalista módon átadjuk a gondolkodás lehetőségét, hanem ők maguk is valahogy erre a kollaborációra rá tudtak menni...” (egyetemi oktató/kutató és EKSZ-jellegű tevékenységekért felelős szervezeti egység vezetője, nő, gazdasági képzés, Budapest)

A mély jellegű EKSZ-folyamatok léptéküket tekintve kisebbek, hatásukat tekintve ugyanakkor érdemibbek. Mivel e mély jellegű folyamatok egy adott szereplői körrel folynak hosszabb (akár évtizedes) távon, így a szereplők és az ügyek köre szűkebb, mint a rövidebb távú együttműködések esetében (ahol mind a szereplők, mind az ügyek gyakrabban, együttműködésről-együttműködésre változ(hat)nak, s így több ügy s szereplő/résztevő lehet érintett adott időtávon). Ennek oka jónéhány interjúalany szerint az, hogy a mély jellegű folyamatokat nem lehet nagy gyakorisággal, futószalagon folytatni, standardizálni, és egy-egy akadémiai szereplő a kapacitáskorlátai miatt egyszerre egy-egy ügyön/együttműködésben képes dolgozni.

A fentiek következtében is, az EKSZ-jellegű együttműködésekben résztvevő akadémiai szereplők számára komoly kihívást és dilemmát is jelent a *növekedés kérdése*: az ezzel kapcsolatban megfogalmazódó dilemma, hogy adott kapacitáskorlátok mellett a növekedés az együttműködések minőségének a rovására mehet.

„És akkor ez a mennyi időt teszünk bele a meglévőknek a tutujgatásába, vagy pedig építkezünk. Ez pedig egy ilyen általános dilemma.” (egyetemi oktató/kutató és EKSZ-jellegű tevékenységeikért felelős szervezeti egység vezetője, nő, gazdasági képzés, Budapest)

Ebből kifolyólag az *intézményesülés* – például a vonatkozó, vezetői irányból érkező mennyiségi elvárások következtében – veszélyeket is hordoz magában az együttműködések minőségére (mélységére) nézve.

Az EKSZ-hatások ellentmondásos mivolta

Jónéhány szereplő megemlítette, hogy az *EKSZ-jellegű együttműködések hatásai adott esetben ellentmondásosak* (nem egyértelműen pozitívak):

- Az EKSZ értékei (azaz például az egyenlőség, a demokrácia) alapján dolgozó akadémiai szereplőknek nem biztos, hogy sikerül oldani egyes meglehetősen ellentmondásos közösségi hierarchiákat az együttműködési folyamat során, amely nemcsak azt eredményezi, hogy az EKSZ biztosan nem éri el (vagy csak részben) a képessé tétellel kapcsolatos célját, hanem ezenkívül egyes együttműködőknek (pl. a résztvevő hallgatónak pszichés értelemben) meglehetősen megterhelő is lehet.
- A részt vevő hallgatók megtapasztalván egy adott (pl. a szociális) szféra működését akár a pályaelhagyás mellett is dönthetnek az együttműködések hatására (ami persze lehet, hogy jó az érintett résztvevőnek, de nem feltétlenül az ellátórendszernek és klienseinek).
- A hatékonysági elvárások (pl. projektek számával kapcsolatos vezetői elvárások) a kevésbé mély együttműködések és hatások irányába tolhatják az együttműködési folyamatokat.
- Ha az akadémiai szereplő nem reflektál az EKSZ-folyamaton belüli hatalmi helyzetére, és így ezzel – akár öntudatlanul – visszaélve „rátol” a nem akadémiai partnerekre számukra nem fontos feladatokat/módszertanokat, az a konvencionális kutatási folyamatokban is előforduló „kizsákmányoló” jellegű együttműködést eredményezhet.
- Amennyiben a hatások értékelésénél minden egyes résztvevő és/vagy érintett értékelése számít, akkor nehéz mit kezdeni azzal az EKSZ-jellegű folyamatok esetében gyakran előforduló helyzettel, hogy egyes (külső vagy belső) szereplők egy ilyen folyamat hatásait akár drasztikusan eltérően is megítélik, ráadásul az egyes résztvevők értékelése adott folyamatról időben is változhat.

„... tudnék mondani neked három-négy-öt-tíz embert, aki ellenkezőt mondana. Azt mondaná, hogy az, arra azt mondta, hogy sikeres? Hát az egy totál kudarc. Én így éltem meg, hogy az egy sz[*]r volt. És akkor most erre mit mondasz? De tízet tudok mutatni, aki meg azt mondja, hogy tök jó volt. Melyik tíznek hiszel?...” (volt egyetemi oktató/kutató, jelenleg egy elsősorban EKSZ-jellegű kutatásokat folytató kutatócég vezetője-munkatársa, férfi, fenntarthatósági kutatások, Budapest)

Az EKSZ-hatások bizonytalan mivolta

Az EKSZ-jellegű együttműködések hatásai nem pusztán ellentmondásosak, de a legtöbb interjúalany szerint meglehetősen *bizonytalanok* is. Míg egyes, elsősorban rövid távú és egyéni szinten jelentkező (lásd feljebb) hatás esetében az interjúalanyok nagy része magabiztosabban nyilatkozott, gyakorlatilag senki sem nyilatkozott magabiztosan a hosszabb távú és az együttműködő feleken túlmutató léptékű hatások esetében, sőt, az interjúalanyok sokkal inkább az ilyen jellegű hatásokkal kapcsolatos bizonytalanságot fejezték ki.

„...nem lehet előre tudni, hogy minek van hatása... meg lehet valamit előre tervezni, de valójában az-
tán soha nem az történik, mint amit kitaláltunk nagy okosan.” (egyetemi oktató/kutató és EKSZ-jellegű
kutatásokat folytató civilszervezet vezetője-munkatársa, férfi, részvételi művészet/média, Budapest)

A hatások bizonytalansága szorosan összefügg a hatások mérésének nehézségeivel, amely mind a tevé-
kenységek és (pláne az érdemibb) hatások komplexitásához, mind ezek időtávjához, mind pedig ahhoz kap-
csolódik, hogy egy-egy változás (hatás) mögött egyidejűleg számos hatótényező állhat.

„Marha sokat invesztáltam az első évben, hogy egy olyan keretrendszert építsünk fel, ami nagyon
tudatos, és hogy mérjük magunkat... És... néhány kérdőív mellett, amik szinte haszontalanok voltak, a
fókuszcsoporthoz beszélgetés volt az, ami érdemi visszajelzést adott, illetve az, hogy tartunk és fogunk
is tartani minden évben egy ilyen éves ünnepséget, ahol a tavalyin feljöttek emberek a színpadra, és
beszéltek a projektjükéről, és olyanokat mondtak, hogy leesett az állam.” (EKSZ-jellegű tevékenysége-
kért felelős szervezeti egység vezetője, férfi, társadalomtudomány, vidék)

Az EKSZ hatásainak léptéke vs. az EKSZ-jellegű folyamatok által megoldani kívánt problémák léptéke

Számos interjúalany beszámolt róla, hogy az EKSZ-tevékenységek és -folyamatok és ezek hatásának léptéke
nem mérhető azon problémák léptékéhez, amelyekre a folyamatok megoldást kívánnak adni, az EKSZ ilyen
értelemben „csepp a tengerben”, amely az interjúalanyok szerint komoly kihívást és gyakran frusztrációt
jelent számukra.

„...egy ilyen tágabb nézőpontból ránézve, sajnos az elmúlt tíz évben nem javultak jelentősen ezek a tár-
sadalmi szakadékok, amiken dolgozunk.” (egyetemi oktató/kutató és EKSZ-jellegű tevékenységekért
felelős szervezeti egység munkatársa, nő, művészeti (dizájn) képzés, Budapest)

Ezt a fajta, az EKSZ-hatások, illetve-problémák léptékének különbözőségével kapcsolatos problémát egye-
sek szerint az intézményesítés részben orvosolhatja, azaz egyfajta léptékugrásra teremt lehetőséget az EKSZ
egyetemi szintű nagyobb léptékű intézményesítése. Megjelent ugyanakkor az interjúk során olyan vélemény
is, hogy a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy az EKSZ akár komolyabb léptékű intézményesítésének
is megvannak a maga korlátai a társadalmi hatás szempontjából értékelve, különösen, hogy az EKSZ „köte-
lezővé tételének” egyes interjúalanyok szerint nemigen lenne értelme (ez nem támogatná az EKSZ céljainak
a megvalósulását).

„Nagyon tartok attól, hogyha ez valahogy így szabályszerűsítve lesz, elvárásként lesz megfogalmazva,
belekerül a teljesítményértékelésbe, akkor veszik el a lényege. Tulajdonképpen van ez a félelem, hogy
itt most énnekem rossz, hogy ez nem a teljesítményértékelés része, de ha az lenne, akkor meg az ügy-
nek lenne nagyon rossz. És hogy ezt hogy tudjuk megoldani vagy feloldani, vagy ezzel a kettővel együtt
létezni, hogy ez jó, de ne legyen elvárás, hogy legyen értékelve, de ne üresedjen ki... Erre még így nem
látok megoldást.” (egyetemi oktató/kutató, nő, fogyatékoságtudomány, Budapest)

DISZKUSSZIÓ

Bár hazánkban az EKSZ elterjedtsége az akadémiai szféra méretéhez képest jó eséllyel meglehetősen alacsony fokú, még e viszonylag alacsony elterjedtség is *sokféle megközelítést, módszert, tematikus fókuszot* (részletebben: Málóvics 2024b) jelent a gyakorlatban, aminek következtében a potenciális és tényleges hatások is nagyon sokfélék. A hazai, EKSZ-kezdeményezéseket működtető szereplők véleménye alapján az látszik, hogy az EKSZ *minden, a szakirodalomban is megjelenő* (Singh 2017) résztvevői csoport esetén ténylegesen hatást gyakorol, lévén egy EKSZ-jellegű együttműködési folyamatban feltehetően minden érintett számára van tanulási potenciál.

Kutatásom eredményei alapján – bár azok ugyan csak az EKSZ-szereplők egy adott csoportjának/típusának a véleményén alapulnak – azt gondolom, megalapozottan kijelenthető, hogy az EKSZ-nek [szemben a konvencionális akadémiai missziós tevékenységekkel (Bornmann 2013; Lauronen 2020; Viana-Lora–Nel-lo-Andreu 2021; Dotti–Walczyk 2022)] *létezik valós, bizonyítható, konkrét példákkal alátámasztható társadalmi hatása* a társadalmi igazságosság és fenntarthatóság ügyei előmozdításában.

Mindez *nem jelenti azt*, hogy e hatások (1) *kvantitatív módon (pl. indikátorokkal) mérhetők* lennének, illetve hogy nem találkozunk ezekkel kapcsolatban (2) *bizonytalansággal*, valamint (3) *ellentmondásokkal*. Az, hogy e hatások kvantitatív módon mérhetők lennének, fel sem merült egyetlen interjú során sem – interjúalanyaim tapasztalatai és véleménye teljes mértékben alátámasztja a nemzetközi szakirodalom vonatkozó (gyakorlatilag egységes) álláspontját (Singh 2017; Benneworth et al. 2018). Ezzel szemben az EKSZ hatásainak bizonytalan, illetve potenciálisan ellentmondásos mivolta számos interjúalany részéről megfogalmazódott. E bizonytalanság kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy minél hosszabb távú és intézményi/társadalmi értelemben nagyobb léptékű hatásról volt szó, az interjúalanyok annál óvatosabbak lettek [hasonlóan a nemzetközi szakirodalomban fellelhető eredményekhez (Koekkoek–Ham–Kleinans 2021)]. Míg konkrét, kézzelfogható, rövid távú és kisléptékű hatásokról sokan magabiztosan fogalmaztak (és hoztak ilyenre számos példát), addig a nagyobb időbeli és társadalmi-intézményű *léptékű hatások kapcsán sokan hangsúlyozták a megítélésük szerint fennálló bizonytalanságot* (mind az egyes változások mögötti okokkal, és ezek között az EKSZ szerepével, mind pedig egyáltalán bizonyos lehetséges hatások bekövetkeztével kapcsolatban). Ugyanígy többen jelezték, hogy egyáltalán nem magától értetődő, hogy az EKSZ-folyamatok kizárólag pozitív hatással vannak azok érintettjeire – e valós, beavatkozásokat, cselekvéseket is eszközöző, a résztvevők élete kapcsán jó eséllyel valós tétellel bíró folyamatok bírhatnak akár potenciálisan negatív hatásokkal is egyes résztvevőkre (Szombati 2011) (akár a résztvevők önértékelése, akár külső értékelés szerint).

Az EKSZ hatásainak e jellemzői viszont azt jelentik, hogy *az EKSZ hatásainak konkrét megragadása egy inherens nehézség e koncepció kapcsán*, lévén az EKSZ céljai (de legalábbis a mély EKSZ-folyamatok céljai) jellemzően hosszabb távúak és orientációjukban sokszor nagyobb léptékűek [maga az EKSZ koncepciója is az egyetemek globális problémák megoldásához való hozzájárulásának fényében merül fel (EC – European Commission 2017)]. Ez viszont azt eredményezi, hogy még ha az EKSZ konkrét, kisléptékű és rövid távú hatásai sokszor jól meg is ragadhatók, a hosszabb távúak és nagyobb léptékűek ekkor is bizonytalanok maradnak. Ebből fakadóan pedig nem biztos, hogy van értelme azon jelenleg is zajló kísérleteknek (Wanjiru–Xiaoguang 2021), amelyek e hatások konkrét (akár indikátorokkal leképezhető) megragadását célozzák, lehet, hogy érdemesebb lenne elfogadni vonatkozó „tudatlanságunkat” e tekintetben, és ennek tükrében viszonyulást kialakítani az EKSZ koncepciójához.

A hatások kapcsán az a szakirodalomban megjelenő álláspont – ahogyan azt korábban bemutattam –, hogy a „mély” EKSZ-hez gyakran érdemibb, mélyrehatóbb társadalmi hatást/változást társítanak a kutatók, mint a kevésbé mély jellegűhöz (Himmelman 2001; Dorado–Giles 2004; Clayton et al. 2010; Davis–Kliwer–Nicolaides 2017). E szemlélet interjúalanyaimnál is megjelent az egyes együttműködések kapcsán, amit az is mutat, hogy a projektjellegű működést az érdemi és hatásos együttműködés egyik komoly korlátjaként élik meg sokan (részletesen: (Málóvics 2024a). Azonban, ami érvényes az egyes esetek (együttműködések) szintjén, az nem feltétlenül az rendszerszinten. A mély, illetve *kevésbé mély EKSZ esetében létezik egy átváltás (feszültség)* is: mély EKSZ-együttműködések akadémiái szereplők adott köre lényegesen kevesebb nem akadémiái partnerrel tud fenntartani, mint kevésbé mély jellegűeket. Márpedig agilis nem akadémiái partner esetén egy kevésbé mély jellegű kapcsolódás (amennyiben a nem akadémiái félnek erre van igénye) közösségi/társadalmi szempontból még hatékonyabb is lehet egy mély kapcsolódásnál, amennyiben ez jobban segíti az adott civilszervezet (és így az EKSZ társadalmi) céljainak teljesülését. Ilyen értelemben rendszer szinten nem lehet kijelenteni azt, hogy a mély vagy éppen a kevésbé mély kapcsolódások bírnak komolyabb társadalmi hatással (adott EKSZ-re allokkált erőforrást/időt/energiát feltételezve), ez feltehetően mindenhol az adott kontextus függvénye.

Kutatási eredményeim alapján a hatásos EKSZ realizálásához fontos a szereplők közti bizalom kialakulása és fenntartása – ilyen értelemben az EKSZ az oktatási és kutatási – konvencionális – missziókhöz képest mindenképpen hosszabb távú (és másféle) kapcsolódásokat kíván meg. Mivel azonban nem lehet mindig mindenkivel minden ügy kapcsán konzultálni (Hickey–Mohan 2008), feltehetően bizalmi viszony sem alakítható ki minden egyes érintettel (még ha el is tekintünk a sok együttműködési folyamatban megjelenő konfliktusoktól). Feltehetően ebből is fakad, hogy az együttműködő fejlesztési folyamatokban egyes helyi szereplőkre és civilszervezetekre gyakran egy adott közösség képviselőiként tekintünk (Hickey–Mohan 2008) – e relációban lehet reális gyakorlati elvárás a bizalom kialakulása. Ez pedig amellet érv, hogy *a közösségi képviselőkkel közös munka (azaz egy elvileg részvételi folyamaton belüli, képviselőten alapuló eljárás) az EKSZ-en belül gyümölcsöző lehet – természetesen amennyiben reflektálunk ennek lehetséges ellentmondásaira is* (Dempsey 2010; Levinson 2017), *és igyekszünk a folyamatba garanciákat beépíteni azok kezelésére.*

ÖSSZEGZÉS/KÖVETKEZTETÉSEK

Jelen tanulmány egy szélesebb, a hazai EKSZ-gyakorlatok feltárására és megértésére irányuló kutatási folyamat egyik elemeként arra irányult, hogy megvizsgáljuk: *„Az EKSZ jellegű kezdeményezéseket működtető, akadémiái (szemléletű) szereplők értékelése szerint milyen hatásai figyelhetők meg az EKSZ-jellegű tevékenységeknek a hazai kontextusban?”* A tanulmány egy első lépésnek tekinthető az EKSZ hazai társadalmi hatásainak értékelésében. A kutatás korlátai miatt (lásd e rész utolsó bekezdését) jelen kutatást nyilván további kutatások kell, hogy kövessék, ha teljes képet szeretnénk kapni az EKSZ hazai helyzetéről, hatásairól.

Ennek kapcsán legalább két irányban érdemes folytatni a kutatómunkát. Egyfelől érdemes feltárni az összes olyan hazai kezdeményezést, amely a szakirodalmi definíciók és operacionalizáció alapján EKSZ-jellegűnek tekinthető. Ennek eszköze megítélésem szerint semmi esetre sem egy nagymintás kvantitatív (pl. kérdőíves) kutatás. Ennek oka egyrészt az, hogy az EKSZ koncepciójának explicit használata hazánkban néhány kutatói csapat (műhely), illetve kutató munkásságához kapcsolódik, így feltételezhető – és az empirikus kutatás ezt igazolta is –, hogy az EKSZ konkrét megvalósulási (gyakorlati) formái kapcsán releváns tudással és tapasztalattal rendelkező hazai akadémiái szereplők esetében sem feltétlenül jellemző magának az EKSZ kon-

cepciójának a mély ismerete és használata. Így hiányzik a közös nyelvezet is abban az értelemben, hogy az egyes vonatkozó koncepciók alatt az egyébként hasonló elvek mentén dolgozó szereplők ugyanazt értenék. Ez kvantitatív kutatás esetében komoly módszertani akadályt jelent, hiszen ez feltételezi a közös nyelvezetet [például azt, hogy egy kérdőív egyes itemei alatt a megkérdezettek ugyanazt értsék (Babbie 2017)]. Ehhez képest kvalitatív (egyéni mélyinterjú) szituációban könnyen kialakítható az interjúalanyokkal egy adott témában a közös megértés. Másodsor, adatbázis sem áll rendelkezésre a hazai EKSZ-jellegű kapcsolódások mentén együttműködő (akadémiai és nem akadémiai) szereplőkről, ami pedig a kvantitatív megközelítéshez szükséges jó minőségű mintavételt lehetetleníti el. Jobb megoldásnak tűnik tehát a szereplők hálózatosodásának elősegítésén keresztül, mintegy akciókutatás jelleggel, minél több, az EKSZ szellemisége mentén dolgozó szereplő azonosítása. E folyamat jelen kutatásból kinőve már el is kezdődött: a publikáció megjelenésének időpontjára már megrendezésre is került az első, az EKSZ szellemiségében dolgozó hazai akadémiai szereplők hálózatosodását célzó Corvinus Scienece Shop esemény (*workshop*), jelen tanulmány szerzőjének a kezdeményezésére és társszervezésében.

Fontos következtetés továbbá, hogy *az EKSZ társadalmi hatása az azt működtető akadémiai szereplők szerint hazánkban a kezelni/megoldani kívánt problémák léptékéhez képest elenyésző*. Mindez nem jelenti azt, hogy hazánkban az EKSZ „jelentőségtelen” (eredményeim alapján jó okkal feltételezhető, hogy az számos marginalizált egyén/közösség/az ő érdekükben eljáró szervezet számára komoly értékkel/hasznossággal bír, csakúgy, mint az akadémiai érintettek számára), ugyanakkor bizonyos értelemben mégis „jelentéktelen” – nem látszik az, hogy jelen léptékben megvalósulva hogyan járulna hozzá közösségi szinten érdemben a megoldani kívánt problémák megoldásához. Ahhoz, hogy az EKSZ ilyen értelemben „jelentős” hatással bírjon, sokkal szélesebb körben el kellene terjedni e megközelítésnek, ráadásul alulról kezdeményezve [például az érintetti hálózatok és az ezeken keresztüli terjedés révén (Benneworth 2017)], mert a felülről jövő „kötelezővé tétel” eredményeim alapján korlátozza vagy rontja a társadalmi hatás minőségét. Intézményi szinten persze elő lehetne segíteni az EKSZ terjedését pusztán azáltal, hogy a hazai akadémiai szféra az erre nyitott dolgozóknak érdemben „teret ad”, de az EKSZ terjedését hazánkban akadályozó tényezők miatt (Málóvics 2024b) nemigen látszik, hogy ez a közeli jövőben érdemben bekövetkezhetne.

Végül fontosnak tartom újra hangsúlyozni, hogy a fent leírtak – természetesen a jelen tanulmány szerzője által használt fogalomrendszer, nyelvezet, problémafelvetés stb. mentén – *az EKSZ-jellegű együttműködésekben az akadémiai szemléletben részt vevők értékelését tükrözik, amely kvalitatív kutatási módszerrel lett feltárva*. Az, hogy az interjúalanyok közé – a kutatási kérdésnek megfelelően – nem pusztán az akadémiai szférában dolgozó emberek kerültek be, megítélésem szerint a kutatás erőssége, amennyiben (az EKSZ „szellemiségével” összhangban) felhívja a figyelmet arra, hogy a szisztematikus, jó minőségű, együttműködő jellegű tudástermelésnek, kutatásnak és oktatásnak nem az akadémiai szféra a kizárólagos terepe (ezek nem az akadémiai szféra privilégiumai).

Végül fontos még egyszer kiemelni, hogy az EKSZ-jellegű kezdeményezések hatásainak értékelése kapcsán jelen tanulmányból hiányzik a nem akadémiai érintetti (együttműködői) perspektíva – beleértve ebbe mind az együttműködő (EKSZ-partner) civilszervezeteknek, mind pedig az EKSZ „valódi” érintettjeinek (maguknak a sérülékeny csoportoknak, embereknek) a nézőpontját. Ez magától értetődő módon *a kutatás és eredményei lényegi korlátját* jelenti. Csakúgy, mint a kutatás kvalitatív jellege – természetesen e kvalitatív kutatás esetében is fennállnak ugyanazon korlátok (például az eredmények megbízhatósága tekintetében), amelyek bármely más kvalitatív kutatási folyamat esetében is (Babbie 2020).

HIVATKOZÁSOK

- Babbie, E. R. (2020) *The Practice of Social Research*. Cengage AU.
- Bakó Cs. (2022) A társadalmi hatásmérésről : A civil-nonprofit szervezetek körében végzett hatásmérési projektek alapján. *Önkéntes Szemle*, 2(3), 30–57. <http://dx.doi.org/10.53585/OnkSzem.2022.3.30-57>.
- Benneworth, P. S. – Culum, B. – Farnell, T. – Kaiser, F. – Seeber, M. – Scukanec, N. – Vossensteyn, H. (J. J.) – Westerheijden, D. F. (2018) *Mapping and Critical Synthesis of Current State-of-the-Art on Community Engagement in Higher Education*. Institute for the Development of Education. Elérhető: <https://research.utwente.nl/en/publications/mapping-and-critical-synthesis-of-current-state-of-the-art-on-com> [Letöltve: 2024-04-08]
- Bornmann, L. (2013) What is societal impact of research and how can it be assessed? a literature survey. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 64(2), 217–233. <http://dx.doi.org/10.1002/asi.22803>.
- Brint, S. (2001) Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept. *Sociological Theory*, 19(1), 1–23. <http://dx.doi.org/10.1111/0735-2751.00125>.
- Campbell, B. (2021) Social Justice and Sociological Theory. *Society*, 58(5), 355–364. <http://dx.doi.org/10.1007/s12115-021-00625-4>.
- Clayton, P. H. – Bringle, R. G. – Senior, B. – Huq, J. – Morrison, M. (2010) Differentiating and Assessing Relationships in Service-Learning and Civic Engagement: Exploitative, Transactional, or Transformational. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 16(2), 5–21.
- Compagnucci, L. – Spigarelli, F. (2020) The Third Mission of the university: A systematic literature review on potentials and constraints. *Technological Forecasting and Social Change*, 161, 120284. <http://dx.doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120284>.
- Cyril, S. – Smith, B. J. – Possamai-Inesedy, A. – Renzaho, A. M. N. (2015) Exploring the role of community engagement in improving the health of disadvantaged populations: a systematic review. *Global Health Action*, 8(1), 29842. <http://dx.doi.org/10.3402/gha.v8.29842>.
- Dános Z. (2021) A társadalmi felelősségvállalás jelenléte a magyar állami egyetemek szervezeti dokumentumaiban. *Educatio*, 30(1), 125–134.
- Davis, K. L. – Kliewer, B. W. – Nicolaidis, A. (2017) Power and Reciprocity in Partnerships: Deliberative Civic Engagement and Transformative Learning in Community-Engaged Scholarship. *Journal of Higher Education Outreach and Engagement*, 21(1), 30–54.
- De Weger, E. – Van Vooren, N. – Luijckx, K. G. – Baan, C. A. – Drewes, H. W. (2018) Achieving successful community engagement: a rapid realist review. *BMC Health Services Research*, 18(1), 285. <http://dx.doi.org/10.1186/s12913-018-3090-1>.
- Dempsey, S. E. (2010) Critiquing Community Engagement. *Management Communication Quarterly*, 24(3), 359–390. <http://dx.doi.org/10.1177/0893318909352247>.
- Dorado, S. – Giles, J. (2004) Service-Learning Partnerships: Paths of Engagement. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 11(1). Elérhető: <https://quod.lib.umich.edu/m/mjcls/3239521.0011.103?rgn=main;view=fulltext> [Letöltve: 2023-11-17].
- Dotti, N. F. – Walczyk, J. (2022) What is the societal impact of university research? A policy-oriented review to map approaches, identify monitoring methods and success factors. *Evaluation and Program Planning*, 95, 102157. <http://dx.doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2022.102157>.
- EC – European Commission (2017) Commission Staff Working Document. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Renewed EU Agenda for Higher Education. SWD/2017/0201 final. Commission of the European Communities, Brussels.
- Farnell, T. – Veidemane, A. – Westerheijden, D. (2021) Piloting the TEFCE Community Engagement Toolbox at the University of Twente. In Papadimitriou, A. – Boboc, M. (szerk.) *Re-envisioning Higher Education's Public Mission: Global Perspectives*. Cham: Springer International Publishing, 187–203.
- Fuchs, C. (2017) Critical Social Theory and Sustainable Development: The Role of Class, Capitalism and Domination in a Dialectical Analysis of Un/Sustainability. *Sustainable Development*, 25(5), 443–458. <http://dx.doi.org/10.1002/sd.1673>.
- Gál, Z. – Ptaček, P. (2011) The Role of Mid-Range Universities in Knowledge Transfer in Non-Metropolitan Regions in Central Eastern Europe. *European Planning Studies*, 19(9), 1669–1690. <http://dx.doi.org/10.1080/09654313.2011.586186>.
- Grau, F. X. – Goddard, J. – Hall, B. – Hazelkorn, E. – Tandon, R. (2017) Recommendations for Academia, Academic Leaders and Higher Education and Research Policymakers. In *Higher education in the world 6: Towards a socially responsible university – balancing the global with the local*. Girona: GUNI.

- GUNI (2013) *Higher Education in the World 5: Knowledge, Engagement & Higher Education: Contributing to Social Change*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- GUNI (2017) *Higher Education in the World 6: Towards a Socially Responsible University: Balancing the Global with the Local*. GUNI, Girona. Elérhető: <https://www.guninetwork.org/higher-education-in-the-world-6-2017/> [Letöltve: 2024-04-08]
- Hart, A. – Northmore, S. (2011) Auditing and Evaluating University–Community Engagement: Lessons from a UK Case Study. *Higher Education Quarterly*, 65(1), 34–58. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2273.2010.00466.x>.
- Hazelkorn, E. (2016) Contemporary debates part 1: theorising civic engagement. In Goddard, J. – Hazelkorn, E. – Kempton, L. – Vallance, P. (szerk.) *The Civic University*. Edward Elgar Publishing,.
- Hazelkorn, E. (2018) Reshaping the world order of higher education: the role and impact of rankings on national and global systems*. *Policy Reviews in Higher Education*, 2(1), 4–31. <http://dx.doi.org/10.1080/23322969.2018.1424562>.
- Hickey, S. – Mohan, G. (2008) *Participation: From Tyranny to Transformation: Exploring New Approaches to Participation in Development*. Bloomsbury Publishing.
- Himmelman, A. T. (2001) On Coalitions and the Transformation of Power Relations: Collaborative Betterment and Collaborative Empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 29(2), 277–284. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1010334831330>.
- Ibrahim, B. (2017) Higher education in contested settings: The global-local challenge. *In higher education in the world 6: Towards a socially responsible university – balancing the global with the local*. Girona: GUNI,.
- Király G. – Géring Zs. (2021) Having Nothing but Questions? The Social Discourse on Higher Education Institutions’ Legitimation Crisis. *Journal of Futures Studies*, 25(4), 57–70.
- Koekkoek, A. – Ham, M. V. – Kleinhans, R. (2021) Unraveling University-Community Engagement: A Literature Review. *Journal of Higher Education Outreach and Engagement*, 25(1). Elérhető: <https://ojs01.galib.uga.edu/jheoe/article/view/1586> [Letöltve: 2024-03-26].
- Laredo, P. (2007) Revisiting the Third Mission of Universities: Toward a Renewed Categorization of University Activities? *Higher Education Policy*, 20(4), 441–456. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.hep.8300169>.
- Larrán Jorge, M. – Andrades Peña, F. J. (2017) Analysing the literature on university social responsibility: A review of selected higher education journals. *Higher Education Quarterly*, 71(4), 302–319. <http://dx.doi.org/10.1111/hequ.12122>.
- Lauronen, J.-P. (2020) The dilemmas and uncertainties in assessing the societal impact of research. *Science and Public Policy*, 47(2), 207–218. <http://dx.doi.org/10.1093/scipol/scz059>.
- Levinson, M. (2017) When Participants Don’t Wish to Participate in Participatory Action Research, and When Others Participate on Their Behalf: The Representation of Communities by Real and Faux Participants. *The Urban Review*, 49(3), 382–399. <http://dx.doi.org/10.1007/s11256-016-0390-9>.
- Lo, C. W.-H. – Pang, R. X. – Egri, C. P. – Li, P. H.-Y. (2017) University Social Responsibility: Conceptualization and an Assessment Framework. In Shek, D. T. L. – Hollister, R. M. (szerk.) *University Social Responsibility and Quality of Life: A Global Survey of Concepts and Experiences*. Singapore: Springer, 37–59.
- Major K. – Balás G. – Beke O. – Hajdú T. – Marczell K. – Rési K. – Szabó-Morvai Á. – Szepesi B. (2013) Hatásvizsgálati kézikönyv I. kötet: Hatásvizsgálat elemzőknek- HÉTFÁ. Elérhető: <https://hetfa.hu/2013/07/31/hatasvizsgalati-kezikonyv-i-ii/> [Letöltve: 2024-04-08]
- Málóvics Gy. (2019) Tudás létrehozása társadalmi hatással karöltve: A részvételi akciókutatás (RAK) megközelítése. *Magyar Tudomány*, 180(8), 1147–1157.
- Málóvics Gy. (2024a) Az egyetemi közösségi szerepvállalás (EKSZ) terjedését akadályozó tényezők: Az EKSZ, mint a nemzetközi akadémiai kapitalizmussal összeférhetetlen megközelítés? *Iskolakultúra*, megjelenés alatt.
- Málóvics Gy. (2024b) Hazai egyetemi közösségi szerepvállalási gyakorlatok a társadalmi igazságosság lenszóján keresztül. *Civil Szemle*, 21(4), 71–87. <http://dx.doi.org/10.62560/csz.2024.04.4>.
- Málóvics Gy. – Bajmócy Z. – Gébert J. – Juhász J. – Méreiné B. – Berki B. – Mihók B. (2022) A közösségi szerepvállalás mint az egyetemek újra felfedezett, de elhanyagolt feladata • Community Engagement as a Rediscovered but still Neglected University Function. *Magyar Tudomány*. <http://dx.doi.org/10.1556/2065.183.2022.5.9>.
- Málóvics Gy. – Berki B. M. – Mihály M. (2021) Policy reform instead of policy transformation? Experiences of participatory action research (PAR) on desegregation policy in Szeged, Hungary. *IJAR – International Journal of Action Research*, 17(1–2021), 81–101. <http://dx.doi.org/10.3224/ijar.v17i1.05>.
- Málóvics Gy. – Juhász J. – Bajmócy Z. (2024) Egyetemi közösségi szerepvállalás és fenntarthatósági változás – A gazdasági felsőoktatási képzőhelyek lehetőségei és korlátai. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 33(6), 54–68. <http://dx.doi.org/10.14267/VEZTUD.2024.06.05>.

- Málóvics Gy. – Wahyuni, A. S. (2024) Az egyetemi közösségi szerepvállalás támogató tényezői egy hazai empirikus kutatás tapasztalatai alapján. Az EKSZ terjedését támogató tényezők. *Educatio*, megjelenés alatt.
- Martin, L. – Smith, H. – Phillips, W. (2005) Bridging “town & gown” through innovative university-community partnerships. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*, 10(2), 1–16.
- Milton, B. – Attree, P. – French, B. – Povall, S. – Whitehead, M. – Popay, J. (2012) The impact of community engagement on health and social outcomes: a systematic review. *Community Development Journal*, 47(3), 316–334. <http://dx.doi.org/10.1093/cdj/bsr043>.
- Pel, B. – Haxeltine, A. – Avelino, F. – Dumitru, A. – Kemp, R. – Bauler, T. – ... Jørgensen, M. S. (2020) Towards a theory of transformative social innovation: A relational framework and 12 propositions. *Research Policy*, 49(8), 104080. <http://dx.doi.org/10.1016/j.respol.2020.104080>.
- Ramsbottom, A. – O’Brien, E. – Ciotti, L. – Takacs, J. (2018) Enablers and Barriers to Community Engagement in Public Health Emergency Preparedness: A Literature Review. *Journal of Community Health*, 43(2), 412–420. <http://dx.doi.org/10.1007/s10900-017-0415-7>.
- Rawls, J. (1997) *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris.
- Reisinger A. – Dános Zs. (2021) Az egyetemi társadalmi felelősségvállalás területi hatásai – négy magyarországi egyetem vizsgálatával. *Tér és Társadalom*, 35(3), 87–107. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.35.3.3342>.
- Reisinger A. – Dános Zs. (2022a) Az egyetemi társadalmi felelősségvállalás kommunikációja : A Széchenyi István Egyetemről megjelenő hírek vizsgálata a helyi online sajtóban. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 12(4), 191–212. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2022.4.191>.
- Reisinger A. – Dános Zs. (2022b) Examining the Visibility of Social Responsibility on the Websites of Hungarian State Universities. *DETUROPE - The Central European Journal of Tourism and Regional Development*, 13(3), 58–72. <http://dx.doi.org/10.32725/det.2021.019>.
- Sági M. – Széll K. (2015) Hatásvizsgálatok alapszintű kézikönyve. Módszertani segédkönyv oktatásfejlesztők számára. Budapest: Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/15600/15600/> [Letöltve: 2024-12-04].
- Schoorman, D. (2016) From the “Ivory Tower” to the “University of the Poor”: A Professor’s Educational Journey. *Urban Education*, 51 (7), 797–823. <http://dx.doi.org/10.1177/0042085914549362>.
- Sen, A. (2003) *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa.
- Shek, D. T. L. – Yuen-Tsang, A. W. K. – Ng, E. C. W. (2017) University Social Responsibility (USR): Insight from the Historical Roots to the Contemporary Challenges. In Shek, D. T. L. – Hollister, R. M. (szerk.) *University Social Responsibility and Quality of Life: A Global Survey of Concepts and Experiences*. Singapore: Springer, 25–36.
- Singh, W. (2017) Gauging the Impact of Community University Engagement Initiatives in India. *ASEAN Journal of Community Engagement*, 1(1), 1–16.
- Sitku K. (2023) Egyetem és társadalom interakciói: egyetemi társadalmi felelősségvállalás, „harmadik misszió” és közösségi szerepvállalás. *Civil Szemle*, 20(6), 29–41.
- Szombati K. (2011) A részvétel problémája az akciókutatásban: A mezőhocsáti fejlesztőhomunka tanulságai. In Pataki Gy. – Vári A. (szerk.) *Részvétel-akció-kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi, akció és kooperatív kutatásokról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 52–83.
- Trencher, G. – Yarime, M. – McCormick, K. B. – Doll, C. N. H. – Kraines, S. B. (2014) Beyond the third mission: Exploring the emerging university function of co-creation for sustainability. *Science and Public Policy*, 41(2), 151–179. <http://dx.doi.org/10.1093/scipol/sct044>.
- Urias, E. – Vogels, F. – Yalcin, S. – Malagrida, R. – Steinhaus, N. – Zweckhorst, M. (2020) A framework for Science Shop processes: Results of a modified Delphi study. *Futures*, 123, 102613. <http://dx.doi.org/10.1016/j.futures.2020.102613>.
- Viana-Lora, A. – Nel-lo-Andreu, M. G. (2021) Approaching the Social Impact of Research Through a Literature Review. *International Journal of Qualitative Methods*, 20, 16094069211052189. <http://dx.doi.org/10.1177/16094069211052189>.
- Wahyuni, A. S. – Málóvics, G. (2023) Top-Down Motivation in University–Community Engagement. *Journal of Higher Education Outreach and Engagement*, 27(4). Elérhető: <https://openjournals.libs.uga.edu/jheoe/article/view/2954> [Letöltve: 2024-03-03].
- Wanjiru, I. R. – Xiaoguang, L. (2021) Evaluating University-Community Engagement Through a Community-Based Lens: What Indicators Are Suitable? *Journal of Higher Education Outreach and Engagement*, 25(4). Elérhető: <https://ojs01.galib.uga.edu/jheoe/article/view/1495> [Letöltve: 2024-04-08].
- Weerts, D. J. – Sandmann, L. R. (2010) Community Engagement and Boundary-Spanning Roles at Research Universities. *The Journal of Higher Education*, 81(6), 632–657. <http://dx.doi.org/10.1080/00221546.2010.11779075>.

FÜGGELÉK

F1. táblázat: A megkérdezettek főbb releváns jellemzői

Elsődleges kapcsolódás egyetemi közösségi szerepvállaláshoz	EKSZ külső célcsoport	Intézményi szakmai háttér	Intézmény földrajzi elhelyezkedése
Komplex esélyteremtés program működtetése	Roma emberek	Pedagógia (nem az akadémiai szférában dolgozik, otthagyta az egyetemet a kezdeményezés kedvéért/érdekében)	Pest megye (nem Budapest)
Esélyteremtés	Roma emberek	Szociális munka (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Pedagógusképzésben részvételi folyamatok elindítása, támogatása	Hátrányos helyzetű közösségek, emberek, civilszervezetek	Dizájn, pedagógia (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Esélyteremtés (roma szakkolégium, filmkészítés)	Roma emberek	Antropológia (egyetemi oktató/kutató)	Megyei jogú város
Próbálkozások részvételi kutatással	Nők, gazdálkodók	Regionális tudomány (kutatóintézet - kutató)	Megyei jogú város
Próbálkozás részvételi kutatással	Nők, gazdálkodók	Regionális tudomány (kutatóintézet - kutató)	Megyei jogú város
Együttműködő kutatás és fejlesztés	Fogyatékossgal élők	Dizájn (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Akadémiai szférából politikai szférába érkezőként részvételi fejlesztési folyamat működtetése	Roma és szegény családok (óvodai integráció)	Szociológia (egyetemi oktató/kutató, később politikai szerepvállalással)	Budapest
Tanoda működtetése	Roma emberek	Pedagógia (egyetemi oktató/kutató)	Megyei jogú város
Részvételi demokrácia, demokráciára nevelés	Hazai emberek, közösségek	Oktatási szakértő (nem az akadémiai szférában dolgozik)	Budapest
Részvételi filmkészítés	Roma emberek (gyermekek)	Média/film (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Szociális munkán keresztül kapcsolódás közösségekhez	Hátrányos helyzetű közösségek	Szociális munka (egyetemi oktató/kutató)	Megyei jogú város
Szociodráma	Hátrányos helyzetű közösségek, ezekkel foglalkozó állami intézmények	Szociodráma (nem az akadémiai szférában dolgozik)	Budapest
Egyetem kinyitása külső partnerek számára	Hátrányos helyzetű közösségek, emberek, civil szervezetek	Pedagógia (egyetemi oktató/kutató, EKSZ-ben érintett szervezeti egység vezetője)	Megyei jogú város
Esélyteremtés	Szegrágáltan élő mélyszegény roma közösség, fogyatékossgal élők lakóotthona	Építészet (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Együttműködő jelleget is öltő kutatási–megismerési–fejlesztési folyamatokban való részvétel	Roma emberek	Antropológia (egyetemi oktató/kutató)	Megyei jogú város
Együttműködő oktatási, fejlesztési, szakpolitika-befolyásolási folyamatok	Fogyatékossgal élők	Fogyatékossgtudomány (egyetemi oktató/kutató)	Budapest

Elsődleges kapcsolódás egyetemi közösségi szerepvállaláshoz	EKSZ külső célcsoport	Intézményi szakmai háttér	Intézmény földrajzi elhelyezkedése
Részvétel együttműködő kurzusban	Idős emberek, kisebbségek	Antropológia (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Együttműködő tervezés	Civilszervezetek, helyi önkormányzatok	Építészet (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Science shop (kapcsolódás oktatáson és kutatáson keresztül)	Civilszervezetek, társadalmi vállalkozások	Közgazdaságtan (EKSZ-ben érintett szervezeti egység vezetője)	Bécs
Science shop (kapcsolódás oktatáson és kutatáson keresztül)	Civilszervezetek, társadalmi vállalkozások	Közgazdaságtan (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Akadémiai szférában és politikai szférában is jelen lévő szereplőként hídképzés	Alacsony jövedelmű háztartások (lakhatás, hitelezés)	Közgazdaságtan (kutatóintézet – kutató, politikai tanácsadó)	Budapest
Részvételi akciókutatás	„Hangnélküli” csoportok, közösségek	Részvételi akciókutatás (nem az akadémiai szférában dolgozik)	Budapest
Szociális dizájn (együttműködés oktatáson, kutatáson keresztül)	„Hangnélküli” csoportok, közösségek (kiemelten roma emberek)	Dizájn (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Szociális dizájn (együttműködés oktatáson, kutatáson keresztül)	„Hangnélküli” csoportok, közösségek (kiemelten roma emberek)	Dizájn (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Szociális dizájn (együttműködés oktatáson, kutatáson keresztül)	„Hangnélküli” csoportok, közösségek (kiemelten roma emberek)	Dizájn (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Részvételi filmkészítés	Roma gyermekek	Média/film (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Részvételi vidékfejlesztés	Vidéki közösségek	Közgazdaságtan (kutatóintézet - kutató)	Budapest
Részvételi színház	Hátrányos helyzetű vidéki kistérségeken élő roma fiatalok	Média/film (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Szakpolitikai befolyásolási célú kutatás és együttműködések	Szakpolitikák befolyásolása a társadalmi igazságosság érdekében	Regionális tudomány (nem az akadémiai szférában dolgozik)	Budapest
Részvételi kutatás és oktatás	Fogyatékossgal élők	Fogyatékossgatudomány (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Részvételi kutatás és oktatás	Fogyatékossgal élők	Fogyatékossgatudomány (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Részvételi fejlesztés oktatás (kurzus) keretei közt	Fogyatékossgal élők	Dizájn (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Részvételi fejlesztés oktatás (kurzus) keretei közt	Fogyatékossgal élők	Dizájn (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Ökoközösségek megerősítésének támogatása	Ökotudatos közösségek	Humánökológiai (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Szakpolitikai befolyásolási célú kutatás és együttműködések	Szakpolitikák (elsősorban lakhatási politika) befolyásolása a társadalmi igazságosság érdekében	Városfejlesztés (nem az akadémiai szférában dolgozik)	Budapest

Elsődleges kapcsolódás egyetemi közösségi szerepvállaláshoz	EKSZ külső célcsoport	Intézményi szakmai háttér	Intézmény földrajzi elhelyezkedése
Részvételi kutatás, fejlesztés	Helyi közösségek, civilszervezetek, szakpolitikai döntéshozók, társadalmi vállalkozások	ökológiai közgazdaságtan (nem az akadémiai szférában dolgozik)	Budapest
Szolidáris építészet és dizájn	Hajléktalan emberek, lakhatási szegénységben élők	Építészet (egyetemi oktató/kutató)	Megyei jogú város
Civil aktivizmus	„Hangnélküli” csoportok, közösségek (kiemelten roma emberek)	Pszichológia (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Közösségi tervezés	Kistelepülések	Közösségszervezés, építészet (nem az akadémiai szférában dolgozik)	Megyei jogú város
Szociális munka	Periferizált csoportok, közösségek (kiemelten hajléktalan emberek, lakhatási szegénységben élők)	Szociális munka (egyetemi oktató/kutató)	Budapest
Építészet	Együttműködő intézmények, önkormányzatok	Építészet (egyetemi oktató/kutató)	Budapest

Forrás: saját szerkesztés

ÖSSZEFONÓDOTT ÉLETTÖRTÉNETEK

KOLLÁZS A GÖRÖG POLGÁRHÁBORÚ SORÁN MAGYARORSZÁGRA KERÜLT GYERMEKEK ÉLETTÖRTÉNETEIBŐL³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.76>

BEVEZETÉS

1948 folyamán mintegy háromezer szülői felügyelet nélküli görög gyermek érkezett Magyarországra. Ideérkezésük része volt annak a nagyszabású akciónak, amelynek során az 1946–49-es görögországi polgárháború leghevesebb küzdelmei közepette, a kommunisták által vezetett partizánok, mintegy 15–28 ezer gyermeket telepítettek át az egykori „keleti blokk” országaiba. Az eredetileg rövidnek, majd átmenetinek gondolt áttelepítés sokak számára végülis egy életre szóló változásnak bizonyult.

Az írás a jelenleg is Magyarországon élő, hajdani menekültekkel készült életútinterjúk alapján igyekszik bemutatni, hogy az érintettek miként rekonstruálták a velük történeteket. A jelen esszé fő gondolati ívét az egyedi élettörténetekből összefont történetmesélés adja. A tény, hogy a sok különálló, egyedi, személyes élettörténetet egységes történetté lehetett összefonni, világosan igazolja, hogy az elbeszélők egy emlékezetközösség részeként mondták el a maguk történeteit. Bemutatjuk, ahogy az elbeszélők az átélt polgárháborús traumáktól, a magyarországi beilleszkedés honvagy terhelte nehézségein keresztül, az újra formálódó hététnapok bemutatásáig, maguk jutnak el a velük történetek identitásformáló hatásának értelmezéséig.

Még javában tartott az 1946–49-es görögországi polgárháború, amikor a belgrádi székhelyű *Szabad Görögország Rádió* 1948. március 4-én közleményben jelentette be, hogy a kommunista partizánok vezette „Ideiglenes Demokratikus Kormány” azzal a kéréssel fordult a „népi demokráciákhoz”, hogy a Görög Királyi Légierő bombázásai következtében előállott szükséghelyzet miatt ideiglenesen fogadják be a háborús övezetekben élő gyermekeket (Daliani–Mazower 2000; Voutira et al. 2005).

A források többsége egyetért azzal, hogy a gyermekek áttelepítése tulajdonképpen már az év elején elkezdődött, s a közlemény kiadására azért került sor, mert az athéni kormány 1948. február 27-én az ENSZ-ben azzal vádolta meg a Görögország északi, észak-nyugati területeinek jelentős részét ellenőrző partizánokat, hogy erőszakkal telepítenek át görög gyerekeket Albániába, Jugoszláviába, Bulgáriába és Közép-Kelet-Európa számos másik országába.

Ugyanekkor az athéni kormányerők maguk is az érintett régió gyermekeinek hasonló léptékű – igaz az országhatárokon belül maradó – áttelepítésébe kezdtek. S bár az elsőbbség kérdése egy polgárháborús helyzetben nehezen eldönthető, többségi történészi vélemény szerint az első lépéseket a kormányerők tették

1 Profeszor emeritus, az MTA doktora, ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet.

2 Egyetemi docens, Krétai Egyetem, Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet.

3 Az alcímet Léderer Pál (1991) „A kézcipő”. Episztemológiai kollázs összekötő szövegekkel. *Holmi*, 3(1), 48–59. című esszéjéből kölcsönöztem.

1. ábra.

A „jó” és a „rossz” gyermekbegyűjtés a Görög Hadsereg vezérkarának 1949-es propagandakiadványában.

A sötét, kommunista gyermekrabló elől Anyám! (Μάννα μου) felkiáltással menekülő gyermek a Nemzeti Gyermekvédelem (Εθνικό Παιδοφύλαγμα) karjaiban keres menedéket.

Forrás: Kosztopulosz 2017

meg (Steen 2019). A Friderika királyné által még 1947 nyarán létrehozott országos segélyszervezet 1948 tavaszától már deklarálta is arra fókuszált, hogy a gyermekeket akár szülei ellenében is „megmentse a kommunista mótétől”. Szerinte az országban 53 úgynevezett „gyermekvárost” hoztak létre, amelyekbe az általuk rászorultnak ítélt gyerekeket gyűjtötték össze.

Visszaemlékezéseiben Friderika királyné valóságos versenyfutásról beszélt, s a maguk részéről a kommunisták is felvállalták, hogy nem csupán a háborús veszélyektől, nélkülözésektől akarják megóvni a gyermekeket, hanem azt is igyekeztek megakadályozni, hogy a polgárháborúban velük szembenálló „monarchofasizták” elragadhassák, és saját kommunista meggyőződésű szülei ellen nevelhessék őket (Baerentzen 1987; Fokasz 2006).

A szemben álló felek saját akciójukat következetesen „gyermekmentésként”, míg a másik fél tevékenységét „gyermekrablásként” mutatták be.

Gyermekmentés vagy gyermekrablás, ilyen szélsőségesen eltérő minősítések között mozgott a görög kommunisták akciójának megítélése is. Megnevezésére az athéni kormány igen hatásos kommunikációs eszközként a „pedomazoma”⁴ kifejezést vezette be. A kifejezés még az oszmán hódoltság idejéből származik, annak idején így nevezték a keresztény gyermekek erőszakos begyűjtését janicsárrá történő kiképzésük céljából. A kormány retorikája azt sugallta, hogy a kommunista lázadók, megfelelő ideológiai agymosás és katonai kiképzés után, janicsárokként tervezik bevetni „saját nemzetük ellen” az erőszakkal elragadott fiatalokat. Nem csoda, hogy a mintegy 15–28 ezer gyermek⁵ áttelepítése máig heves érzelmeket és indulatokat kiváltó fejleménynek bizonyult. Ráadásul mindez a polgárháború színpadán, s a formálódó hidegháború minden helyi konfliktust felerősítő geopolitikai keretei között zajlott (Marantzidis 2010:141; Tsekou 2013).

⁴ Görögül: παιδομάζωμα

⁵ A számok a különböző forrásokban ezek között az értékek között mozognak, többségük azonban a felső határhoz közeli értéket ad meg.

A kommunisták saját akciójuk kapcsán következetesen a gyermekek megmentéséről, vagyis „pedososi-mo”⁶-ról beszéltek, a névadási harc azonban még napjainkra sem jutott nyugvópontra. Nemcsak az érintettek, hanem a szépirodalmi feldolgozások (Γκανάς 1961; Ατζακάς 2008), valamint egyelőre még a témában megjelent kutatások esetében sem beszélhetünk egy mindenki által elfogadott beszédmód kialakulásáról (Chasioti 2011; Daliani–Mazower 2002; Danforth–Boeschoten 2012).

NÉZŐPONT, MÓDSZERTAN

Jelen írás nem törekszik arra, hogy igazságot tegyen a fent tárgyalt kérdésben. S bár hiánypótló lenne, nem tárunk fel eddig ismeretlen levéltári dokumentumokat. Nem próbálkozunk a vonatkozó történeti irodalom kritikai feldolgozásával, mint ahogy nem foglalkozunk a „görög gyermekek” ügyének polgárháborús háttérrel és nemzetközi környezetével sem (Reinisch–White 2011).

Kimondhatjuk, hogy csak a gyermekek – kommunista partizánok által levezényelt – tömeges áttelepítésére fogunk fókuszálni. De még ez a kijelentés is számos további megszorítást igényel. Nem foglalkozunk például a párhuzamosan zajló másik, Friderika királyné nevével fémjelzett áttelepítéssel. Nem elemezzük kölcsönhatásukat és összehasonlításukra sem törekszünk (Dalianis–Mazower 2000).

A fentiekhez hasonlóan fontos megszorítás, hogy a háborúk a civilek, és ezen belül a gyermekek életére gyakorolt hatásának vizsgálata szintén kívül esik a jelen írás illetékességi körén. A kérdéskör alapos ismerete híján kénytelenek vagyunk ezzel az önkorlátozással élni, jóllehet tudjuk, hogy Görögországban épp az utóbbi évtizedekben kezdték el feltárni ennek a területnek egy sajátos polgárháborús vetületét. A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején ugyanis sok várandós vagy kisgyermekes nő került börtönbe Görögországban (Voglis 2000). Gyermekeik ezért életük egy meghatározó, kezdeti szakaszát börtönben töltötték. Bizonyos kor elérése után a hatóságok elválasztották a gyermekeket anyjuktól, akik többnyire nagynénikhez, nagyszülőkhöz számos esetben viszont gyermekotthonokba, s onnan gyakran az Egyesült Államokba, örökbefogadó szülőkhöz kerültek (Steen 2019). Máiig élő traumákra utal, hogy az anyák úgy érzik, gyermekeik rosszállással gondolnak vissza azokra az időkre, amikor anyjuk, úgymond a „mozgalmat választotta” helyettük (Vervenioti 2003).

További szűkítése a jelen dolgozat tematikai határainak, hogy a „görög gyermekek” kapcsán csak a magyar esetet vizsgáljuk, azt nem hasonlítjuk össze a többi „népi demokráciában” történetekkel. Végül, s ez lenne a végső lehatárolás, a magyar eset kapcsán is csak az idekerült görög gyermekek egy meghatározott alcsoportjával foglalkozunk.

Ezen döntésünk kezdetben kizárólag módszertani megfontolásokra támaszkodott, utólag azonban a tanulmány fő tartalmi mondanivalója⁷ révén is megerősítést nyert. Ami a módszertant illeti, vizsgálódásunk kiindulópontjául a hajdani menekült gyermekekkel készült életútinterjúk szolgálnak. A dolgozat kiinduló alapanyagát alkotó mintegy két tucatnyi interjú az elmúlt másfél évtizedben készült.⁸ Ezen interjúk felét,

6 Görögül: παιδοσώσιμο

7 A szerzők különösen hálásak ezért az ismeretlen bírálóknak, akik célirányos megjegyzéseikkel segítettek kívülről látni saját szövegünket.

8 Az idők folyamán az interjúk elkészítéséhez az egykori Görög Kutatóintézet, az MTA-ELTE Peripato Kutatócsoport, az ELTE Szociológia szakán folytatott hallgatói terepmunkák, a Görög Intézet, az ELTE Peripato Kutatócsoport keretében végzett szakmai gyakorlatok, valamint a Kréti Egyetem által finanszírozott „*Living perforce in a foreign country. The case of Greek political refugees of Civil War in Hungary*” kutatási program biztosítottak intézményi keretet.

részben Görögországban, a 2010-es évek első felében fiatal társadalomtudósok készítették. Ezekben az esetekben mintegy másfél óras, magyar nyelvű, közös interjúvázlatra épülő félig strukturált interjúkról van szó. A jelen tanulmány szerzői az elmúlt fél évtizedben ezekhez tettek hozzá mintegy tucatnyi életútinterjút. Kettő Görögországban görög nyelven, a többi Magyarországon vegyesen, görög illetve magyar nyelven készült. Minden beszélgetőtárssal többször is találkoztunk, így az általunk készített interjúk egyike sem volt rövidebb három óránál. Beszélgetéseinkből részletgazdagságukban kiemelkedett négy interjú. Tanulmányunk végülis döntően ezekre épít. Alexisszel⁹ hat alkalommal találkoztunk, s ennek eredménye egy több mint 12 órás hanganyag lett. Elenivel, Georgiosszal és Annával pedig szisztematikusan két-két alkalommal 3–4 órán át beszélgettünk. Kiválasztásuk tudatos volt. Az interjúkat többéves ismeretség alapozta meg, és számos találkozó, rövidebb eszmecsere egészítette ki, amelyek a többi interjúval egyetemben, más munkák eredményeivel együtt (Grizonas 1998; Králová–Tsivos 2015; Balogh–Christoforatos–Purosz 2020) akkor is hallgatólagos tudásként épültek be a tanulmányba, ha közvetlenül nem hivatkozunk rájuk. Ezeket a forrásokat alkalmanként más munkákból vett idézetekkel egészítettük ki.

Még egy, az interjúalanyok végső kiválasztását meghatározó tényezőt kell kiemelnünk. A magyarországi görögség napjainkban is intenzív közösségi életet él. Ebben a közösségben megkülönböztetett figyelem és tisztelet jut a hajdani gyermek menekülteknek. Ez nem volt mindig így, s hogy ez miként állhatott elő arról legvilágosabban Alexis beszélt interjújában:

„A nyugdíjba vonulásom után,¹⁰ mivel hogy nem volt telkem, meg egyéb, s valamivel csak foglalkoznom kellett, felkerestem a Szillogoszt,¹¹ aminek a Baross utcában volt a székhelye. Szinte minden nap elmentem, és ezekkel a régi öregekkel,¹² akiket nem nagyon ismertem, egy párat ismertem csak, azokkal beszélgettem. [...] a nálamnál idősebbek vagy akik vezető beosztásban voltak a görögségen belül, azok általában inkább a családkról, tehát a dohánygyári életről¹³ beszélgettek, vagy azoknak a sorsáról, de a gyerekekről, azokról, akik gyermekotthonban nevelkedtek, azokról nem esett szó. Ez engem egy kicsit bántott, hiszen mi végül is szülők nélkül érkeztünk Magyarországra.” (Alexisz)

Az ezredforduló táján, egy fokozatos generációváltás részeként, az egykori menekült gyermekek generációja lassan a magyarországi görögség jellegadó csoportjává vált. Tagjai elkezdtek megemlékezéseket tartani, a velük történetekkel foglalkozó konferenciákat szervezni,¹⁴ kiállításokat¹⁵ rendezni. Újra felvették a kapcsolatot a gyermekotthonokbeli tanáraikkal, visszamentek gyermekkoruk színhelyeire. Interjúkat adtak, fotóalbumokat szerkesztettek, dokumentumfilmekben szerepeltek. A magyarországi görögség öntudatos és megbecsült közösségévé formálódtak. Legaktívabb tagjai rendkívüli sorsokról tudósító, rendkívüli idők tanúiként tűntek

⁹ A dolgozatban egyik interjúalany sem a valódi nevén szerepel.

¹⁰ 1999-ben ment nyugdíjba.

¹¹ A Magyarországi Görögök Kulturális Egyesületére utal, amelynek görög neve Πολιτιστικός Σύλλογος (Szillogosz) Ελληνων Ουγγαρίας.

¹² A felnőttként Magyarországra került elsőgenerációs egykori partizánokra utal, akiknek elbeszélései évtizedekig uralták a közösségi és családi emlékezés legkülönbözőbb tereit.

¹³ A budapesti görögök túlnyomó többsége a hatvanas évek közepéig Kőbányán, egy volt dohánygyárban kialakított zárt telepen élt (Fokasz et. al. 2017; Dzindzis 2013).

¹⁴ Mérföldkőnek tekinthető az egyik gyermekotthon egykori színhelyén, a 2003 októberében Fehérvárcsurgón rendezett konferencia (Lagani–Μποντίλα 2012).

¹⁵ „Köszönjük Magyarország” kiállítás 2005 szeptemberében. A kiállítás anyaga 2006-ban egy hasonló című fotóalbumban is megjelent.

fel. Interjúalanyainkat magunk is ez utóbbiak közül választottuk, s tanulmányunk gerincét beszámolóik többszöri elolvasása után az ő élettörténeteikből összefont történetmesélés adja.

A tanúságtevők a magyarországi görögök életének máig meghatározó, sikeres arcai. Ezt annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert még napjainkban is előfordul, hogy egyes érintettek, több-kevesebb hezitálás után azzal háritják el megkeresésünket, hogy ők „még nem tudnak ezekről a dolgokról beszélni”. Az interjúktól persze sosem várunk el valamiféle reprezentatívitást. Itt azonban meghatározott irányú egyoldalúságot feltételezhetünk. A jövőbeni kutatásokkal jó lenne ezeket a hezitálókat is elérni.

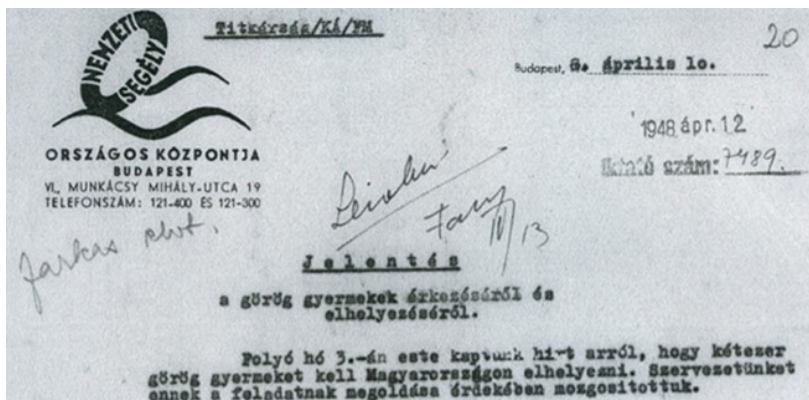
Az interjúrészletek összeválogatása és bemutatása „A görögországi elindulástól a magyarországi megérkezésig” című részben döntően az elbeszélői kronológiát követi. „A polgárháborús felfordulástól a gyermekotthonok rendjéig” című részben a szerzők értelmezése szerint vannak csoportosítva a normalitás – bármit is jelentsen ez – elvesztése és visszaszerzése közti legfontosabb élettapasztalatok. Míg „Az én életemben...” című részben a történeteknek a szereplők szerinti értelmezését mutatjuk be, miközben megpróbáljuk kibontani az élettörténetek feltételezett implicit jelentését is. Hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy kutatásunk jelen szakaszában nem lépünk fel az analitikus feldolgozás igényével.

A dolgozat legfőbb eredményének azt, a szöveg megformázásában implicit módon megjelenő állítást tekintjük, hogy az egyéni élettörténetek végső soron interszjektív kommunikációs terekben formálódtak. A szerző által beválogatott és bemutatott elbeszélések egy erős kohéziójú emlékezetközösség léteire utalnak. Éppen ezért jelen esszé döntően nem az egyes interjúk elemzéséből áll, a főszöveget maguk a hosszan sorjázó interjúrészletek jelentik. Ezzel kívánjuk ugyanis igazolni egy közösségi történet létét. A szerzői szövegek döntően nem elemzéseknek, inkább csak az interjúrészletekhez illesztett összekötő szövegeknek, kommentároknak tekinthetők.

Az élettörténetek bemutatása előtt azonban bemutatunk néhány alapadatot az ideérkezett görög gyermekekről.

Adatok a Magyarországra érkezett görög gyermekekről

Magyarországon a kommunista párt felső vezetése 1947 végén foglalkozott egy, a „görög nép támogatására szervezendő” kampánnyal. A mozgalom megszervezésére létrehozták a „Segítséget a Görög Népek Országos Bizottságát”, amely 1948. április 7-én már a görög gyerekek érkezéséről tárgyalt. Egy 1948. április 10-én kelt jelentés pedig arról tudósított, hogy a Nemzeti Segély Országos Központját 1948. április 3-án keresték meg azzal, hogy 2000 görög gyermek elhelyezéséről kell gondoskodnia (2. ábra).

2. ábra.
1948. 04. 10.
A Nemzeti Segély Országos Központjának jelentése a görög gyermekek érkezéséről
Forrás: © Magyar Nemzeti Levéltár MOL_FOND, 10/4/1948.

A jelentésből többek között megtudjuk, hogy

- 1948. április 7-én érkezett az első vonat 860 gyermekkel és 14 felnőttel,
- 1948. április 9-én reggel érkezett meg a második vonat 720 gyermekkel és 18 felnőttel, végül
- ugyanezen nap délutánján egy harmadik vonat is érkezett 607 gyermekkel és 5 felnőttel.

A gyerekeket és felnőtt kísérőiket a Vöröskereszt teherautóin, mintegy 50 fős csoportokban a Fertőtlenítő Intézetbe szállították, ahol a fertőtlenítés után új ruhákat kaptak. Innen autóbusszokkal szállították őket a Mátyás-, az Andrásy- és a Szent László laktanyákban előkészített tömegszállásokra (Fokasz et al. 2017).

Egy 1948. április 20-i jelentés¹⁶ szerint a görög gyermekek korcsoportonkénti megoszlása a következő volt:

1. táblázat. A görög gyermekek korcsoportonkénti megoszlása.

Életkor (évek)	Fiúk	Lányok	Összesen
0–1	NA	NA	5
2–5	NA	NA	284
6–13	819	748	1567
14–18	179	141	320
>19	1	34	35

Forrás: Olt Károly népjóléti miniszter jelentése, Magyar Nemzeti Levéltár MOL_FOND, 20/4/1948.

Az 1. táblázatból jól látható, hogy a menekült gyermekek többsége 5 és 13 év közötti. A felnőttek és a kiskorúak aránya pedig egyértelműen mutatja, hogy az adott esetben nem családok, hanem döntően kiskorúak mozgásáról volt szó. Az érintettekkel készült interjúkból tudható, s a táblázat számai is ezt sugallják, hogy a gyermekeket – szüleik távollétében – döntően tizenéves lányok vagy fiatalasszonyok kísérték.

A GÖRÖGORSZÁGI ELINDULÁSTÓL A MAGYARORSZÁGI MEGÉRKEZÉSIG

Ilyen nagyszámú, lényegében váratlanul és rövid időn belül megérkező gyermek ellátása és elhelyezése komoly kihívást jelentett a magyar hatóságok számára. A legsürgetőbb feladat az egészségi állapotuk ellenőrzése volt, hiszen a gyermekek időben és távolságban is igen hosszú utat tettek meg, ráadásul gyakran rendkívül mostoha körülmények között. Az egykori menekültek beszámolóiban közös motívumokként jelentek meg az utazás során átélt fizikai megpróbáltatások és az életkörülmények nehézségei.

Úton, megállókkal

„A faluban három kísérővel 25-ös csoportokba osztottak bennünket, s így indultunk el a szomszéd falu felé. Az olyan nyolc kilométerre van, s mindezt gyalog tettünk meg. [...] Odaértünk, megvártuk, amíg jön valaki, aki tovább kísért minket. Tehát mindig volt velünk egy partizán, aki ismerte az utat. Az is olyan 5–6 km-re lehetett. [...] Jugoszláviában családoknál helyeztek el bennünket. Úgy emlékszem, nagyon szegények voltak. Szinte nem volt semmijük.” (Alexisz, ekkor kilenc éves volt)

Egy másik érintett, Eleni útja Albániáig hasonló volt Alexisz Jugoszláviába vezető meneteléséhez:

„Öt napon keresztül faluról, falura gyalogoltunk. A partizánok persze megszervezték, hogy azért aludjunk is valahol. Volt olyan hely, ahol egyesével tudtunk átmenni, mert szemből már lőttek. [...] Albáni-

¹⁶ Olt Károly népjóléti miniszter jelentése, Magyar Nemzeti Levéltár MOL_FOND, 20/4/1948

ában mindjárt Korçába vitték minket. Kilencven gyerek, három felnőttel. [...] Tizenöt napig maradtunk egy családnál. Kuponokat kaptunk, amellyel egy kis olajbogyó és kevés kenyér is járt. Az ötéves kislányok elől nehéz volt a kenyeret elrejtetni. 1948-at írtunk, ők is éheztek.” (Eleni, ekkor 12 éves volt)

A szintén Jugoszláviába érkezett Anna szerint:

„Sűrű sötét erdőn mentünk keresztül. Patakokon gázoltunk át, csak a hold világított. Fáztunk, éhezünk. Nálam egy tarisznyában volt ennivaló. Hogy tűnt el, hogy esett le, vagy, mit tudom én, [...] valamelyik gallyba beleakadt, nem tudom. Eltűnt. Amikor megérkeztünk a szerb határhoz megkaptam a büntetésemet a nővéremtől. Azt mondta, hogy nekem kell elmenni kéregetni a szerb családokhoz. Volt olyan család, aki adott nekem kenyeret, volt, aki nem tudott adni. S akkor tanultam meg az első szláv szót, a »hleb«-et, a kenyeret.” (Anna, ekkor 9 éves volt)

Csehországi kutatók (Králová–Tsivos 2015) hasonló tapasztalatokról számolnak be egy másik gyermek visszaemlékezése kapcsán, aki a fentiekhez hasonló hosszú menetelés révén szintén Magyarországra került, de családdegyszítés révén később Csehszlovákiában kötött ki.

„Amikor Jugoszláviában voltunk, körülbelül egy hónapot maradtunk ott, s azért rimázkodtunk, hogy essen. Amint leesett az eső, elmentünk az erdőbe csigát gyűjteni. Konzervdobozokba tettük, megfőztük és megettük” (Králová–Tsivos 2015:123).

Sokan alig pihenték ki az Albániába, illetve Jugoszláviába tartó menetelés fáradalmait, szinte azonnal indultak tovább Magyarországra.

„Körülbelül egy hétig maradtunk a faluban, majd teherautókra raktak és elvittek minket Bitolába. Ott [...] rögtön, aznap vonatra raktak minket. Tehervonatra, nővérem szerint nagyon bűdös volt, előtte állatokat szállíthattak bennük. Így érkeztünk Belgrádba. [...] A falunkból 4–5 gyerek Romániába került, mi többiek, 74-en Magyarországra jutottunk. Amikor beszálltunk a vonatra, rögtön elaludtunk. Olyan fáradtak voltunk. Nappal, ez már április 7-e, érkeztünk Magyarországra. Tehát egy hónapig tartott, amíg a falunkból elérkeztünk Budapestre.” (Alexisz)

Mások csak többhónapos albániai tartózkodás után indultak tovább.

„Elbaszanba 1948. augusztus-szeptemberben kerültünk, s 1948. december 22-én érkeztünk Magyarországra. Elbaszanból teherkocsival vitték minket, mint utólag kiderült, az albán-szerb határig. Ott egy fapados vonatra szálltunk. Szomjasak voltunk, minden bajunk volt. Sokáig álltunk valahol, mikor utólag elkezdtem érdeklődni az út részletei iránt, akkor derült ki, hogy Belgrádban [vagyunk].” (Georgiosz, ekkor 7 éves volt)

Eleni összesen kilenc hónapig maradt Vlorában,¹⁷ ahol nagyon sok gyermeket helyeztek el, itt még iskolába is járhattak.

„Kilenc hónap után megint az autókba, és utána vonatra. Na most a vonaton arra emlékszem, hogy mindig szomjasak voltunk. Ahol megálltunk, ott mindenhol vizet kerestünk!” (Eleni)

„Belgrádban kettéosztották a szerelvényt. Megint mentünk egy darabig, és utána átszálltunk egy kivilágított vonatra, amelyben plüss ülések voltak. Ez már Magyarország. [...] Kenyeret és kemény, szeletelhető lekvárt, úgynevezett Hitler-szalonnát kaptunk.” (Georgiosz)

¹⁷ Durrës után Albánia második legjelentősebb kikötővárosa.

A megérkezés

A már említett április 20-i jelentés szerint a Budapestre érkezett gyermekek

„egészségi állapota általában jó. Meghűléses betegségek az első napokban nagyobb számmal fordultak elő, úgy, hogy részben kórházi kezelés és kórházi megfigyelés alá 109 gyermek került.

7 hastífuszos eset, 4 vérhas és 7 tüdőgyulladás jelentett komolyabb megbetegedést, azonban egyetlen esetben sem vezetett súlyosabb komplikációkra. [...]

A gyermekek hangulata jó, foglalkoztatásukról és játékokkal való ellátásról gondoskodás történt” (Olt Károly népjóléti miniszter jelentése).

A hivatalos jelentésnél plasztikusabb képet tár elénk Mészáros Sándor orvos, aki már az első napokban, 1948. április 23-án megérkezett a Mátyás laktanyába, s tapasztalatait részletes naplójegyzetekben rögzítette.

„Mikor beléptem a laktanya udvarára és körülnéztem az ott nyüzsgő sok gyermek között, be kell valanom, hogy első pillanatban megriaszított a látvány. A nélkülözésnek, a gondozatlanságnak, a nyomorúságnak ijesztő képe tárult elém, a sok rongyos ruhás, sebes, vakaródzó gyermek láttán, akik kergetőztek, mászkáltak, visongtak körülöttem és betöltötték az egész udvart. Valóban, mindegyikről a háború elrettentő szobrát lehetett volna megmintázni” (Mészáros 2006:10).

Az egykori gyermekek beszámolóiban maguk is részletes leírást adnak az érkezés utáni első napok hangulatáról.

„Keleti Pályaudvar. Ott már vártak minket. [...] Fehérré festett teherautókkal, gondolom a Vöröskereszt autói voltak, elvittek egészen a Széchenyi fürdőig. Ott fertőtlenítettek, megfürdettek minket, bűdösek voltunk. [...] Melegítőket, tréningruhákat kaptunk, tornacipőt adtak ránk. [...] Elvittek minket a Mátyás laktanyába, majd később az Andrassy laktanyába. [...] A Mátyás laktanya udvarán volt egy nagy tér, ahol nagy farakások voltak, ott játszottunk rengeteget.” (Alexisz)

Beszámolóik szerint a később érkezett csoportok tagjai ugyanezek a helyszíneken, hasonló eljáráson mentek keresztül, valahonnan mégis tudni vélték, hogy őket már felkészültebben fogadták.

„Egyszer csak megálltunk, buszokra raktak és elvittek minket egy nagy épületbe, mint kiderült, a Széchenyi fürdőbe. Nagy volt a gőz, minden göncöt le kellett venni, megfürdettek minket. Nénik, bácsik átvizsgáltak bennünket. Az ujjaim közti tetvektől kezdve, minden, amit a hosszú úton összeszedhettünk, megtalálható volt rajtunk. Úgy képzeld, hogy augusztustól a hegyekben éltünk. A fürdő után pólót kaptunk, rövid nadrágot, s megint buszra tettek bennünket. [...] A mi csoportunk az utolsók közt érkezett Magyarországra, ekkora már nagy volt [a] gyakorlat a gyerekek fogadásánál. Elvittek minket egy nagy hodályba, mit mondjak neked, hatalmas nagy szoba volt. Meleg, meg minden. Később megtudtam, hogy a Mátyás laktanya volt.” (Georgiosz)

Az elmúlt oldalakon hosszasan felsorolt részletgazdag, színes beszámolókból világosan kiderült, hogy az átélt megpróbáltatások egyes, motívumszerűen visszatérő emlékképei a következők:

„mindezt gyalog tettünk meg” (Alexisz),

„faluról, falura gyalogoltunk” (Eleni),

„Sűrű sötét erdőn mentünk keresztül. Patakokon gázoltunk át, csak a hold világított. Fáztunk, éhezünk.” (Anna)

„Amikor beszálltunk a vonatra, rögtön elaludtunk. Olyan fáradtak voltunk.” (Alexisz)

„Szomjasak voltunk, minden bajunk volt.” (Georgiosz)

Ezek szinte szétválaszthatatlanul keverednek azzal a tudással, amelynek az akkor 9–12 éves gyermekek aligha lehettek birtokában:

„a szomszéd falu [...] olyan nyolc kilométerre van” (Alexisz),

„Öt napon keresztül [...] gyalogoltunk [...] Kilencven gyerek” (Eleni),

„74-en Magyarországra jutottunk” (Alexisz).

Különösen feltűnő ez a kettősség a Budapestre történő megérkezés esetében, ahol a gondoskodó fogadtatás nyilván mély nyomot hagyó emlékképei – pályaudvari helyszín, ápolók, fertőtlenítés, fürdetés, ruha-csere, tömegszállás – mellett, mindenki megemlítette a Keleti Pályaudvar, a Széchenyi fürdő vagy a Mátyás laktanya nevét, amelyet a frissen érkezett, s magyarul egyáltalán nem tudó gyermekek nyilvánvalóan csak később ismerhettek meg.

Figyelemre méltó, hogy egyfajta reflexív visszaemlékezés csak Georgiosz esetében figyelhető meg, aki többször is említette, hogy bizonyos konkrét ismeretekre csak később tett szert.

„Elbaszanból teherkocsival vittek minket, mint utólag kiderült, az albán-szerb határig. [...] Sokáig álltunk valahol, mikor utólag elkezdtem érdeklődni az út részletei iránt, akkor derült ki, hogy Belgrádban [vagyunk]” [kiemelések tőlünk].

„[...] buszokra raktak és elvittek minket egy nagy épületbe, mint kiderült, a Széchenyi fürdőbe. [...] Elvittek minket egy nagy hodályba, mit mondjak neked, hatalmas nagy szoba volt. Meleg, meg minden. Később megtudtam, hogy a Mátyás laktanya volt” [kiemelések tőlünk].

A többi interjúalany esetében ilyen reflexivitást nem figyelhetünk meg. Hipotézisünk szerint ez azzal függhet össze, hogy Georgiosz csak rövid ideig nevelkedett gyermekotthonban. A véletlen úgy hozta, hogy 1949 őszén szülei is Magyarországra kerültek, s ezt követően ő már a Beloianisz faluban, családban nevelkedett. Kikerülve sorstársai közegeből, feltételezésünk szerint, Georgiosz már csak érettebb korban, utólag kezdett érdeklődni az út egyes részletei iránt. A gyermekotthonokban ezzel szemben az otthoniak hiánya, a honvágy állandósult közös élmény volt. S mivel az ugyanabból a faluból származó gyermekeket többnyire ugyanabban a gyermekotthonban helyezték el, az általuk átélteket egymás között is, s az őket kísérő-nevelő felnőttekkel is újra és újra megbeszélték. A rutinszerűen ismétlődő hétköznapi beszélgetések során az egyedi élettörténeteket keretező közös történet formálódott. Innen „tudták”, hogy április 7-én érkeztek, hogy az a pályaudvar a Keleti, a tömegszállás pedig a Mátyás laktanya volt.

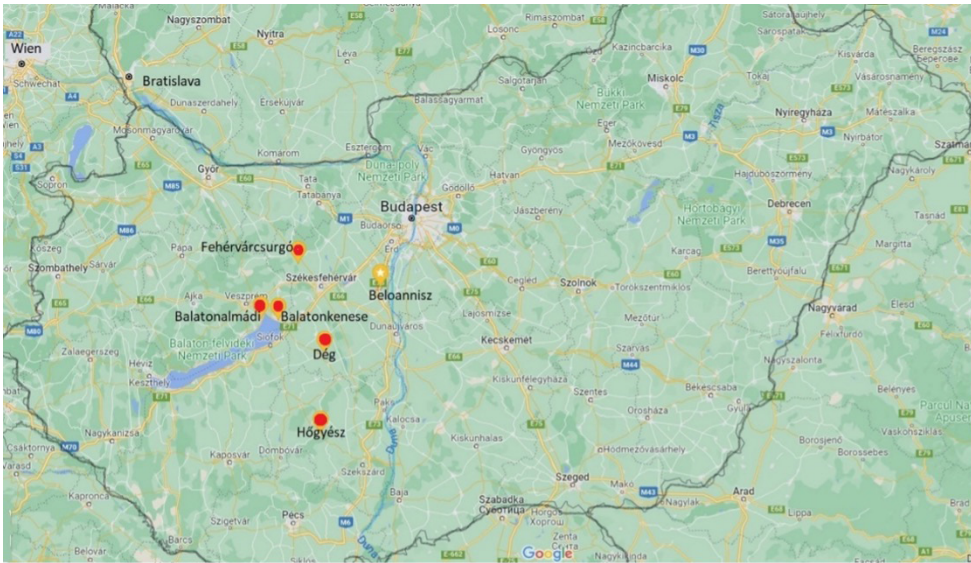
Georgiosszal egyidőben 1948 karácsonyán érkezett Magyarországra Eleni is, aki a már mások által felidézett motívumok – Keleti, fertőtlenítő, Mátyás laktanya – mellett egy anekdotikus esetre is emlékezett.

„Jugoszlávián keresztül Magyarországra jöttünk, a Keletibe. Először a fertőtlenítőbe vittek minket, hát igen. És utána a Mátyás laktanyába. [...] Mivel karácsony volt, egy nővér cukorral járt körbe és mindenkinek adott. Mire a végére ért, az első felmentek a második emeletre, hogy ott is sorba álljanak.

– Nem szabad!

Emlékszem, hogy a takarító néni, hangosan, szinte énekelve mindig ezt mondta a folyosón. Amikor felmosott szegény. Ez volt az első magyar mondat, amit megtanultunk.

– Nem szabad!” (Eleni)

3. ábra.
Görög gyermekotthonok Magyarországon
1951-ben

Forrás:
Saját szerkesztés

Mi, akik tudjuk, hogy mi várt a gyermekekre, hajlamosak vagyunk szimbolikus jelentést tulajdonítani az emlékező által játékosan felidézett pillanatképnek. A gyermekek a magyarországitól nagyon eltérő világokból érkeztek. A jelenet arra utal, hogy milyen hosszú és szokatlan szocializációs-integrációs folyamatok vártak rájuk Magyarországon. Ezek kereteit pedig nagyrészt a hatóságok előtt álló másik nagy feladat, a gyermekek véglegesnek szánt *elhelyezése* határozta meg. Magyarországon végül öt¹⁸ település, Balatonalmádi, Balatonkenese, Fehérvárcsurgó, Dég és Hőgyész – akkoriban már üresen álló – nemesi kastélyai, vendégszállásai szolgálták a gyermekotthonok helyszínéül.

Az egykori magyar tanárok egyike visszaemlékezéseiben a fehérvárcsurgói kastélyról állapította meg, hogy:

„Kívül-belül imponáló volt, annak ellenére, hogy a németek kirámolták az értékeket és nyugatra „menekítették”. ... A kör alakú monumentális könyvtárszoba könyvek nélkül is lenyűgözött. A márványlépcsőt sem tudták elvinni, ott tündökölt hófehéren. ... A berendezés annál sivárabb. Emeletes ágyak, ócska szekrények tömkelegei.” (Budaháziné1999:136–137)

4. ábra.
A gyermekotthon egykori lakói
Fehérvárcsurgón 2021-ben

Forrás: Fokasz et. al. 2017.

¹⁸ Összehasonlításképpen a görög gyermekek elhelyezésére az egykori Csehszlovákiában ötven, míg Romániában kezdetben tizenkét gyermekotthon működött.

A gyermekek tehát megérkeztek. Immár túlvannak a Görögországból Magyarországra vezető „nagy utazás” viszontagságain. A továbbiakban a velük készült életútinterjúk alapján igyekszem feltárni, hogy miként emlékeznek a polgárháború traumatikus eseményeire és azok következményeire.

A tanúságtételektől természetesen ebben az esetben sem valamilyen történelmi múlt pontos rekonstrukcióját reméljük. Hisszük, hogy minden élettörténet, mint „meseszövés és eleven tapasztalat bomlékony elegye” (Ricoeur 1990:191) önmagát reprezentálja. Jól ismert ugyanakkor, hogy a polgárháborús görög menekültek, köztük a gyermekként Magyarországra érkezettek is sajátos arculatú, közös identitással rendelkező közösséget alkottak. Ebben, a közösen átéltek mellett, meghatározó szerepet játszott az a társadalmi-kulturális örökség, amelyet Görögországból hoztak magukkal. Érdemes ezért a menekült gyerekek interjúból rekonstruálható szociális hátteret egy nagyobb társadalomtörténeti keretben is elhelyeznünk.

A kibocsátó közeg

Túlnyomó többségük Görögország északnyugati régióiból, Epirusz és Nyugat-Makedónia hegyvidéki falvaiból származott.

Braudel a mediterrán világ egészében meghatározó szerepet tulajdonított e „magasban gubbasztó világoknak” (Braudel 1996:26), Damianakosz görög antropológus pedig éppen Epiruszban végzett évtizedeken keresztül terepmunkát (Damianakosz et al. 1997). A továbbiakban Braudel fordulatait, kifejezéseit, valamint Damianakosz eredményeit mozaikelemekként felhasználva – ezt érzékeltetjük a dőlt betűs kiemelésekkel – igyekszünk összerakni egy általánosabb, bár természetesen így is vázlatos képet.

A hegység, Braudel szerint alapvetően *akadály*, de egyben *menedék* is. Menedék a falusiak számára a *kalózok*, s a törvényen kívüliek számára a *katonák* elől. Kezdetben ideiglenes *menedéke*, majd *állandó lakóhelye* az Epiruszban megtelepülő *vlah* (cincár) *nomádoknak*.

„A családban csak édesanyám nem volt vlach. A dédnagyapám például nomád pásztor volt. Egy, ma Albániához tartozó területen született, s a halotti anyakönyvi kivonatába be van írva, hogy görög keleti vallású, nomád pásztor.” (Alexisz)

5. ábra. Epiruszi tájkép és falukép 2021-ben

Forrás: Fokasz Nikosz.

Általánosságban azonban, ahogy azt Braudel külön kiemelte, a hegyvidék a központi politikai-társadalmi rendszer hálójából kibúvó *paraszti köztársaságok*, s ennyiben egyfajta önigazgató *szabadság menedéke*. Kétséges például, hogy az oszmán birodalom epiroszi helytartói a hosszú évszázadok alatt kormányozták-e egyáltalán vagy csak igazgatták a fennhatóságuk alá tartozó epiroszi falvakat. Mindez *félautonóm, önigazgató közösségek* kialakulásához vezetett, s egyes helyeken „*ezt a szabadságot a modern közigazgatás súlya ellenére a mai napig meg tudták őrizni*”¹⁹ (Braudel 1996:33).

A hegyvidék, *tanya típusú települések, városias falvak, szétszórt lakóhelyek hazája*, ahol a *helyi lakosság szinte elvész*, s a közlekedés is nehézkes. A szállítás többnyire öszvérrel vagy számárral történik, de rosszabb időben, magas hóban az állatokat emberi élőerővel helyettesítik.

A helyi lakosság jórészt magára van utalva. Lakói a *félíg nomadizáló, legelőváltó pásztorkodást* a teraszosan művelt, többnyire aprócska földek terményeivel egészítik ki. Kénytelenek szinte mindent – baromfit, kutyát, kecskét, öszvért – tartani, és *kénytelenek szinte mindent* – szőlőt, gabonát, olajbogyót – *bármilyen áron megtermelni*. Mindezt kézművességgel és piacozással egészítik ki. Az általunk vizsgált élettörténetek arról tanúskodnak, hogy Epiroszban, ez a piacozás bőven átnyúlt a társadalmi értelemben viszonylag új országhatárokon.²⁰

„*A családban mindnyájan beszéltük az albán nyelvet. Anyai nagyapám Albániából Korçából (görögül Κορυτσά) nősült. Amikor anyai nagyanyám fiatal lányként hazajött még nem is tudott görögül. Albániából amúgy is sokan jártak át, a házaknál szolgáltak. A kapcsolat nagyon jó volt. A határőrség nem is foglalkozott ezzel, ki-be mászkáltak az emberek, tulajdonképpen Albániával már akkor megvalósítottuk a közös Európát. Hétéves koromig még én is gagyogtam albánul.*” (Georgiosz)

Nomadizáló, legelőváltó, piacozó életmód. Hagyományosan mobil népekről van tehát szó, amely mobilitás a huszadik században tengerentúli kivándorlással egészült ki, s az ott megszerzett források egy részét az otthonmaradottak támogatására fordították.

A negyvenes években a második világháborús megszállás, valamint az azt követő polgárháború idején a megélhetés ugyanezen készségei, erőforrásai a túlélést szolgálták. Ugyanezeket a képességeket mozgósították, csak a fokozottabb kényszerek közepette jóval nagyobb intenzitással. Egy akkor tizenéves lány emlékei szerint a német megszállás éveiben:

„*mi gyerekek házról házra jártunk, meleg ruhát, pokrócokat gyűjtöttünk. A házakban varrodákat hoztak létre, ahol az anyák a házi szövőszékeken szőt saját szőtteseinkből nadrágokat, mentéket varrtak, zoknikat és trikókat szőttek és szállították oda, ahova éppen kellett. A hó sok, a tél kemény volt, nagy a hideg, szamarak, öszvérek nem álltak rendelkezésünkre, a nagy hóba nem lehetett kihajtani őket, csak a nők mentek ki felmálházva. Anyukám a házunkban öt-hat lányt fogott be, téstát gyúrtak, kenyeret sütöttek. A szomszéd falvakba vitték, ahol nem voltak gyermeklányok. Távol voltak, mert lementek a nyájjal a síkságra legeltetni*” (Margariti 2018:186).

A fenti idézet azt sugallja, hogy az élet a megszállás idején csak annyiban változott, hogy a megszokott készségeket szokatlan intenzitással, szokatlan célok érdekében kellett mozgósítani. Valójában, ennél sokkal

19 Nem véletlen, hogy Görögországban a hegyvidék szolgált az második világháborús antifasiszta ellenállás és a kommunista felkelés bázisául.

20 A régióban a határokat elsősorban az 1912–13-as balkáni háborúk formálták.

több történt. A negyvenes évek ugyanis a görög társadalom egésze számára traumatikus háborús tapasztalatok hosszú sorát tartogatta (Fokasz 2020).

A POLGÁRHÁBORÚS FELFORDULÁSTÓL A GYERMEKOTTHONOK RENDJÉIG

A második világháború és az 1946–49-es polgárháború elemzése messze kívül esik a jelen dolgozat ambícióin és illetékességi körén. A korszaknak, a szinte áttekinthetetlen gazdagságú angol szakirodalma mellett magyar nyelvű, viszonylag friss források is hozzáférhetőek (Fokasz 2004; Balogh 2013). Így elegendő, ha itt a legfőbb események elnagyolt és szükségképpen szelektív felsorolására szorítkozunk.

Görögország 1940 őszen, a Mussolini-féle Olaszország intervenciója következtében keveredett bele a második világháborúba. A görög hadsereg sikeres ellenállása arra kényszerítette Hitlert, hogy kiségtse katonailag szövetségét. Az 1941 tavaszán indult német támadás gyors görög kapitulációhoz, majd olasz–német–bolgár hármass megszálláshoz vezetett 1941–44 között. A megszállás első évében, 1941–42 telén súlyos éhínség tört ki. A napi túlélés ellehetetlenülése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Görögországban átfogó politikai és katonai ellenállás jött létre. Több görög ellenálló és partizánsereg is alakult, amelyek időről-időre – leghevesebben 1943-ban – komoly harcokat folytattak egymás ellen is. A megszálló német csapatok 1944 októberi távozása után, 1944 decemberében rendkívül sok halálos áldozattal járó utcai harcok törtek ki Athénben. A csendőrség és angol szövetségeseik, valamint a baloldali partizánok közötti harcok az utóbbiak katonai vereségével, majd fegyverletételével zárultak 1945 januárjában. A megszállás idején alakult partizáncsoportokat feloszlatták, a válság azonban korántsem ért véget. A kibontakozó fehérterror nyomására a partizáncsoportok újraalakultak, ami fokozatosan újabb fegyveres felkeléshez, és az 1946 és 1949 közötti „tulajdonképpen” polgárháborúhoz vezetett.

A fenti felsorolással csak azt szerettük volna érzékeltetni, hogy a negyvenes évek Görögországában – amelyet egy, a korszakot elemző gyűjteményes kötet (Iatrides 1981) találóan „Egy nemzet válságban” alcímmel írt le – a görög polgárok többségének élete tartósan és gyökerestül felborult.

A most következő részben az interjúalanyok élettörténeteinek keresztül szeretnénk bemutatni, hogy milyen traumatikus körülmények között veszték el a megszokott hétköznapi életüket a gyermekek számára. Ezt követően, annak próbálunk utánajárni, hogy az egymást támogató gyermekek s a róluk gondoskodó felnőttek az évek folyamán miként igyekeztek összerakni maguknak egy újfajta normalitást.

(Polgár)háborús traumák

A negyvenes évek traumatikus eseményeit sajátos nézőpontból, de közvetlenül élték meg a gyermekek is. Mindjárt a kérdéses évtized elején, 1940–41 fordulóján, a második világháborús olasz támadás idején, az akkor alig négyéves Eleni emlékei szerint falujukban:

„A férfiakat sorban begyűjtötték az iskolába és verték, kínozták őket, hogy adják elő a fegyvereiket. Élénken él a kép előttem: anyám és apám húga egy pokrócba csavarva hozzák haza apámat, akit úgy megverték, hogy járóképtelen volt.” (Eleni)

A második világháborús megszállásnak a harcok szempontjából talán legszörnyűbb évében, 1943 nyarán már a németekről:

„Jött a hír, faluról-falura, hogy jönnek. Az asszonyok, ami csak menthető volt elásták, rá füvet, mintha száradna. Ez sem volt akadály, a németek kiástak mindent. A falu lakossága felmenekült a hegyre. Pár idő, járásképtelen a faluban pusztult el. És onnan fentről néztük, a felnőttek kétségbeesve, a gyerekek nagy csodálkozva, hogy ég az egész falu. Kétszáz házból jó, ha hús maradt épen.” (Eleni)

Alig volt vége a második világháborúnak, a család újabb szörnyűségekkel szembesült. A történet elbeszélője csak utólag tudta meg, hogy apja megsegített egy sebesült partizánt, ezért a falubeliek a munkahelyére küldtek néhány embert, hogy kivégezzék. Elfogták és már rá volt fektetve a fatuskóra, hogy lefejezik, amikor messziről kiabálva jött valaki, hogy inkább Janinába viszik a börtönbe. Azt viszont 11 évesen már maga élte meg, hogy addig is

„a faluban, egy ház pincéjében több más fogollyal együtt kilenc napig őrizték. Anyámmal minden nap mentünk és vittünk vizet. [...] Egyik nap nem ismertem meg apámat. Dagadt kék fejjel nézett ki a pincéből. Az éjszaka működött [...] a legkegyetlenebb vallató, aki úgy verte a foglyokat, hogy az egész falu zengett a fájdalom zajától. [...] Apámat kilenc nap múlva egy másik férfival Janinába vitték. Akkor láttuk utoljára.” (Eleni)

A falubeliek rendre, számukra szokatlan dilemmákkal szembesültek. A görög hadsereg a polgárháború alatt is sorozott, és sokan érezhették úgy, hogy nem akarnának fegyvert fogni saját partizánnak állt rokonai, szomszédjaik ellen. Alexisz apja a behívó ellenére a partizánokat választotta. Elfogató parancs volt ellene, mert katonaszökevénynek számított, s bujkálnia kellett. Távollétében halálra is volt ítélve. Az apák döntései azonban a legközvetlenebbül érintették a gyermekeket is.

„Állandóan házkutatás volt nálunk, állandóan apámat keresték. [...] Kilencéves gyerekként persze féltem. Később két fegyveres kormánykatonára [...] fülön fogott és elvittek a falu végére. És ott megint:

Hol az apád? Merre ment?

Mondom, arra!

A hegyre mutattam. Akkor lőttek egyet a levegőbe és ott hagytak. Visszaszaladtam a faluba. Vissza mentem a házukba, így láttam, hogy mindenki sír. De nem azért sírnak mert megverték őket, hanem mert azt hitték, hogy engem elintéztek, hogy végem van.” (Alexisz)

Elveszett hétköznapok

A polgárháború sújtotta vidékeken az emberek a harcok közepette is igyekeztek megőrizni azt, amit csak lehetett, az élet megszokott rendjéből.

„Mivel a falu alig pár kilométerre volt a harcok fő színterének számító Grammos hegységtől, többször zajlottak a közelben kisebb-nagyobb összecsapások. A helyiek megtanulták, hogy ha újságpapírral leragasztják az ablaküvegeket, akkor azok a bombák keltette rezonanciától nem törnek be.” (Georgiosz)

Egy ponton túl azonban nem maradt más, mint a megszokott keretből való kilépéssel védeni az életet magát.

„A harcok azonban egyre közeledtek, ezért anyámék, Aszpaszia meg a nénikém, úgy döntöttek fölhúzódtunk Kali Vrisibe [egy másik faluba]. Az északabbra, a harcoktól távolabb volt.” (Georgiosz)

Az élet megszokott szövedékének felbomlása állandó igazodást, új ismeretek és viselkedésmódok elsajátítását követelte meg. A gyermekeket például megtanították arra, hogy ha repülő hangját hallják, akkor azon-

nal valamilyen fedezék alá kell bújni. A rendszeres bombázások nyilvánvalóan ijesztő, traumatikus élményt ugyanakkor – a kognitív disszonancia egy sajátos eseteként – a gyermekek egy viccelődő gúnynév megalkotásával igyekeztek maguktól eltávolítani, s hatását ezzel enyhíteni.

„Megtanultuk megkülönböztetni a repülőket a bűgásukról. Kívülről tudtuk, hogy melyik volt a felderítő repülő, a »Galatasz«, azaz a »tejes«, amelyik korán reggel jött, mint a tejesember.” (Georgiosz)

A polgárháború gyakran vagy-vagy helyzetek elé állította a felnőtteket, ami rendre, „hova tartozom?” típusú identitásdöntések meghozatalát igényelte.

„Apám nem a görög hadsereghez, a nemzeti hadsereghez vonult be, ahová behívták, hanem elment a partizánokhoz. A falubeli férfiak többsége már ott volt, s ő nem akart fegyvert fogni a sajátjaival, a rokonaival szemben.” (Alexisz)

Eközben a gyermekek inkább csak elszenvedték a megszokott környezetből, s ezzel tulajdonképpen az önmagukból való kilépés kényszerét. Georgiosz sok gyermektől eltérően családotól menekült Albániába.

„Hamarosan küldönc hozta a hírt, hogy gyorsan el kell hagynunk a helyet, mert fölfedezték és bombázás lesz. [...] Jött a parancs, és átléptünk Albániába.” (Georgiosz)

Ott először a szüleitől, majd testvérétől s a falubeli gyermekektől választották el. Ez az elválás, elszakadás évtizedekkel később is hangsúlyos szerepet kapott élettörténete elbeszélésében.

„Másnap teherautók jöttek a gyerekekért, és a nővéremmel együtt minket is elvittek Elbaszanba. Ekkor váltam el szüleimtől. Édesapámtól el sem köszönhettem, mert éppen intézett akkor valamit. [...] Tehát elvittek minket Elbaszanba. Ott elválasztották egymástól az idősebb és kisebb gyerekeket. [...] A falubeliek közül senki sem volt velem. Teljesen magam voltam.” (Georgiosz)

Mikor megyünk haza?

A gyermekeket kiszakították megszokott, döntően a rokoni, személyközi kapcsolatokra épülő falusi közegükből, ezért ösztönszerűen kapaszkodtak mindenbe, ami ismerős volt. Feltűnt ez Mészáros Sándornak, a gyerekekhez 1948 tavaszán kivezényelt telepörvosnak is:

„A barakkokban való elhelyezésüknél kiderült, hogy egyelőre szó sem lehet arról, hogy a fiukat az egyik, a lányokat a másik barakkba helyezzük el, mert a kialakult csoportok,^[21] vegyesen fiúk és lányok görögösen összekapaszkodtak és a viláért sem hajlandók elszakadni egymástól” (Mészáros 2006:10–11).

A szülők, rokonok hiánya már a nekiindulás pillanatától meghatározó élmény volt, s még a legrövidebb Budapestre vezető út is

„elég hosszú volt, s már közben honvágyunk támadt. Főleg a kishúgomnak. Ő sokat sírt, hogy mikor megyünk már haza? Mi meg mondtuk neki, ha vége lesz ennek az egész háborúnak, akkor visszamegyünk.” (Alexisz)

Ezen az érzésen nem változtatott a Budapestre történő megérkezés sem, s a gyermekek a görög falvak sokgyermekes családjaiban szokászerűen elsajátított eszköztárral reagáltak az ismeretlen helyzetből adódó új kihívásokra.

21 Nyilván az ugyanazon faluból származó gyerekek.

„A Mátyás laktanyában kezdtük már érezni a szülők hiányát. Főleg a kisebbek. A testvérek vigyáztak egymásra. Hogy magunk voltunk, abból adódott, innentől vigyázni kell. Főleg a nővérem, aki olyan volt, mint a kísérő mamák.” (Alexisz)

A befogadó szervezetek a maguk részéről a kezdetektől, például már a Mátyás laktanyában tudatosan igyekeztek kezelni ezt a helyzetet.

„Mindig lefoglaltak, valahova vittek minket, valamilyen műsort nézettek velünk. [...] Az, hogy mi játszottunk, az mondjuk elvette a szomorúságunkat, de hogy hosszú ideig nem fogunk visszamenni, ez már látszott, éreztük.” (Alexisz)

A szülőföld hagyományainak és értékeinek a magyar hatóságok általi elfogadása, sőt támogatása különösen fontosnak bizonyult, nemcsak a gyermekek nemzeti identitásának formálásában, ami deklarált politikai cél volt, hanem a honvágy enyhítése, s a gyermekotthonokon belüli közösségi kapcsolatok és személyes kötelékek kialakítása terén is.

Mészáros Sándor teleporvos, aki a gyerekekkel szinte egyidőben érkezett a Mátyás laktanyába, majd mintegy száz gyermeket kísért a visegrádi Gizella telepre, később pedig a balatonkenesei gyermekotthonba, külön kiemelte, hogy:

„Egy nap sem múlik el, hogy ne táncolnának. Nyáron a parkban, télen az iskolateremben. Legalkalmasabb erre a vacsora utáni idő. Ilyenkor elvonulnak az iskolaterembe, vagy ha melegebb az idő, kimennek a parkba, és a lányok, vagy pedig felváltva a fiúk és lányok, félkört alakítanak és énekszóra járnak népi táncaikat” (Mészáros 2006:28).

Hasonló egyúttléről számolt be a fehérvárcsurgói telep egykori lakója is. Ezek a közös programok egyúttal a környező településekkel történő kapcsolatfelvételek első szervezett formáiként is funkcionáltak.

„Együtt énekeltünk, táncoltunk, együtt tanultunk. Mindent együtt csináltunk. Volt egy énekkar, amit az Irénke néni szervezett, és akkor mentünk faluról falura szerepelni.” (Eleni)

A gyermekeket az egyes gyermekotthonokba többféle szempont – nemek, korcsoportok – szerint osztották be, de amennyire csak lehetséges volt, igyekeztek az ugyanabból a faluból származó gyermekeket együtt tartani. Ennyiben a gyermekotthon, a görögországi otthon, az otthoni falu meghosszabbításaként funkcionált, s ez is hozzásegített valamiféle megnyugváshoz.

„Dég életemnek egy nagyon fontos időszaka. [...] A megnyugvást tulajdonképpen az adta, hogy azokkal a gyerekekkel voltam, akikkel a faluban voltam.” (Alexisz)

Dég azonban, ahogy a többi gyermekotthon is, kettős megítélésű az interjúalanyok elbeszélései alapján. Egyfelől nagyon sok hosszú, életre szóló barátság formálódott akkor.

„Ugyanakkor az ott tartózkodásnak volt ez a honvágy, sírás eleme. Dégen ugyanis már tudtuk, hogy nem ideiglenesen vagyunk itt, azt már éreztük, hogy ez hosszú lesz. [...] Amikor nagyon kitört belőlem, hogy nem tudok visszamenni, honvágyam van, de tudtam, hogy nem mehetek vissza, az fájt nagyon. [...] Ezt megosztani mással nem lehetett, mert hát a többieknek is ugyanez volt a problémájuk. Ez megnehezítette, hogy velük erről beszéljek. A közös sors éppen, hogy nem könnyítette ezt meg.” (Alexisz)

A honvágy tartósan jelen maradt a közösségben, s a csendes eltitkolt sírdogálástól a hazaszökés, mindenképpen merész, s talán a kétségbeesés által diktált kísérletéig terjedt.

„Na jó, hát volt úgy, hogy este elszipogtam magam a pokróc alatt. Anyám hiányzott, de azzal vigasztaltam magam, hogy nem tart ez sokáig.” (Georgiosz)

„Amikor valaki megszökött, visszahozták.” (Alexisz)

Az elveszettség érzetét az is életben tartotta, hogy a jövő a korábbiakhoz képest sokkal bizonytalanabbá vált, a gyermekek előtt ismeretlen távlatok nyíltak.

„Fogalmunk sem volt, hogy ilyen hosszú lehet az elválás. Bátran kijelenthetem, hogy ha akkor bárki megmondja nekünk, hogy az vár ránk, ami végül is megtörtént velünk, akkor senki nem indul neki az útnak. Mindenki visszament volna abba az akármilyen kicsi házikójába a falujába.” (Georgiosz)

A „néhány hónapon belül visszatérünk” ígérete persze már az ötvenes években elhalványult, de be nem teljesült ígéretként, nosztalgikusan még hetven évvel később is megjelenik egy dokumentumfilm²² idős visszaemlékezőjének elbeszélésében.

„Belül, a mélyben azért ott volt, hogy [...] hogy egyszer hazamegyünk, de az volt a kérdés, hogy mikor megyünk haza. Mikor a felnőtteket kérdeztük:

- Mikor megyünk haza?

- Nemsokára. De haza megyünk – ennyi volt a válasz.

Csak [...] teltek-múltak az évek. És ez volt, hogy majd egyszer hazamegyünk. Csak [...] nem mentünk haza.” (Nikosz)

Formálódó új hétköznapiak

A megérkezett gyermekek korosztályos összetétele, s az itt tartózkodás egyre biztosabbá váló elhúzódnása miatt a magyar kormány egyik legfontosabb feladata az oktatás megszervezése volt. 1949 nyarán Petrosz Kokkalisz sebészorvos a görögországi Ideiglenes Demokratikus Kormány egészségügyi, szociális és oktatási minisztere, ahogy a többi népi demokráciában (Μποντίλα 2000; Bontila 2023) görög iskolák létrehozását javasolta az akkor Magyarországon élő 2684 görög gyermek számára.

A gyermekek oktatására kezdetben csak a gyermekotthonokban nyílt lehetőség, így a gyermekeket azokban a ritka esetekben is a gyermekotthonokban helyezték el, amikor a szülők a polgárháború végeztével maguk is Magyarországon kötöttek ki. A szülők persze, annak érdekében, hogy maguknál tarthassák végre újra meglelt gyermeküket nem riadtak vissza az apróbb trükköktől sem.

„Sokáig úgy tudtam, hogy ’44 októberében születtem, holott valójában ’42-ben. Na aztán egyszer megtudtam a titkát ennek is. A szüleim magukhoz akartak venni, de ha iskoláskorú lettem volna, mint ahogy valójában az is voltam, akkor kötelezően gyermekotthonba vittek volna.” (Georgiosz)

Az iskolákban a gyermekek anyanyelve, Görögország története, földrajza és a politikai ismeretek mellett magyar nyelvet, valamint magyar nyelven számtant, természetrajzot, technikai ismereteket tanítottak. Az oktatás a továbbtanuláshoz és a szakipari beilleszkedéshez szükséges ismeretek elsajátítása mellett a menekültek közötti kohézió fenntartását, görög identitásuk megerősítését, valamint kommunista meggyőződésük formálását célozta. Ahogy egy egykori tanító visszaemlékezéseiből megtudjuk:

„Szigorú rend uralkodott az otthonban. Reggel 6 órakor ébresztő és reggeli torna. Gyors öltözködés és katonás rendben sorakozó, zászlófelvonáshoz. Trombitaszóra húzták fel a görög és a magyar zászlót.

²² Köszönjük Magyarországot, Rendező: Viktor Pacsorasz.

Elénekeltek a görög himnuszt, majd Zahariadisz görög vezérük éltetése következett. Ütemesen skandáltak a nevét. Elhangzott a magyar és a szovjet himnusz is. Magasra tartott kézzel tapsoltak, Sztálint és Rákosit éltették” (Budaháziné 1999:138–140).

Katonás rendről számolt be az egyik interjúalanyunk is.

„A trombita, [...] mindig megszólalt, ha ébresztő volt, vagy sorban állásra szólított. Mindig a trombita szólt. Egy perc alatt kellett a sorba vigyázban beállni. Aki késett, odaállhatott előre, szégyenkezve. Trombitára ébredtünk, trombitára sorban állás, trombitára ettünk, [...] szóval minden. A gimnáziumban, mikor feljöttem Pestre, az volt a legjobb, hogy nem hallom a trombitát.” (Eleni)

Hasonló képet festett le romániai személyes tapasztalatait rögzítve és általánosítva Michalis Raptis is „Szerencsések a szerencsétlenségben” című könyvében:

„Legérzékenyebb serdülő éveinkben éreztünk a népi demokráciákba. [...] Olyan korban, amelyben a gondoskodás, a szeretet, a melegség és a megértés kell, hogy uralkodjon a gyerekek nevelésében és a felnőttekkel való kapcsolatukban. Nekem és az összes korombélinek ez nem adatott meg. A kaszárnya gyermekei voltunk...” (Pάππης 1999:306–307).

Magyarország, a többi egykorvált államszocialista országhoz hasonlóan (Tsivos 2019), rövid időre szóló vendéglátó országból lassan-lassan befogadó országgá lett. S nemcsak a gyermekek, hanem a polgárháború végeztével 1949 őszén érkezett felnőtt politikai menekültek számára is. Elhelyezésük és munkába állításuk általános kereteit az MDP Titkárságának 1950. április 8-i ülésén határozták meg. Ekkor döntöttek arról, hogy a munkaképes felnőttek közül 1500-at az iparban, 900-at a mezőgazdaságban kell elhelyezni (Fokasz 2017, 2020, 2023).

Mivel a menekültek túlnyomó többsége vidéki mezőgazdasági, döntően állattartó társadalmakból érkezett, magyarországi munkába állításuk sokuk számára radikális életmódváltozással járt. Integrációjukat munkahelyi betanításuk s az iparitanuló-képzés sokféle formája szolgálta. A tanulás, s még inkább a továbbtanulás, azonban a gyermekkorú menekültek számára a társadalmi integráció és a társadalmi felemelkedés legfőbb eszköze is volt. Fontosságát ezért a menekültek által szerkesztett napilap a *Laikosz Agonasz (Népi Küzdelem)* politikai-ideológiai propagandával is igyekezett megalapozni.

„A záróvizsgák teljesítménykényszere közepette a hős Beloianisz^[23] nevében még nagyobb odaadással vettem bele magam a tanulásba. Arra gondoltam, hogy ahhoz, hogy a lehető legjobban megfeleljek hősi emlékének mindenképpen kitűnőnek kell lennem. Éppen ezért még intenzívebb tanulásba kezdtem. Rendszeres ismétléssel készültem valamennyi tárgyból a vizsgákra. Nem hiányoztam egyetlen délutáni foglalkozásról, gyakorlatról sem. Az igazság az, hogy nagyon elfáradtam. De elértem a célom. Kitűnő lettem. Jól megtanultam magyarul, s megfogadtam, hogy mindig kitűnő leszek. Mindig első a tanulásban, az önképzésben” (Laikosz Agonasz 1952:119. szám).

A propaganda a kommunista mártírra, Nikosz Beloianiszra való közvetlen hivatkozást adta a tanuló szájába, s őt jelölte meg a tanulás motiválójaként. A tanulás iránti motiváltság tényleg sokakban munkált, de inkább a közösséggel szembeni kötelezettség szerepelt motívumként.

23 Nikosz Beloianisz görög kommunista mártír, akit 1952-ben Görögországban koncepció perben halálra ítélték és kivégeztek.

„Mi csak tanultunk, tanultunk. Hihetetlen, hogy mennyire meg akartunk felelni. Szóval tényleg. Nekünk ez presztízskérdés volt, hogy nekünk meg kell felelni. Mert nem csak magamat képviseltem, a görög közösséget is. Mi a görögök voltunk. Nekünk, mint görögöknek, mindenben teljesítenünk kellett.” (Eleni)

A személyes vallomásokban a tanulás iránti elkötelezettséget a közösség egészéért érzett felelősség mellett a Görögországba történő visszatérés egyszerre feladatként és reményteli vágyként megélt perspektívája is fűtötte.

„Szerettem tanulni, mert belénk verték azt, hogy azért tanulunk, hogy felépítsük Görögországot. Kezdetről fogva mondták, azért tanulunk, hogy amikor visszamegyünk Görögországba föl tudjuk építeni. Ezt a magyar és a görög tanárok is mondták.” (Alexisz)

Erre a közösségi motívumra gyakran a személyes élettörténetek traumatikus fordulatait, nemegyszer a szülők elvesztése erősítettek rá.

„Anyám tanárt szeretett volna csinálni belőlem. [...] Amikor eljutottam a diplomáig, akkor úgy éreztem, egy nagy feladatnak feleltem meg. [...] Azzal, hogy elmentek a szüleim, mintha azt mondták volna, hogy na, most itt van előtted az élet. A felelősség a tiéd.” (Eleni)

Nők döntési (kényszer)helyzetben

Ebben a részben azt a különleges szerepet mutatjuk be, amit a nők a gyermekek életében az elindítás pillanatától kezdve, az utazás teljes időtartama alatti gondoskodáson keresztül, a gyermekek magyarországi elhelyezésében és integrációjában töltek be.

Ez a szerep nem független attól a tényről, hogy Görögország ezen régióiban a negyvenes években a nők kötelezettségei a háztartási szférára, s azon belül is döntően a férfiakét kiegészítő tevékenységekre korlátozódtak (Campbell 1964; Friedl 1962, 1975; Handman 1987). A nők szerepét a polgárháború alatt is döntően a „civil lakosság”, valamint a „hátszág” terminusaival írták le, bár tudható volt, hogy sok nő vett részt közvetlenül a fegyveres harcokban is.

A gyermekek útra indításával kapcsolatos végső döntésekben a nők szerepe kétségtelenül meghatározó volt. Akaratlanul is döntési kényszerhelyzetbe kerültek. Leginkább azért, mert az apák vagy a család fiatal felnőtt férfitagja többnyire már nem voltak közvetlenül jelen a család életében. Harcoltak vagy sebesültként ápolták őket valahol, nem ritkán kitelepítették őket valamelyik börtönszigetre, vagy éppen börtönben ültek.

Ahogy Georgiosz mesélte:

„A harcok azonban egyre közeledtek, ezért anyámék meg a nénikém úgy döntöttek, fölhúzódtunk [...] északabbra, a harcotól távolabb [...] Nagymamám nem akart velünk jönni, mert hogy hagyhatnánk így ott a házat. Tehát, mi fölmentünk, azzal, hogy ha lecsendesedik a dolog, akkor visszajövünk.” (Georgiosz)

Hasonló tapasztalatokról számolt be Eleni is:

„[...] jött a hír, hogy három nap múlva bombázni fogják a falut. Na most a jobboldaliak, azok elvitték a családjukat Konitsába^[24] Anyám gondban volt, hogy most küldje, ne küldje, amikor jött a hír, hogy az albánok három hónapra vállalják a gyerekeket. Na most mit csináljon. Apámat nem tudja megkérdez-

24 A falutól légvonalban húsz, a hegyi utakon ötven kilométerre lévő két-háromezer fős kisváros.

ni, de a nagynénimmal együtt és a nagymamával végül is úgy döntöttek, hogy hármunkat elküldenek, a két nővérem meg engem, a négyéves hűgomat nem merték elindítani.” (Eleni)

Anna beszámolója azt is megvilágítja, hogy milyen típusú dilemmák merültek fel egy kommunista meggyőződésű partizánfeleség esetében is.

„Apánk, aki akkoriban partizán volt, üzent anyámnak: »Küldjétek a gyerekeket a népi demokráciákba, mert itt bombázások lesznek.« Szegény anyám nem tudta mit tegyen. Küldje el mind a négyet? Maradjon egyedül? Kit küldjön? Küldje a nagyobbakat? Mit csinál akkor a kicsikkel? Küldje el a kicsiket egyedül és tartsa otthon a két nagyot? Végül úgy döntött, hogy mind a négyet elküldi.” (Anna)

Alexisz apja a bombázások közepette, katonaszökevényként, üldözött partizánként üzent az otthonmaradtaknak.

„Ilyen előzmények után érkezett apám üzenete, hogy a polgárháború végéig engedjenek el minket Jugoszláviába vagy Albániába. Ha vége lesz a háborúnak, akkor majd úgymint visszajövünk. Édesanyám így ebbe beleegyezett.” (Alexisz)

A nőkre hárult azonban a gyermekek felügyeletének, gondozásának felelősége a nem ritkán több hónapig tartó utazás idején is. A falvak lakói ugyanis – a szokásos családi munkamegosztási minták és a tradicionális női szerepek mindenki által magától értetődőnek tartott kiterjesztéseként – egy-egy falubeli fiatal nő gondjaira bízta a gyermekeiket. A gyakran csak serdülőkorú vagy fiatal nők egy 15–20 gyermekből (néha csecsemőkből) álló csoport felelős kísérőivé váltak (Vervenioti 2000).

„Az idősebb nővéremre, akkor 15 éves volt, rá volt bízva egy gyerekcsoport.” (Eleni)

„A faluban összejött mintegy 75 gyerek. [...] Én kilenc voltam, voltak tizenhat évesek is, de volt három éves, sőt volt egy gyerek, amelyik fél éves volt. Őt a nagyobb lányok cipelték.” (Alexisz)

Mária több családtaggal, köztük két öccsével együtt jutott el Albániába. Ott fokozatosan elválasztották a többi családtagtól.

„És amikor augusztus végén mindenkinek felolvasták a nevét, hogy hova megy, akkor nekem – a 14 évesnek – azt mondta a tanító, hogy Vlorába megyek óvónőnek. Jó-jó, elmegyek oda, de mi az az óvónő? Az nekem magas volt. Tanító volt otthon, a két bátyám és a feleségük. Rengeteg könnyük volt, de mi az az óvónő? És amikor már mindenki megkapta az elhelyezését, odamentem a tanáromhoz és suttogva megkérdeztem:

– Mit jelent az óvónő?

– Kis tanító néni. – feleli ő is suttogva.

– Hát mondom, nagyon jó!

Hát adtak is negyvenkét gyereket. Negyvenkét óvodást, kettő és fél évestől négy és fél éves korig. A legtöbbször a szülei partizánok voltak, vagy börtönben vagy ki tudja merre, nem volt szülő velük.” (Mária)

A gyermekek ezeket a kísérőket „mamáknak” vagy „anyáknak” nevezték. Ezek voltak az első példák arra, hogy a gyermekek életének megszervezésében a biológiai rokonok szerepét, kötelességeiket és felelősségüket távollétükben – ahogy a pszichoanalízis nevezi (Savvopoulos 2022; Stoloff 2022) – úgynevezett „funkcionális rokonok” vették át.

A felnőtt rokonok hiánya miatt szerepüket azok a jelenlévő felnőttek – tanárok, ismerősök, néha a valamivel idősebb testvérek – vették át, akik védelmet, gondoskodást nyújtottak, s tanácsokkal látták el a gyermekkorú menekülteket.

„A tanítónk, az Irénke néni annyira mellettem maradt. Egy hétig nem is tudtam iskolába se menni. Háát... az Irénke néni megmentett! [...] Az Irénke néninek úgy lettem a kedvence, hogy amikor megjött a szüleim halálhíre, ő annyira közel került hozzám és én hozzá, annyira felkarolt, hogy mentem Isaszegre is, elhozott Budapestre a nővéreimhez is. Szóval nagyon, nagyon felkarolt.” (Eleni)

Ennek következtében a gyermekek „rokonokként” tekintettek azokra a személyekre, akik működésük során rokonihoz hasonló kapcsolatokat építettek ki velük. Ezeket a gyakorlatokat a magyar hatóságok, a lakóhelyi, az oktatási és a munkahelyi hivatalosságok is támogatták és erősítették. Még egy hajdani „polgárháborús gyermekkel”, Athénben történt véletlen találkozás során folytatott, ismerkedő beszélgetés közepette is előkerült, hogy:

„Nem is tudom, kit tekintsek igazi anyámnak. Azt, aki megszült és felnevelt a korai éveimben, és akit soha többé nem láttam, miután elhagytam Görögországot, mert megölték, vagy azt, aki kimentett a polgárháborúból, idehozott és gondoskodott rólam?”

Az „anya”, „nagynéni”, „nagyapapa” stb. kifejezések használatával a gyermekek rokoni kategóriába sorolták azokat a személyeket, akiket az életükben betöltött szerepük miatt jelöltek így még felnőtt korukban, az interjúk elkészítésekor is.

„Anyukám mindig tanítónőt akart belőlem csinálni. Analfabéta volt. [...] Ő tanárt szeretett volna csinálni belőlem, és be is írtam 1956-ban a jelentkezési lapra, hogy az ELTÉ-re megyek. És akkor jött az Ikonomu Michalisz[25], tudod ki, a „papus”^[26], és mondta, hogy – Nem! Görögországnak, – mert mi ugye megyünk haza, arra készültünk – Görögországnak orvosokra van szüksége. Mert, hogy háború után vagyunk, s orvosokra lesz szükség.” (Eleni)

A fogadóországok hatóságai tudatosan támogatták a gyermekek életében megjelenő, új „fontos Másokkal” való kapcsolatukat. Másfelől hangsúlyoznunk kell, hogy miközben a rendszer a jelek szerint támogatta és ösztönözte a gyermekek „funkcionális rokonokhoz” való kötődésének kialakulását, ez a gyakorlat nem járt együtt a biológiai rokonok érvénytelenítésének gyakorlatával.

25 Ikonomu Michalis (1902–1959) évekig a magyarországi görög általános iskolák tanfelügyelője volt.

26 A „nagyapapa” görögül.

AZ ÉN ÉLETEMBEN...

Identitásformáló történetek, értelmezések

Az egykorvult menekült gyerekekkel készült életútinterjúk arról tanúskodnak, hogy élettörténetük szinte minden átalakulása, fordulata, traumája elmesélhető volt egyetlen, összefüggő történetben. A beszámolóban ugyanakkor sajátos szerkezetiséget figyelhetünk meg. A Magyarországra érkezés pillanatáig, amelyről az egykorvult gyermekek rendre *megérkezésé*ként emlékeztek meg, a traumatikus élmények fokozatos súlyosbodása figyelhető meg.

Az interjúalanyok beszámolóit szerint az átélt traumatikus helyzetek kezdetben bár ijesztők és sokszor megrendítőek voltak, de mégiscsak a pillanat kihívásairól szóltak. Néhány az interjúkból kiemelt tartalmi utalással illusztrálnánk ezt:

„Az olaszok begyűjtötték, verték, kínozták a férfiakat.”

„A falu lakossága a németek elől felmenekült a hegyre.”

„A fogdában egyik nap úgy megverték az apámat, hogy nem ismertem meg.”

„Állandóan házkutatás volt nálunk. Katonaszökevény apámat keresték.”

A későbbiekben azonban azzal, hogy el kellett hagyniuk a falujukat, elszakadtak a családjuktól, s megjelentek a kezdetben ugyan átmenetinek gondolt, de mégiscsak új életszakaszt jelentő s ennyiben újfajta megpróbáltatást hozó helyzetek. A számtalan erről tanúskodó interjúrészletből emelünk ki néhányat.

„Öt napon keresztül faluról falura gyalogoltunk.”

„Albániában családoknál helyeztek el bennünket. Szinte nem volt semmijük.”

„Élelmiszerkuponokat kaptunk, miközben házigazdáink is éheztek.”

„Albániában családok közt osztottak szét bennünket. Szegények azt a kis kevéske kenyérüket is, ami volt nekik, megosztották velünk.”

„Nekem kellett elmenni kéregetni a szerb családokhoz.”

„Jugoszláviában az erdőben csigát gyűjtöttünk, azt főztük meg.”

Végül bekövetkeztek azok a lépések, amelyek következtében nemcsak több ezer kilométerre távolították el a gyerekeket otthonuktól, hanem életük egész addigi menete is tartósan megszakadt.

„Rögtön, aznap vonatra raktak minket. Rögtön elaludtunk. Olyan fáradtak voltunk.”

„Teherautók jöttek a gyerekekért, és a nővéremmel együtt minket is elvittek. Ekkor váltam el szüleimtől.”

„Fapados vonatra szálltunk. Szomjasak voltunk, minden bajunk volt.”

„Vonatra raktak minket. Mindig szomjasak voltunk. Ahol megálltunk, ott vizet kerestünk.”

A beszámolókból a fentiekhez hasonló motívumok sokszínű variációi sorjáznak, s a „*mi történt velünk*” jegyében írták le az élettörténetben előidézett szakadást. Az átélt egyedi tapasztalatok pedig az egyén identitásának részévé válva egy életre befolyásolhatták az érintettek későbbi döntéseit, cselekedeteit. Ahogy történt azon 14 éves fiatal lány esetében is, akire Albániában 42 óvodáskorú gyermek felügyeletét bízta

rá. Több hónapos albániai együttlét, ott tartózkodás után lépték át a jugoszláv határt, ahol újra összefutott az Albánia más városaiból szintén útnak indított, s hónapok óta nem látott két fiatalabb fiútestvérével. Egy óvatlan pillanatban alkalma nyílt arra, hogy ő is felkapaszkodjon a fiúk induló teherautójára. A testvéreivel való találkozás örömétől hajtva már éppen azon volt, hogy felugorjon a teherautó platójára, amikor a rábízott kicsik egyike azt kérdezte tőle.

„Mária néni hova mész?”

Elszégyellte magát, abban a pillanatban elengedte az autót, s visszament a kicsikhez. A gyerekek iránt ebben a helyzetben élelt felelősségérzete szinte beleégett a személyiségébe. A gyerekekről való gondoskodás óvónőként, tanítóként egész életét végigkísérte.

Az egykori tinédzser lány a történetek után mintegy hat évtizeddel idézte fel a hirtelen felnőtté válás előbb bemutatott élményét. Beszámolója eltér a megelőző bekezdésekben felidézett esetektől, mert nem csak arról beszél *mi történt vele*, hanem hogy *mivé vált* a történetek hatására.

A megelőző bekezdésekben felidézett esetekben az interjúalanyok rendkívül részletgazdag visszaemlékezéseiben túlnyomórészt arról beszéltek, hogy *„mi történt velünk”*. A továbbiakban azt szeretnénk bemutatni, hogy a beszámolók egy jelentős része ezen túlmenően, öntudatlanul is, a *„kik vagyunk”* kérdésről szól. Pontosabban, az egyedi élettörténetek különféle variációiban az elbeszélők azt mutatják fel, hogy *„mivé lettek”* mindazok után, amin keresztülmentek.

Ez a tudatos értelemadásra vissza nem vezethető, az elbeszélésekben magától képződött értelem, közvetlenül a magyarországi megérkezést követően kezd a beszámolóiban felismerhetővé válni. A tény, hogy az interjúalanyok rendre a budapesti fogadtatás gondoskodó gesztusait emelték ki, arra utal, hogy a velük történetek itt valamiféle választóvonalhoz érkeztek.

„Elvittek minket a Széchenyi fürdőbe.”

„Ott fertőtlenítettek, megfürdettek minket, bűdösek voltunk.”

„Augusztustól a hegyekben éltünk. Minden göncöt le kellett venni.”

„Melegítőket, tréningruhákat kaptunk, tornacipőt adtak ránk.”

„Papírok nélkül érkeztünk, s adtak mindenkinek egy számot.”

Jól láthatóan, az adott helyzetben teljesen természetes, egymásból logikusan következő, gyakorlatias lépésekkel van dolgunk. De, mintha a gyermekek a régi göncökkel egész addigi életüktől is megszabadultak volna. Okmányok helyett azonosító számot kaptak, s voltak, akiknek az anyakönyvezés során kapott nevét sem ismerték pontosan. Nemcsak addigi életük, régi énjük is elmerülni látszott (Tengelyi 1998:20). Sokan a nevüket sem tudták, s számos példáját ismerjük annak, hogy az évekkel későbbi családregyesítések során a gyermekek saját anyjukat sem tudták, vagy nem is akarták, megismerni.

A gyermekek persze ekkor még ennél egyszerűbbnek látták, s ennek részeként csak átmenetinek tartották a történeteket.

„Elvittek minket egy nagy hodályba. [...] Később megtudtam, hogy a Mátyás laktanya volt. [...] Akkor még mindig nem fogtuk fel, hogy mi történik. S az még ekkor találó megfogalmazás lehetett, hogy egyfajta kirándulásnak néztük. Úgyis visszamegyünk.” (Georgiosz)

Alexisz útja a falujától Budapestig körülbelül egy hónapig tartott. Az áprilisi megérkezést követő egész évet a Mátyás laktanyában töltötte. Joggal mondhatta:

„Úgy éreztük megérkeztünk. Igen. Most már nem menet közben vagyunk. Nem, nem, akkor most itt vagyunk.” (Alexisz)

Sokan azonban már ekkor is a visszautat keresték, a honvágy is ekkortájt jelent meg és tartósan velük is maradt.

„Emlékszem, hogy ott állunk a kerítésnél és kéregetünk. Hogy legyen pénzünk. Hogy vissza tudjunk menni. Valamelyik nagyobb gyerek ötlete lehetett. [...] Beszélgettünk arról, hogy jó lenne megszökni és visszamenni. [...] Ott kezdtük már érezni a szülők hiányát. Főleg a kisebbek.” (Alexisz)

Az évek során azonban fokozatosan világossá vált, hogy életük tartós és teljes újrakezdésére kényszerülnek. E kényszerű újrakezdés mélyen traumatikusnak bizonyult. Olyannyira, hogy Alexisz például, akinek családja – apja, anyja, nagyanja és kihúga – nagyrészt Szkopjében kötött ki, nemet mondott apja hívására, hogy települjön át ő is hozzájuk. S bár még a helyi nyelvet is bírta, a korábban átéltek miatt úgy érezte, hogy képtelen lenne belevágni egy újabb újrakezdésbe.

„1963-ban útlevelet kaptam, és a nővéremmel meg a kisfiával elindultunk vonattal a szüleimhez Szkopjéba. Egy hónapig voltunk ott, jó volt. Apám mindent megpróbált, hogy ott tartson, hogy ne jöjjenek vissza Magyarországra. [...] Azt mondtam, hogy Magyarországot nem hagyhatom úgy el, hogy fogom magam és elmegyek. [...] Nekem akkora honvágyam volt Magyarországon, hogy még egyszer nem akarom átélni.” (Alexisz)

Bár Alexisz 1963-ban már meglévő magyarországi kötődései miatt hátrította el, hogy áttelepüljön Szkopjéba, az egyedüllét, a kívülállás érzése még sokáig megmaradt. Csak gyermekei 1970–1971-es születésével kezdte magát igazán otthon érezni Magyarországon.

„Addig, amíg meg nem házasodtam, amíg családom nem lett, addig tulajdonképpen sodródtam. [...] Mindig olyan menekültnek éreztem magam. Egyedül vagy árvának, függetlenül attól, hogy tudtam, vannak szüleim, meg minden. [...] Van már munkahelyem, házas vagyok, de igazából akkor kezdtem el úgy otthon érezni magam Magyarországon, amikor megszülettek a gyermekeim.” (Alexisz)

A kritikus helyzeteket, válságokat követően a gyermekek önazonosságukat valamilyen új értelem utólagos rögzítésével igyekeztek helyreállítani.

„Önkéntelenül is egymás támaszai voltunk. [...] Mi, akik Dégen nevelkedtünk, a mai napig is úgy vagyunk vele, hogy mi dégiek – ahogy a fehérvárcsurgóiak, vagy a keneseiek is – összetartunk. Érdekes dolog ez, mint egy család, úgy alakult.” (Alexisz)

Ez a tudatos értelemadási folyamat interjúink során egyéni szinten is megjelent.

„Ha Magyarországra nem kerülök, sosem lett volna belőlem építész.” (Achilleasz)

Életük értelmezése, értékelése során az egykorvolt gyermekek a polgárháborús traumák begyógyulását összekapcsolták azzal a szeretettel, amelyet a velük kapcsolatba került görög és magyar felnőttektől, illetve kortársaiktól kaptak. A görögök vigasztalták, tanácsokkal látták el, védelmezték őket, a magyarok pedig befogadták és irányították őket a beilleszkedés első nehéz éveiben.

„Az én életemben a szeretethiány volt a leglényegesebb. Például, mikor megkaptam az egyetemen a diplomát, a legnagyobb fájdalmam az volt, hogy a szüleim nem lehetnek ott. Érted? Ez volt a legnagyobb bánatom, mert ez egy olyan nagy dolog volt, hogy hát orvos lett belőlem. És nekik, nekik nem tudtam megmondani.” (Eleni)

Ha közelebbről megvizsgáljuk ezt a kijelentést, akkor megállapíthatjuk, hogy nem az általában vett, hanem a szülői szeretet hiányáról szól. Maga az érintett emelte ki az interjú egy másik pontján, hogy:

„A többi tanár is szeretett, nem arról van szó, hogy ők nem szerettek. [...] Gimnáziumban is, meg életem végéig amerre kerültem. Tényleg olyan szeretetben volt részem. Még az egyetemen is, még a végzés után is.” (Eleni)

Hasonló tapasztalatról számolt be Alexis is.

„Székesfehérváron felvettek a technikumba. [...] A kollégiumban tízágys, emeletes ágyas szobákban laktunk. Egy másik görög is volt a szobában, a többiek magyarok voltak. Az érdekes az, hogy szerettek minket. [...] A nyelvtudásbeli nehézségek a középiskolában már nem ütköztek ki. Csak a nevemmel szórakoztak mindig. Azon nevettek, hogy ezt a nevet, hogy lehet kimondani! [...] Nyilván nem könnyű élet. [...] Mindig egy kicsit másnak éreztem magam. [...] A környezetem egy kicsit megkülönböztet. Nem negatív módon, nem érzek negatívot, de ez jobban kijön, mint az, hogy valaki sváb vagy valami más. Az én esetemben ez jobban kijön. Hogy én görög vagyok. Azokra nem mondják annyira, azokat mintha jobban befogadják, azok magyarok. Én, azért, csak másabb. Mintha mindig azt kérdeznék:

Hogy lehet élni ilyen névvel?

Mondom: Nagyon jól!” (Alexisz)

A fentiekből látszik, hogy az élettörténetek összességének implicit, tudatos értelemadásra vissza nem vezethető értelme, annak felmutatása, hogy *kik is vagyunk* mi, egykori menekültgyermek. S mindez a „honnan indultunk”, a „mi mindenben mentünk keresztül” és a „hova jutottunk” történeti-logikai szerkezetet követi. A bemutatott interjúrészletek fázisai szerint:

Mi vagyunk azok:

- Akiknek a magyarországi életét a megérkezés pillanatától megterhelte a szülők hiánya.
- Akiket a honvágy tartósan traumatizált.
- Akiktől még a saját apjuk sem kérhette, hogy azt még egyszer átéljék.

Mi vagyunk azok:

- A magukat sokáig csak sodródó, tartósan menekültnek, árvának érző egykori fiatalok.
- Akik éppen a honvágytól hajtva képesek voltak egymást segítve összekapaszkodni.
- Akik a gyermekotthonokban megtanultak családként működni.
- Akik a felnőttektől kapott szeretetet a maguk és a közösség javára tudták fordítani.
- Akik a közösség tagjaiként készen álltak egy jövőbeni Görögország felépítéséért munkálkodni.
- Akik a szülők elvesztése után képesek voltak a rájuk szállt felelőséggel élni.

S mi vagyunk azok, akik a kiinduló helyzet minden hátránya és nehézsége ellenére:

- Élni tudtunk a Magyarország által számunkra nyújtott lehetőségekkel.

- Hatalmas utat megtéve, menekültből orvosok, mérnökök, építészek, tanárok lettünk.
- Görög mivoltukat megőrizve s azt elfogadtatva hazára leptünk, ottont teremtettünk Magyarországon.

Láttuk, hogy interjúalanyaink élettörténetüknek – még az olyan egyszerű helyszínek rekonstruálása esetében, mint Belgrád, a Keleti Pályaudvar, a Széchenyi fürdő vagy a Mátyás lactanya – sem kizárólagos szerzői. A fenti bekezdésekből kiderült, hogy élettörténetük értelmét, jelentését egy jól körülhatárolható emlékezett-közösség „társszerzői” részeként alkották meg.

A jelen írásban egybefont élettörténetek olyan összefüggő fejlődéstörténetnek tekinthetők, amelynek szereplői önmaguk maradhattak anélkül, hogy mindig ugyanazok lennének. Az, ahogy az interjúalanyok képek voltak életüket egységes történetként elbeszélni, része annak a folyamatnak, amelynek során, részben kollektív önazonosságukat újratermelték.

Ez az identitás azonban nem az összes, gyermekként Magyarországra érkezett görögé. Ezen a ponton emlékeztetnünk kell arra, a jelen esszé első részében elővezetett módszertani megszorításra, hogy az idekerült görög menekült gyermekek csak egy meghatározott alcsoportjával foglalkozunk. Nevezetesen azzal, amelyet a megelőző bekezdések „mi vagyunk azok, akik” kategóriájával írtunk körül. Nem állítjuk, hogy csak interjúalanyaink tartoznak ebbe az alcsoportba, de abban biztosak vagyunk, hogy nem minden Magyarországra került görög gyermek esik ebbe a kategóriába. A lehetséges egyéb alcsoportok feltárása és leírása további izgalmas kutatások feladata lehet, de nem tárgya a jelen dolgozatnak.

Επίλογος, AVAGY MAGYAROSAN: EPILÓGUS

A gyermekek, a helyüket kijelölő családi és közösségi elbeszélések mellé láthatóan hozzátették a maguk „állandóan változó, nyugvópontra [...] nem jutó történetét” (Tengelyi 1998:13). Azt is láttuk, hogy egy olyan súlyos történelmi esemény, mint a polgárháború hogyan íródott bele a személyes élettörténetekbe és személyes mítoszokba, s hogyan formálta az érintettek identitását (Vartzopoulos 2019:89).

A gyermekek ugyanakkor eleve egy közösség részeként nőttek fel és ennek tagjaként élnek napjainkban is Magyarországon. Emlékezőként is igazodnak a közösségen belül érvényes általános mintákhoz, így minden élettörténeti elbeszélő része egy jól körülhatárolható emlékező-közösségnek. Ezt mindennél világosabban igazolja, hogy a sok különálló, egyedi, személyes élettörténetet milyen könnyen lehetett egységes történetté összefonni.

Annak vizsgálata azonban, hogy miként alakultak ki a személyes emlékezés közösségi-kulturális keretei, s az élettörténeti elbeszélők milyen kulturálisan elfogadott metanarratívához igazodnak (Halbwachs 1992; Assmann 2011:21) meghaladja a jelen dolgozat kereteit.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, J. (2011) *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge: Cambridge University.
- Ατζακάς, Γ. (2008) *Θολός θυθός*, Αθήνα: Άγρα.
- Balogh Á. (2013) *Fejezetek Görögország újkori történetéből*. Szeged: Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete-Csongrád megyei helyi csoport.
- Balogh Á. – Christoforatos, L. – Purosz A. (szerk.) (2020) *Προσφυγικές Ιστορίες*. Szeged: Greek booklets of Szeged.
- Baerentzen, L. (1987) The Paidomazoma and Queen's Camps In Baerentzen, L – Iatrides, J. – Smith, O.L. *Studies in History of Greek Civil War, 1945-1949*.
- Boeschoten, R. (2000) Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου Πολέμου. In Mazower, M. (ed.) *Μετά τον πόλεμο*. Athén: Alexandria, 139–160.
- Μποντίλα, Μ. (2000) *Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά Κράτη 1950-1964*. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki
- Bontila, M. (2023) *Gyermekek a polgárháború és hidegháború örvényében (görögül)*, konferenciaelőadás, Fehérvárcsurgó Trauma és megnyugvás, konferencia, Görög Intézet
- Braudel, F. (1996) *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest: Akadémiai – Osiris.
- Budaháziné Hargitai I. (1999) *Fény és árnyék*. Budapest: Szerzői kiadás.
- Campbell, J. K. (1964) *Honour, family and patronage*. Oxford: Clarendon.
- Chasioti, L. (2011) Relocating Children during the Greek Civil war, 1946–49: State strategies and Propaganda. In Reinisch, J. – White, E. (szerk.) *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in postwar Europe, 1944–49*, London: Palgrave Macmillan, 271–288.
- Dalianis, M. – Mazower, M. (2000) Children in Turmoil during the Civil War. In Mazower, M. (szerk.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*. Princeton – Oxford: Princeton University, 91–104.
- Daliani, M. – Mazower, M. (2002) Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου: Οι ενήλικες του. In Mazower, M. (szerk.) *Μετά τον πόλεμο*. Athén: Alexandria, 105–120.
- Damianakos, St. – Zakopoulou, E. – Kaszimis, H. – Niciakos, V. (1997) Ekszuszia, Ergaszia kai Mnimi se tria horia tisz Ipiru. (Εξουσία, εργασία και Μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου) Athén: Plethron-EKKE.
- Danforth, L. – Boeschoten, R. (2012) *Children of the Greek Civil War*. Chicago: University of Chicago.
- Dzindzis, J. (2013) *Η εγκατάσταση – τα πρώτα χρόνια*. Budapest: Editions Greek Self-Government of 2nd Department in Budapest
- Fokasz N. (2004) *Istenek nélkül*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fokasz N. (2006) Ελőszó. In *Közönjük Magyarország*. Budapest: Magyarországi Görögök Kutatóintézete, 2-30.
- Fokasz N. (szerk.) (2013) *Identitások határán – Μεταξύ δύο ταυτοτήτων*. Budapest: Új Mandátum.
- Fokasz N. (szerk.) (2017) *Δύο πατρίδες μια ταυτότητα*. Athén: Nissos.
- Fokasz N. (2020) Έρkezés és letelepedés Adalékok a kelet eurόpai görög politikai menekültek befogadásáról. In Fokasz N. – Görög Ath. (szerk.) *Trauma és megnyugvás*. Budapest: Görög Intézet, 12–43.
- Fokasz N. (2023) Greeks in Hungary: from the Orthodox Greek merchants to the refugees of the Greek Civil War, *Neograeca Bohemica*, 23(1), 15–39. <https://doi.org/10.5817/NGB2023-23-2>
- Fokasz N. – Raptis, I. – H. Vlahos H. (szerk.) (2017) *Időfonal*. Budapest: UMK Editions, Athens: ASKI.
- Friedl, E. V. (1962) *A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Friedl, E. V. (1975) *Women and men: an anthropologist's view*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Γκανάς, Μ. (1961) *Μητριά πατρίδα*, Αθήνα: Μελάι.
- Grizonas, K. (1998) *Τα παιδιά του εμφυλίου. Προσωπική μαρτυρία*, Athén: Filistor
- Halbwachs, M. (1992) *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago.
- Handman, M.-E. (1987) *Βία και πονηριά : Άντρες και γυναίκες σ'ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Iatrides, J.O. (szerk.) (1981) *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*. Hanover – London: University Press of New England.
- Kosztopolosz, T. (2017) Η κληρονομιά της Φρειδερίκης, *EFSYN*, 01.15.

- Králová, K. – Tsivos, K. (szerk.) (2015) *Στέγνωσαν τα δάκρυα μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*. Athén: Alexandria.
- Lagani, I. – Μποντίλα, Μ. (2012) «Παιδομάζωμα» η «Παιδοσώσιμο»; Thessaloniki: Επίκεντρο.
- Marantzidis, N. (2010) *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας*. Athén: Εκδόσεις Alexandria.
- Margariti G. L. (2018) *Alithiesz apo to szkotadi szto fosz (Αλήθειες από το σκοτάδι στο φως)*. Thessaloniki: magánkiadás.
- Mészáros S. (2006) *Teleporvos-napló*. Budapest: Raptisz Achileasz – Raptisz Iliasz magánkiadás.
- Ράπτης, Μ. (1999) *Τυχεροί μέσα στην ατυχία, (Szerencsések a szerencsétlenségben)* Athén: Desktop Publishig
- Reinisch, J. – White, E. (2011) *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in postwar Europe, 1944–49*. London: Palgrave Macmillan.
- Ricoeur, P. (1990) *Soi-même comme un autre*, Paris: Seuil
- Steen, G. (2019) *Adoption, Memory, and Cold War Greece: Kid pro quo?* Michigan: University of Michigan.
- Stoloff, J-C. (2022) “Για την πατρική λειτουργία» In Κ. Μπαζαρίδης, Κ. – Χατζηανδρέου Μ. (szerk.) Ο Πατέρας. Ψυχαναλυτικές αναζητήσεις, Athén: Αρμός, 121–142.
- Voglis, P. (2000) Between negation and self-negation: Political prisoners in Greece, 1945–1950. In Mazower, M. (szerk.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*. Princeton – Oxford: Princeton University, 73–87.
- Tengelyi L. (1998) *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz.
- Tsekou, K. (2013) *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. Athén: Editions Alexandria.
- Tsivos, K. (2019) *Ο μεγάλος καϋμός της ξηνητείας ...* Αθήνα: Alexandria
- Vervenioti, T. (2000) Left – wing women between politics and family. In Mazower, M. (szerk.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*. Princeton – Oxford: Princeton University, 105–119.
- Vervenioti, T. (2003) Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική η οικογένεια. In Mazower, M. (szerk.) *Μετά τον πόλεμο* Athén: Editions Alexandria, 121–138.
- Voutira, E. – Dalkavoukis, V. – Marantzidis, N. – Μποντίλα Μ. (2005) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*. Thessaloniki: Editions of Univesity of Macedonia.

INTERJÚTÖREDÉKEK KRÉMER BALÁZZSAL¹ (1957–2024)

SZERKESZTETTE: TIBORI THEODOSIA TIMEA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.104>

Szűkszavú szakmai önéletrajzi alapján képesítéseit 1982-ben az ELTE TTK matematika-fizika, 1983-ban az ELTE BTK szociológia szakán szerezte, majd 1997-ben kandidált a szociológia tudományterületén. Aktivista, az esélyegyenlőség szószólója, szakértő-kutató (EU, OECD, EBESZ) és nagyhatású egyetemi oktató volt (Debreceni Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem docense), 2003-tól az Esély folyóirat szerkesztőbizottságának tagja, a Szociális Szakmai Szövetség elnöke.

Kutatási területei: a hátrányos helyzetű csoportok élet- és munkakörülményei, szociális helyzete, a romák, a fogyatékkal élők társadalmi be- és kiilleszkedésének jellemzői, foglalkoztatáspolitikai, a civilség és a civil szervezetek fontossága, működési mechanizmusai, szocioökonómiai rendszerek, szociális gazdaság, harmadik szektor, EU strukturális alapok, a liberalizmus eszménye, a szabad verseny koncepciója, az emberi jogok védelme, az egyeztetés politikája, a társadalmi identitás sokszínűsége, a diverzitás értékeinek bemutatása.

Hogyan lett a budai úri fiúból hohmecoló diák?

Már a bölcsőben [mondanám fölényesen] szociológus akartam lenni. Én egy igazi, budai, polgári családba születtem a Fillér utca, Nyúl utca sarkán. Apám,³ jászapáti zsidó ügyvéd fiaként [maga is] ügyvéd lett, még a háború előtt. A háború alatt a doni hadsereg előtt, munkaszolgálatosként fegyvertelenül ásta a lövészárkokat. Mire hazajött, addigra az első felesége Auschwitzban volt, de a nővéremet szerencsére kimenekítette egy derék apáca a gettóból. Apám szorult helyzetbe került, házasságot kellett kötnie a nővéremet megmentő nővel. Apám ezért kikeresztelkedett a derék apáca, és mindenféle komoly családi nyomásra. Az anekdoták szerint annyit mondott: „*velem pont annyit veszített a Hitközség, mint amennyit nyert az Anyaszentegyház.*” Nem volt soha hívő ember. Úgy gondolta, hogy a kommunizmus majd védelmet jelenthet a hasonló értelmiségieknek. De '53-ra már ebből is kiábrándult. Később a Belkereskedelmi Minisztériumban volt jogász, meg Bulgáriában kereskedelmi attasé egy darabig. '56-ban megtört a karrierje, mert Háy Gyulának⁴ volt az ügyvédje, akit fel akartak kötni. Apám élete sikerének tartotta, hogy nem kötötték fel a Háyt. Másfelől '57-re, mire én megszülettem, alkalmatlannak minősítették az ügyvédi pálya gyakorlására, úgyhogy hosszú ideig volt munkaügyi előadó. Az anyám⁵ története eléggé más. Egy szerb – magyarosított nevű – vízvezeték-szerelő és egy horvát cselédlány hét gyereke közül volt a második. Tanult és érettségizett, de aztán tovább mégsem mehetett. Én sok szempontból azt hittem, hogy a mindenféle autonómiákra és függetlenségekre

1 A szakmatörténeti interjút Tibori Theodosia Timea készítette 2014-ben a 20. Század Hangja Kutatóműhely és Archivum számára.

<https://20szazadhangja.tk.hun-ren.hu/szakmatortenet/kremer-balazs>

2 Tibori Theodosia Timea társadalomkutató.

3 Dr. Krémer Miklós ügyvéd (1911–1977).

4 Háy Gyula (Abony 1900 – Ascona 1975) Kossuth-díjas író, műfordító, dramaturg. 1955-től a Nagy Imre csoport tagja, 1956. november 4-én ő olvasta be a Kossuth Rádióban a segélykérést. 1957-ben 6 év börtönre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult, majd 1964-ben elhagyta az országot. Világszerte elismert színpadi szerző lett.

5 Dr. Szepesi Emília jogász (1922–1993).

való törekvésem családi örökség, azaz apám zsidó öröksége. De amikor a vízvezeték-szerelő nagyapámnak a történeteit meghallottam, akkor ezt egy kicsit revideálnom kellett. Ő a háború után sem lépett be semmilyen szövetkezetbe vagy állami cégbe. Megmaradt maszeknak, sőt a három fia is maszek vízvezeték-szerelő lett. Soha, semmilyen hierarchiába, bürokráciába nem volt hajlandó betagozódni. Az anyám a háború után, a NÉKOSZ-ban⁶ felnőttként végezte el a jogot az egyetemen, és mindvégig a VASÉRT Vállalatnak⁷ volt a jogtanácsosa.

A nővérem⁸ könyvtáros lett, ő 17 évvel idősebb nálam. Sok szempontból pótmama meg pótnagymama volt az öcsém gyerekei meg az én gyerekeim mellett. Az öcsém⁹ két és fél évvel fiatalabb nálam. Együtt nőtünk fel, állandóan mindenki összekever vele, de én is hallgatok az Andrásra, ő is hallgat a Balázusra. Nagyon jó gyerekkorom volt, jó iskolákba jártam, és nagyon sokat dumáltam gyerekkoromban a szüleimmel. Apám evezni hordott – autó nélkül mindent megoldott. Mindig jó lakásban laktunk. Utólag rekonstruálva eléggé mókás volt, hogy nekem apró gyerekként az apámmal való sétáimnak és beszélgetéseimnek egy jelentős része az a titkosszolgálatok előli elrejtkezédsről szólt. Az apám a „fehér segélynek” volt az egyik figurája, meg gyámja a Háy gyerekének, és ezért a beszélgetés, amibe belenőttem, az egy családi elfoglaltság volt, és nagyon sokféle emberrel. [...]

A környéken csupa jó iskola volt, az ének-zeneibe jártam a Marczibányi térre, ami később Kodály néven futott. Nagyon sokszínű, mindenféle polgárasszony tanárnővel. Tehát: művészek feleségei, a Nagy Imre felesége¹⁰ tanított énekre, a Huzella Éva¹¹ néni, az osztályfőnököm rajztanár volt, vagy Koltai Rózsi¹² néni, akik ezt a szabadon gondolkodó, beszélgetős, valahogyan értékekre orientált világot képviselték. Soha, semmilyen presszió nem volt arra, hogy az ének-zene iskolából nekünk zenészeknek kell lennünk. Volt, aki zenész lett, összesen talán két vagy három ember. Jártam zongorázni meg szolfézsra, furulyázni mindenkinek kellett, de ott maga az éneklés egy olyan típusú együttműködés volt, ami nem önmagáért, nem valami művészi kiteljesedésért, hanem az éneklés örömeért, meg egy csomó mindenben a jó társaságért szólt. Ebben az iskolában értelemszerűen mindenféle művészetek keveredtek, amit utólag egyáltalában nem bánok. Sokat olvastam, egyszerűen az irodalom vonzott. A zene is valamennyire, de nem azon a szinten, hogy én zenész legyek, de partitúrából olvasok zenét mindmáig, hogyha lehet. És az osztályfőnököm hatására akkoriban hosszú ideig művészettörténész akartam lenni. Nagyon sok mindent tanultam, meg gyűjtöttem reprókat, meg képeslapokat, meg nem tudom, mi a fenéket. Aztán középiskolába a Móriczba jártam, az akkoriban egy nagyon-nagyon bizarr hely volt. Utólag végiggondolva, tulajdonképpen nem volt túl jó iskola a Rózsa-domb tetején. Volt benne valami nagyon furi, valami kevercs. Rendes, vonalas pártkader tanárok és mindenféle, a káderségük mögött megbújók, vagy a káderfeleségek, akik persze a legszabadszajúbbak voltak, és a legpolgáribb elemeket is ott találjuk, és ezek mellett még mindenféle ilyen régmódiasakat. A zsidó polgári hagyományok mellett

6 Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ), amely 1946 és 1949 között elsősorban a tehetséges paraszti származású fiatalok számára, bentlakásos formában biztosította a tanulást, továbbtanulást. A legkiválóbb szakemberek vállalták a komplex képzési rendszerekben az oktató, nevelő munkát és a személyiségfejlesztést, közösségépítést.

7 A vaskereskedelem a 20. században Budapesten, a IX. Üllői út 32-ben, a Heirich és Schopper családoknak köszönhetően kitűnő minőségű áruval rendelkezett. 1948-ban államosították a céget, de a nevet meghagyták 1993-ig, a végleges bezárásig.

8 Krémer Júlia könyvtáros (1941–).

9 Krémer András (1959–) PhD, szociológus, mediátor, főiskolai tanár.

10 Nagy Imréné Égető Mária (Budapest, 1902–1978).

11 Huzelláné Csanak Éva (Budapest, 1885–1972) festőművész.

12 Nincs megbízható adat.

még olykor feltűntek ilyen keresztény, noch dazu kicsit náci beütésű figurák. És ez még keményebben előjött a gyerekek iskoláztatása környékén. A párhuzamos osztályba járt a Donáth Feri,¹³ meg a Hegedűs Laci,¹⁴ akik nagyon jóban voltak. Az én osztálytársaim között volt az akkori budapesti párttitkár gyereke, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnökének a gyereke, meg a Félix Miki,¹⁵ akinek a papája Vásárhelyinek volt a titkára. Ebben a formában a szülőket vagy a politika világát teljesen kiiktattunk. Mindenki hülye volt a maga módján, nagyon jókat szórakoztunk, eszelős baromságokat találtunk ki. Iskola helyett is jobban le tudtuk magunkat foglalni, olykor kimondottan tanulással.

[...]

A gimnáziumban – töredelmesen bevallom, mindenféle KISZ-ügyekbe belebonyolódtam, de ez nekem mindenben a többiekkel való együttműködést, balhékat jelentette. Nehéz elmagyarázni. Például KISZ vezetői építőtáborban voltunk, a Sípóló macskakő¹⁶ vetítése után ki akartak rúgni egy srácot dohányzás miatt, amin baromira felháborodtunk. És aznap mindannyian kitettük a barakkok elé a táskánkat, jelezve, hogyha őt hazaküldik, akkor mindannyian hazamegyünk. Ez egyszerűen művészi gesztusban, performance-ban, kiállításban, tökösségben nekem máig meghatározó.

A gimiben szerettem a matematikát, a fizikát, nagyon jól is ment, mégis filozófus, művészettörténész, régész akartam lenni hosszú ideig. Egy ásatáson, kubikolás alkalmával életre szólóan belém vésődött egy eset. Akkor már vízilabdáztam, jó erőben voltam, és egy eléggé rozzant cigányemberrel lettem összerakva, akivel nagyon megkedveltük egymást. Meghívott magához, és én ott láttam először putrit, ahol a tévén kívül nem volt szinte semmi, mégis jót beszélgettünk.

FELNŐTTÉ VÁLÁS

Két párhuzamos dolog még történt velem ifjúságomban, amik lehet, hogy fontosabbak is voltak, mint a gimnázium. Egyrészt nyolcéves koromtól Bánkon nyaraltam Leveleki Eszternél,¹⁷ ami nekem máig meghatározó élmény, mert lehetett kreálni egy másik életet, és egy másik világban benne élni. És ebbe a tehetségek meg a hülyeségek meg az ökörködések bőven belefértek. Eszter néni zsigeri pedagógus volt, *megmutatta a lényegét a pitiáner dolgokban, amiből szociológusként nagyon sok mindent hasznosítottam: oda kell figyelni a részletekre!*

A másik fontos történés, hogy 12 éves koromban elkezdtem vízilabdázni. Mi akkor bírtunk normálisan játszani, amikor a csapat úgy tudott együttműködni, hogy lehetőleg *mindenki azt tegye, amit jól tud*. Az edző, Kemény Fecsó¹⁸ csomó szempontból vízilabda edzéseként erkölcsstan órákat tartott, amik kb. úgy szóltak: első tan: halvérű, tesze-tosza, málé emberekkel nincs dolgom. Itt a vízben csibésznek kell lenni. A második tan: aki nem tudja, hogy mi a határ a csibészesség és a striciség között, azt a bíró fogja kiállítani. De hogyha a bíró nem állítja ki, én úgy hazazavarom, hogy a lába nem éri a földet. Nem tudom pontosan kö-

13 ifj. Donáth Ferenc (Snagov 1956 – Budapest 2023) orvos, a Nagy Imre Társaság Budapesti Szervezetének elnöke.

14 Nincs megbízható adat.

15 Félix Miklós (Budapest 1958–) közgazdász, a Family Frost alapító-tulajdonosa.

16 Sípóló macskakő (1972) vígjáték/filmdráma. Rendező: Gazdag Gyula.

17 Leveleki Eszter (Felsőgalla 1917 – Budapest 1991) Tanító-, majd óvónő, aki menekült a deportálás elől, ezért 1941-től Bánkon, helyi segítséggel szegény és zsidó gyerekeket nyaraltatott, amit kis megszakításokkal 1978-ig Pipecland közösség néven folytatott.

18 Kemény Ferenc Fecsó Bá (Budapest 1932–) évtizedeken át kiemelkedő vízilabda és sportedző.

rülíni, hogy mit jelent, hol van a határ a vagányság, a csibészség és a striciség között. De tudom azt, hogy mindmáig a vagány, csibész embereket szeretem, a hallgatóimat vagánnyá és csibésszé akarom nevelni. A striciket meg, hogyha tehetem, akkor kiüldözöm a világból.

A szociológia nem professzió, hanem életforma, hivatásrend

Amikor jelentkeztem az egyetemre, akkor nem volt filozófia, úgyhogy matematika-fizikára vettek föl, amihez úgy viszonyultam, mint a keresztretjvényhez. Szóval, hogyha kijön, akkor jó, hogyha nem jön ki, akkor le van sz[*]va. Többnyire átmentem a vizsgákon, de nem túl sok örömet meg érdekességet találtam benne. Aztán emiatt hamar megtanultam lógni, nemcsak moziba lehetett járni meg kocsmába, hanem találkoztam mindenféle haverjaimmal, a bánkiakkal, akik a bölcsészkarra jártak, tulajdonképpen performance-ként és show-ként, mozi helyett kezdtem el velük bejárni mindenféle órákra, amiket sokkal érdekesebbnek tartottam. Beültem Elbertnek¹⁹ a Csehov-órájára, Glatznak²⁰ a történelemórájára, Bánlaky Palihoz²¹ a népművelőknek tartott XX. századi művészet és avantgard művészet órájára.

Az embernek valami izgalmasat kell találni. Másodéves voltam, akkor indult egy évfolyam Bevezetés a szociológiába címmel. A Nagy Endre²² meg a Bánlaky Pali tartotta, de előttünk öt évvel végzett már egy garnitúra: a Bajomi Iván,²³ az Örkény Tóni,²⁴ a Magyar Bálint²⁵ és így tovább. Mindez nagyon furi képződmény volt, mivel Huszár [Tibor]²⁶ baromi nagy tanszékét [szervezett], több mint negyven ember dolgozott ott, miközben hallgató alig volt. Összejöttek mindenféle volt gimnáziumi haverjaim, Róna-Tas Ákos,²⁷ Mohay Tamás²⁸ vagy a Péli Gábor,²⁹ akivel együtt dezertáltam a mat–fiz-ről. Úgy gondoltuk, hogy miért ne próbálnánk meg, ha már

19 Elbert János (Budapest 1932 – Siófok 1983) József Attila-díjas irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár, az orosz-szovjet irodalom kiváló fordítója. Máiig tisztázatlan a halála, többen titkosszolgálati ügyként kezelik.

20 Glatz Ferenc (Csepel 1941–) Széchenyi-díjas történész, akadémikus, egyetemi tanár. 1996–2002 között az MTA elnöke, 1989–1990 között művelődési miniszter, 1990–1996 és 2002–2010 között az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója.

21 Bánlaky Pál (Székesfehérvár 1937 – Budapest 2023) családszociológus, szociálpolitikus. A Carl Rogers program hazai képviselője, tréner, főiskolai tanár. Az 1980-as években a Művelődési Minisztérium Vezető- és Továbbképző Intézetének igazgatója, majd a Népjóléti Minisztérium főosztályvezetője, illetve a salgótarjáni Képzési Központ tanácsadója, majd a Wesley János Lelkészképző Főiskola oktatója volt.

22 Nagy Endre (1941–) szociológus, szociálpolitikus, jogelméleti tudós. Jelenleg a SE Mentálhigiéne Intézet professzor emeritusa. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_08-es számú gyűjteményében található.

23 Bajomi Iván az ELTE TáTK és a SZIE docense. Fő kutatási területe: az oktatás szociológiája.

24 Örkény Antal (Budapest 1954–) az MTA doktora, az ELTE TáTK habilitált egyetemi tanára. Egyik alapítója a 20. század hangja Archívum és Kutatóműhelynek. Adományozott gyűjteménye (409_07) egy több hullámban végzett mobilitás kutatás szakértettséggizettekkel (interjúk, kérdőívek), illetve a 2022-ben elkészült összefoglaló tanulmány. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_08-as számú gyűjteményében található.

25 Magyar Bálint (Budapest 1952–) politológus, szociológus. Az SZDSZ alapító tagjainak egyike, majd oktatási minisztere. Rendszerkritikái a FIDESZ működéséről angol és orosz nyelven jelentek meg. Jelenleg a CEU tanácsadója. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyen 409_08 gyűjteményében található.

26 Huszár Tibor (Veresegyház 1930–2019) Széchenyi-díjas szociológus, akadémikus. 1963-ban megalapította az ELTE-n a szociológia oktatását, amelyet 2002-ig professzorként is támogatott. Legfontosabb kutatási területe: az értelmiség szociológiája. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyének 409_08-as számú gyűjteményében található.

27 Róna-Tas Ákos (Budapest 1957–) a Kaliforniai Egyetem Szociológiai Tanszékének professzora, módszertanász, több hazai egyetem vendégoktatója.

28 Mohay Tamás (Budapest 1959–) az ELTE BTK Néprajzi Intézetének egyetemi tanára.

29 Péli Gábor (Budapest 1958–), politológus akadémiai nagydoktor, a HUN-REN TK Recens vendégprofesszora.

indul ez a B-szak. Innen fogva eldőlt, hogy én szociológus leszek, ami nem tudom, hogy mennyire a tanszéknek köszönhető, de nekem legalább ekkora impulzust jelentettek a csoporttársaim. *Senkit nem kényszerített semmi, egyszerűen érdekelt [bennünket] ez a dolog.*

Mi szociológusok voltunk akkor, amikor világot váltottunk vörösborok mellett, meg szociológusok voltunk akkor, amikor csavarogtunk a nyári szünetben, meg a Balatonon összejöttünk. Egyszerűen ez a hohmecolós, a világ dolgairól dumálós, az egymást froclizós világ, ennek olyan hangulata volt, amelyiken így utólag nem nagyon lehet csodálkozni, színészséget jelentett, amiben benne volt a ritkasága a szociológiának. Mi mindannyian tulajdonképpen kutatók lettünk. Ami még a színészségre ráakott egy lapáttal, 15-en voltunk a 22-ből magyarok és volt még 7 külföldi.

Csak példaként: lett, aki közülünk nagy tudósember lett, mint a Moksony Feri³⁰ vagy Róna-Tas Ákos vagy az Asztalos Ildi,³¹ aki Svédországban van. Voltak, akik néprajzra szakosodtak, mint Mohay Tamás, a Néprajzi Intézet későbbi igazgatója, vagy Szent-Iványi István,³² aki politikus lett, a Márton Laci³³ író lett, Geréby Gyuri³⁴ filozófus és patrisztika-történész. Azt kell mondjam, ebből a bagázsból mindenki jól csinálta. Nagyon összetartó társaság volt. Csomó mindenben megváltoztunk már az egyetem alatt. Mivel én a matematika–fizika szakról jöttem, én voltam a pozitivistább. A Róna-Tas angol szakról jött, és ő volt a hegelianus és filozófus, kiment Amerikába, és ő lett a nagy módszertanász. Ennek ellenére gyakran együtt nyaralunk, meg gondolkodásban is [hasonlítunk]. Én soha senkivel nem tudok annyit jogszociológiáról vagy társadalmi jelenségekről meg problémákról beszélni, mint a volt csoporttársaimmal. Ami ahhoz képest, hogy 35 éve volt a képzés, eléggé izgalmas.

Nagyon nehezen tudnám felsorolni, hogy mi mindenféle impulzusokat kaptunk. Itt van például Nagy Endre, ezzel a sok szempontból őrült vonzalmával a XIX. századi jogbölcselek és nagy gondolkodók [iránt]. Nagy Endre azt a kompetencialapú képzést jelentette, hogy aki a Beöthy Leót el tudja olvasni, annak már Max Weber felüdülés. *A szövegértésben rejlik minden.* Endrével vitatkozni lehetett a dolgokról, a szövegek éltek, és valamit ki kellett bontani, meg kellett érteni belőlük. És nagyon sokféle szinten lehetett a szövegekhez viszonyulni.

A Bánlaky Pali teljesen más volt. A szövegekhez soha nem volt ilyen filológus viszonya. Nagyon érzékenyen, mai fejemmel azt mondanám, hogy picit irodalmiasan, akár olvasótáborosan, meg erős szociális érzékenységgel beszélt. Nekem meglepetést okozott akkor, hogy a Pali ebből a szociális világból jött. A történetek felfejtése, az elemzése, azok mindig valahogyan passzoltak az én ízlésemhez. Sorsok, helyzetek, drámák megélése.

Fel kell tudni dolgozni, meg kell tudni élni azt, amit az ember lát. Anélkül leírni sem nagyon lehet, hogy az ember mindenféle empátiákkal meg fantáziákkal ne rendelkezne. Amikor ezen a két derék emberen [Nagy

30 Moksony Ferenc (Budapest 1958–) az empirikus szociológia megalapítója. A Budapesti Corvinus Egyetem Rektori Szervezet/Társadalom és Politikatudományi Intézet/Szociológiai Tanszék professzora.

31 Asztalos Morell Ildikó (Budapest 1958–) néprajz, szociológia, magyar nyelv és irodalom szakon végzett az ELTE-n, majd Kánadában és Svédországban tanult tovább. Szociológusként a nemek közötti egyenlőtlenségekkel foglalkozik. Versei, esszéi magyar (Ághegy folyóirat Svédország) és angol nyelven jelennek meg.

32 Szent-Iványi István (Budapest 1958–) politikus, külpolitikai szakértő, az SZDSZ egyik alapító tagja. 1990–1994 között országgyűlési képviselő, majd számos Európai Unió intézmény vezetője, illetve munkatársa. Később ljubljanai nagykövet.

33 Márton László (Budapest 1959–) József Attila-díjas író, drámaíró, esszéista, műfordító.

34 Geréby György (Budapest 1957–) filozófiatörténész, a CEU tanszékvezető egyetemi docense.

Endre és Bánlaky Pál] átestünk, nem volt kérdés, hogy irány a szociológia. De nekik sem volt kérdés, hogy akartak minket. A mai lehetőségekhez képest *ez tényleg egy elit képzés volt. Sokkal kevesebb hallgatóra sokkal több oktató jutott.* Én úgy jártam végig a szociológiát, hogy soha nem okozott különösebb gondot, ha valaki valamilyen órájára nem jött be, mert a tanszéken mindenki csapódott valakihez, valamilyen kutatásában segédkezett.

A Szalai Juli³⁵ meg a Csanádi Gabi³⁶ tanítottak módszertant, ami mást jelentett akkor, mint most. Inkább ismeretelmélet volt. Tehát: egy nagyon bonyolult és összetett jelenséget hogyan lehet mérhetővé tenni, vagy hogyan lehet operacionalizálni. Dávid János³⁷ volt az ötödik fontos ember ebben a képzésben. Én nekem a Dáviddal sokkal intenzívebb viszonyom volt, mint a többieknek. Az egyetem alatt gyakorlatilag minden héten legalább két napot a Dévivel [Dávid János beceneve] interjúztam, akit még Bánkról ismertem különben. A Kemény Pistával³⁸ csak valamikor '83-ban találkoztam, de utólag azt gondolom, hogy a Dévi volt a legjobb és a legautentikusabb tanítványa Kemény Pistának, akinek mindent mindennel összekapcsoló, fantáziadús agya volt. Dávid egyszerűen egy fékezhetetlen figura volt. Olyannyira sokat gondolt, hogy soha nem tudta rendesen megírni a kutatásait, mert mindig még minden más is eszébe jutott. Ez néha kibírhatatlanná tette egy kicsit, de én akkor is baromi sokat köszönhetek neki. Ahogyan ő interjúzott, az egyszerűen egy művészi élmény volt. Tehát *a Dévi egy stand up comedy-nek vagy improvizált drámának élt meg minden interjút*, ahol soha nem nyugodott bele az első, felszínes véleményekbe. Különösen, ha hivatalos emberek elkezdték a nyilatkozataikat tenni, akkor lehetett látni, hogy komoly veszésre készül. És humorral, kedéllyel, bájjal, néha nagyon nagy keménységgel, *állandóan a mélyére próbált menni a dolgoknak.* De ebben az, hogy a mélyére menjen – a mai világunkban azt mondanám, hogy néha inkorrekt kérdésekkel – szenzitivitásba, személyeskedésbe, személyességbe menően kérdezett. Néha humorral vette a dolgot, és froclizta az interjúalanyokat. Az interjúalany hosszan magyarázott valamit, és akkor a Dávid azt kérdezte: *„jól értem-e, hogy azt mondja”,* és a totál ellenkezőjét állította, mint amit eddig magyarázott az emberünk, akinek ezzel felb[*]ta az agyát.

Mindig feszültségek és feloldások együtt jöttek. Ez egyszerűen olyan volt, mint a jó színház: vibrál egy picit a levegő, a vibrálásban vannak konfliktusosabb helyzetek, de a konfliktusok mindig valahogy meg vannak játszva, végül el vannak rendezve humorral, bájjal, kellemmel. Soha nem jöttünk el interjúból úgy, hogy ne azzal búcsúztak volna, hogyha erre járnak, akkor jöjjünk be máskor is.

35 Szalai Júlia (Budapest 1948–2022), az MTA levelező tagja. Kutatási területei: szociálpolitika történet, a poszt szocialista jóléti és elosztási rendszerei, szegénység, romák, nők helyzete. Munkáinak jelentős része a KDK a 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyben 409_32 gyűjteményben található. Szerkesztett szakmatörténeti interjúja megjelent: Kovács Éva – Vajda Róza (szerk.) (2023) „...Hogy hogyan lehet a személyest beemelni valahogy a fogalmiba”. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 13(1), 83–107.

36 Csanádi Gábor (Budapest 1948–) módszertanász, városszociológus, szegregációkutató, a várostervezés szakértője. Szenvedélyes fotós. 1979-től az ELTE oktatója, kutatója.

37 Dávid János (1947–) az ELTE oktatója, kutatója, aki jelentős munkáséletmód vizsgálatokat végzett (Visonta, Salgótarján), majd a Kemény István vezette roma kutatásokban több cikluson át interjúzott. Munkáinak jelentős része a KDK, 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyének 409_30-as számú gyűjteményében található.

38 Kemény István (Kaposvár 1925 – Budapest 2008), kiemelkedő jelentőségű szociológus. 1960-tól több alkalommal vizsgálta a hazai cigányság életmódját, népességi mutatóit, a szegénységet. Politikai nézetei miatt 1972 után Párizsban folytatta tevékenységét, és csak az 1990-es évek végén tért haza az MTA Szociológiai Intézetébe. Hagyatéka döntően a Blinken Nyílt Társadalom archívumában, illetve a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_26-as számú gyűjteményében található.

Én mind a mai napig azt gondolom a szociológiáról, az ember, ha meg akarja érteni a világot, akkor menjen oda, üljön le a konyhában a hokedlira, hallgassa meg, hogy hogyan is zajlik az élet, és mit kell venni a boltban, és hogyan kell a gyereket nevelni, vagy utána, amikor elmegy az első kocsmáig és elszív egy cigarettát és vesz egy kávét hozzá, ott érti meg a világot. Ott csettint, hogy hoppá-hoppá! Utána lehet számolni, hogy miből mennyi van. De énnekem az a dolog, hogy interjúzom, mindig is kicsit egzotikus volt, tehát én, a budai úri fiú, aki elmegyek a világ végére, és cigánytelepen interjúzok meg mindenhol. Egyfelől ezt manapság nem nagyon szokták megérteni, hogy én tényleg szerettem ezt csinálni, soha, semmilyen gombóc nincs a torkomban. Van egy pici lámpalázam, de nem arról van szó, hogy valahova ne mernék odamenni, vagy valahol zavarba jönnék. Az interjúzásban egyszerre van benne a [felfedezni való] kíváncsiság, azt megélni, hogy hoppá-hoppá, ez azért egészen más világ, mint az enyém, meg benne van az is, hogy itt tényleg értékekben, orientációkban az emberek valahogy egészen másképp gondolkodnak. Mástól van rend a fejükben és a dolgokban, mint amit én gondolok. És ez meg volt spékelve mindig valahogyan azzal, hogy én vagyok ez a Hans Castorp,³⁹ az élet elkényeztetett gyermeke, a budai úri fiú, amikor mindenféle lehetetlen körülmények között is megéltem azt, hogy emberek próbálnak embernek maradni, tisztességesnek maradni, a maguk erkölcsi szerint élni és így tovább. Ebben mindig is volt egyfajta lelkiismeret-furdalásokkal terhelt katarzisom. Basszuskulcs, én a magam nyavalyáival foglalkozom, amikor nekem ebben a másik világban embernek kéne lennem, talán valami dolgom volna.

[...]

Látjuk, hogy a szociológia mennyire próbálja kiherélni azt, hogy az indulatok, a dühök, az igyekezetek, az összeszorított fogak, a jó röhögések valahogy ne legyenek a szociológia részei. Én meg részben azt gondolom, hogy az ember ezekből tudja megérteni, mi van a világban. De még ezen túl is, ezek egyszerűen társadalmi jelenségek. Ezek nem a durkheimi „egyéni örületnek” a megnyilvánulásai, hanem ezek mögött igenis általában társadalmi helyzetek, konfliktusok, érdekek, hatalmi viszonyok vannak. És ez automatikusan valami lökést jelentett abba az irányba, amire már gimnáziumtól voltak bennem késztetések, ha ez így van, akkor az embernek nem szégyen azon gondolkodni, hogy ez lehetne másképp is.

[...]

Az, hogy valaki szemléletet tud adni, az nekem Csepelihez⁴⁰ és persze Fergéhez⁴¹ kötődik.

Csepeli Gyuri baromira meghatározó volt, aki valahogy akkor az Aronsontól magyarította, nem tartalmában, hanem hangulatában a valóság megismerését. A világ egy színes képeskönyv, felcsapjuk, nézegetjük. És azt a dolgot, hogy most fingik-e a bolgár birkózó válogatott a társaságban, vagy azt a dolgot, hogy a lánykérésnél a szülők hogyan jelzik, miközben a padon egy picit odébb ficeregnek, és tolják le a kérést, ha nem nagyon tetszik, és maradnak a seggükön a pad másik végén akkor, hogyha tetszik, ezek úgy egybemosódtak, és mind-mind valahogy lelki, társas viselkedéssé váltak. Nagyon nagy élmény volt.

³⁹ Hans Castorp, Thomas Mann Varázshegy című regényének központi alakja.

⁴⁰ Csepeli György (Budapest 1946–) szociálpszichológus, szociológus, az MTA doktora. Az ELTE professzor emeritusa, a Szociológiai Doktori Iskola alapítója, programvezető.

⁴¹ Ferge Zsuzsa (Hódmezővásárhely 1931 – Budapest 2024) Széchenyi-díjas akadémikus, az ELTE és a BCE oktatója volt. A társadalmi rétegződés kutatója, 2006-tól a Gyermekszegénység Elleni Programiroda vezetője. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_08-as számú gyűjteményében található.

A világlátásnak volt egy másik típusa is. Például személyesen tőlem az Andorka⁴² elég messze állt, de még is mindig lenyűgözött, amikor tanított, ahogy körbejárta a problémát. Aztán Ferge Zsuzsa, akivel a vizsgák beszélgetések voltak a világ dolgairól.

[...]

Maga a szociológia, az nagyon diskurzív világ volt. De volt még egy nagyon fontos eleme, amire csak így utólag csodálkozom rá állandóan, hogy ez inkább a szüleim generációjához tartozó társaság: Andorka, Cseh-Szombathy,⁴³ Huszár, Ferge Zsuzsa. Patakit⁴⁴ hozzávehetem, az Enyedit,⁴⁵ már az egyetem alatt közvetlenek voltak velünk. *A szociológia furcsa mód nem annyira professzió volt, hanem részben egy életforma, részben egy hivatásrend*, amelyben mi összetartozunk. Miközben vannak mindenféle különbségek, de valahogy van egy közös – szektás – gondolatunk, hogy a világot meg akarjuk érteni. Nem ködös, gőzös, diadalmas materializmusból, hanem inkább odamegyünk és összeszámoljuk meg megnézzük. És hogy erről a dolgról tudunk, és van mondandónk egymásnak.

Ilyen ifjonti hévvel mindig kritikusabb voltam a szakma nagy öregjei iránt, akik a szociológiának a tudományos kritériumai szerint nem voltak túl nagy tudósok. De a másik oldalról meg egy eléggé barbár világban a tudomány virágnyelvén valami olyan baromira fontos civilizált értékrendet, racionalitást, egymásra odafigyelést meg érzékenységet jelentettek meg, ami így utólag belegondolva, abban a világban fontosabb volt, mint a tudományos eredmény. Néhány példa: Losonczi Ági⁴⁶ szerintem a legszebben író magyar tudós, az egész magyar akadémiai világban nincs még egy ember, aki ezt a franciás esszéizáló modort képviselné. A stílusa mögött egyrészt nagyon szerény, nagyon visszafogott, de valami penetráns szellemesség volt. Az, hogy Ági az életmódot azzal jelzi, hogy a különféle csoportokban mennyi a sajtofogyasztás, meg mennyi a töpörtyűfogyasztás, ez valami zseniális gondolat, amit soha, egyetlen egy tankönyvvel sem lehet megtanítani, hogy ezek indikátorai az életmódnak.

Vagy Hankiss Elemér,⁴⁷ akinél briliánsabb, szellemesebb figura alig akad, de aki, amikor a Füstös Laci-

42 Andorka Rudolf (Budapest 1931–1987) Széchenyi-díjas szociológus, az MTA levelező tagja. A társadalmi rétegződés és a demográfia kutatója, iskolateremtő. 1991-től a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, a Magyar Szociológiai Társaság társalapítója (Szalai Sándor mellett), majd elnöke.

43 Cseh-Szombathy László (Budapest 1925–2007) szociológus, társadalomstatistikus, demográfus, népesedéstörténész, egyetemi tanár, a szociológiai tudományok doktora, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

44 Pataki Ferenc (Szentés 1928 – Budapest 2015) Széchenyi-díjas akadémikus, szociálpszichológus, pedagógus, egyetemi tanár. Interjúja és kutatási anyagainak egy része a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_14-as számú gyűjteményében található. A kutatási gyűjtemény bemutatása megjelent: Kovai Melinda (2016) Pataki Ferenc kutatási gyűjteménye. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(1), 141–146.

45 Enyedi György (Budapest 1930–2012) Széchenyi-díjas akadémikus, geográfus, közgazdász, egyetemi tanár. Emlékére a *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 2012. 2. évf. 4. számának In memoriam rovatában jelentek meg írások, 1–18.

46 Losonczi Ágnes (Debrecen 1928 – Budapest 2024) Széchenyi-díjas művészetszociológus, életmódkutató, az egészségügy anomáliáinak és a polgárosodás történetének vizsgálója. Kutatási anyagai a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_09-as számú gyűjteményében található. A kutatási gyűjtemény bemutatása megjelent: Klopfer Zsófia (2015) A Losonczi Ágnes gyűjtemény. *Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(3), 256–261.

47 Hankiss Elemér (Debrecen 1928 – Budapest 2015) szociológus, értékkutató, filozófus, irodalomtörténész, aki a közösségek felbomlásának okait, az individuális értékek előtérbe kerülését, a felhalmozás és a műveletlenség, hagyományvesztés káros hatását vizsgálta. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_08-as számú gyűjteményében található. Szerkesztett szakmatörténeti interjúja megjelent: Zombory Máté (szerk.) (2015) A szociológián innen és túl. Interjú Hankiss Elemérrrel. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(1), 284–292.

val,⁴⁸ Manchinnal⁴⁹ elkezdett ilyen véleménykérdőzős [értékkutatást], akkor szerintem gyenge dolgok jöttek ki belőle. Például, hogy „*az üdvözülés mennyire fontos az Ön életében?*” És ezt osztályozni tudjuk. Ez engem elborzasztott, miközben a társadalmi kapcsolatokról, Hamletről, a második társadalomról írt könyvei számomra zseniálisak voltak. És ezeket akkor is élménynek tartottam, miközben a szociológiának a szakmai tartalmait illetően inkább erősebbek voltak a kételyeim. Máig azt vallom, én szociológus vagyok, és ez soha nem okozott nekem gondot, a szociológia számomra sokkal inkább világlátás és még mindig hivatásrend, annak ellenére, hogy az elmúlt 20 év egy sokkal tekintélyelvűbb, sokkal formálisabb, sokkal barmabb, a minőségre érzékletlenebb világ lett. Ennek mindenféle elfuserált intézményi mechanizmusai tetten érhetők, ezért ma már az ember nem megy el egy konferenciára, mert tudja, hogy a PhD-seknek kell a kreditpont.

MUNKAHELYEK, KORLÁTOK ÉS LEHETŐSÉGEK

Egyetem után abba a fura helyzetbe kerültem, hogy a Dévivel való nagy interjúzásaink során egyszer Dévi pénzt szerzett az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetétől a nagy Salgótarján Kutatásra. Én még utolsó éves voltam, a mat–fiz-t halasztgattam amiatt, hogy az apám után az árvaellátást megkapjam, és közben jártam szociológiára is, és egyszerre két állásajánlat esett a nyakamba. Az egyik Kovács Ferinél⁵⁰ a Társtudban [a Társadalomtudományi Intézetben], a másik a Szociológiai Intézetben. Oda Ferge Zsuzsa és Szalai Júlia hívott. Annak ellenére, hogy szerettem a Ferit meg azt az egész bagázst, az egész salgótarjáni kutatást. De az, hogy én [az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetébe] rendszeresen bejárjak, azt valahogy nem bírta a gyomrom.

Azt, hogy én a Szociológiai Intézetbe kerülhettem, ebben biztos szerepet játszottak mindenféle családi ismertségek is, de benne volt az is, hogy ’81–’82-ben indultak ezek a kutatási főirányok, meg a Csehák Judit⁵¹ bekerülése, aki értelmiségi image-t akart adni a pártnak, vagy egy ilyen aufklerista, felvilágosult, uralkodói izét, amihez soha tudományt olyan nagystílusban nem szponzoráltak addig. Ferge Zsuzsáé lett a szociálpolitikai főirány, a szociológia világában Andorkáé a társadalmi mobilitás, aminek ugyanilyen nagy hatása volt, vagy a Művelődéskutatóban az életmód, az érték, a mindennapi kultúra, a művészetek percepciója, és Pataki Ferencnél a társadalmi beilleszkedési zavarok. Nekem akkor a munka [a Szociológiai Intézetben] automatikusan az egyetemi hivatásrendi világ folytatását jelentette. Zsuzsa osztályát nehéz körülírni. Működésmódja alapvetően szalon-működésmód volt. Az osztályértekezletnek becézett szalonba a Háber Jutka⁵² vagy a Szalai Juli abszolút otthonosan beilleszkedett, a Horváth Ági⁵³ nehezebben. Volt mindig valami tudományos aktualitás is a terítéken, de azt soha nem sikerült tartani. Mert általában a világ dolgairól beszélgettünk, hogy a kutatás kapcsán ki mit tapasztalt. Ezekről a kelet-európai abszurdumokról. Juli, aki akkor is elszívott két doboz Symphoniát, néha előhozakodott, hogy amikor éjszaka is rá kellett gyűjtania, elővette a népszámlálást, és [elmondta, hogy] mit olvasott benne. Egyszerűen társadalmi jelenségek értelmezése zajlott. Sok röhögéssel,

48 Füstös László (Budapest 1949–) DSc, matematikus, szociológus, a sokváltozós elemzés alkalmazásának hazai megteremtője.

49 Manchin Róbert (1946–) a magyar és a nemzetközi szociológia kiemelkedő képviselője, aki alap- és alkalmazott kutatásokban, az életmód-, életminőség- és értékkutatásokban önállóan és Hankiss Elemérrel, Vitányi Ivánnal, Szelenyi Ivánnal dolgozott együtt. A rendszerváltást követő évtizedekben a nemzetközi Gallup Közvéleménykutató Intézetet vezette, ahol nagy adatbázisokra alapozott monitor rendszert fejlesztett ki különböző társadalmilag releváns témákban.

50 Nincs megbízható adat.

51 Csehák Judit (Szekszárd 1940–) politikus, a reform szocialisták egyik kiemelkedő alakja, országgyűlési képviselő.

52 Háber Judit (Budapest 1935–1988) oktatásszociológus, az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársa 1968-tól.

53 Horváth Ágota (Budapest 1944–) szociálpolitikus, szociológus.

sok pletykával, azzal a sokszínűséggel, amit lehetetlen jellemezni, felsorolni. Előtte egy etappal keveredett ide a Gáti Tibi,⁵⁴ aki újságíró lett, meg a Havasi Éva⁵⁵ meg a Gábor Laci.⁵⁶ Én velem egy időben érkezett Závada Pali,⁵⁷ Óry Csaba,⁵⁸ Győri Péter,⁵⁹ és a szociológia kapcsán a legkülönfélébb dolgokban próbáltunk meg együttműködni.

Óry Csabával mindig is egy ilyen *happeningista* szociológiát műveltünk. Például az újpesti Népfront Székház földszintjén, egy fém ajtó mögött felfedezte a Settlement Központot.⁶⁰ „Menjünk oda a Trabantoddal!” – mondta. Így menekítettünk ki mindenféle Liese-kérdőíveket.⁶¹

Zsuzsa szalonjainak volt még egy másik, nagyon fontos mögötte. Zsuzsa azokat az embereket, akikkel menet közben mindenféle vitái voltak, egy nyáron idecsődítette. Ami mai szemmel eléggé elképzelhetetlen. És akkor a világ legtermészetesebb módjaként jöttek el a vitapartnerei: Tardos,⁶² Bauer,⁶³ Soós,⁶⁴ és bekapcsolódtak ebbe a szalonba, mert volt szalonkultúra. Zsuzsának az igazi világa az volt, amikor egy ilyen, számomra átláthatatlan, 32-szer 24-szer 8 itemes, háromdimenziós táblát elemzett. Úgy hozták leporellón a SZTAKI-ból. És ilyenkor Zsuzsa maga elé tette, és egy laza csuklómozdulattal végiggurította az asztalon. Az úgy elment 4 méterre is. Majd fogta a ceruzáját, és mint a művészember elkezdte nézegetni, majd azt mondja: „akkor itt, ezeket, meg ezeket vonjuk össze, és akkor a dologból összeáll a kép”. Egyszerűen látta a számokat. A számokhoz van egy ilyen becslőkéje vagy valamilyen becslő komputer az agyában. És végül azt mondja: „szerintem ebből lehetne csinálni egy kétdimenziós táblát úgy, hogy van benne kétszer négy item.”

Zsuzsa mellett az elején próbáltam mindenféle statisztikus módszereket alkalmazni. És állandóan leesett a pofám: az van benne, amit a Zsuzsa így egyszerűen hüvelykujjal, ceruzával bejelöl. Elsőre mindig igaza van. Tehát az az egy tábla, amit elővesz, úgy át tudja látni most is, mint kevesen. Némiképp más szociológiai empirikus műfajt jelentett a Szalai Juli és mást a Horváth Ági meg a Závada Pali. Ők ilyen guberálós szociológiát műveltek. Horváth Ági írt például anno egy tanulmányt⁶⁵ a szociális otthonok házi rendjéről. Én, amikor először elkezdett vele foglalkozni, röhögtem rajta. Egy ilyen baromságot minek elolvasni? Meggyőződéssel válaszolta: „az a világ, ami abból kibomlik, tessék megnézni, milyen.” A Pali⁶⁶ ugyanezt kezdte el még anno a nagyapja levelesládájával. Szó szerint bogarászásban [talált rá] a kuláktémára. Mindez számomra egy hihe-

54 Nincs megbízható adat.

55 Havasi Éva a KSH ny. statisztikai főtanácsadója, szegénységkutató.

56 Gábor László (Pécs 1947 – Budapest 1997) közgazdász, szociológus, szociálpolitikus, a hajléktalanság okainak kutatója. 1992-től az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársa.

57 Závada Pál (Tótkomlós 1954–) Kossuth- és József Attila-díjas író, szerkesztő, szociológus.

58 Óry Csaba (Budapest 1952–) jogász, szociológus, szakszervezeti vezető, politikus, országgyűlési, majd EP képviselő.

59 Győri Péter (Budapest 1954–) közgazdász, szociológus, a hajléktalanság és a szegénység okainak kutatója.

60 A Settlement-mozgalom az 1900-as években egész Európában elterjedt, a cselekvő közösségek és a szociális segítségnyújtás képzőhelyévé vált. Hazánkban 1911-ben Újpesten, az Erkel utca 26–28-ban fogta össze a szociális politikai mozgalmakat. 1912-ben megnyílt ugyanitt a Főiskolai Szociális Telep kiemelkedő orvos-tudós tanárokkal, mint Erődi-Harrach Béla, Hirschler Rezső. Bár 1948-ban megszüntették az intézményt, a mozgalom különböző formában máig érezteti hatását.

61 Liese, Wilhelm (Vesztfália 1876 – Paderborn 1956) a Caritas- és társadalomtudományok előadója volt több teológiai intézményben. Szociális ellátó szervezője Freiburgban. A kérdőív többek között a nők védelméről és a jóléti ellátásról szól.

62 Tardos Márton (Budapest 1928–2006) közgazdász, az SZDSZ alapítója, politikus.

63 Bauer Tamás (Budapest 1946–) közgazdász, egyetemi tanár, politikus.

64 Soós Károly Attila (Nagyvárad 1944–) rendszerkritikus közgazdász, politikus.

65 Horváth Ágota (1988) A szociális otthonok. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

66 Závada Pál (1986) Kulákprés. Budapest: Magvető.

tetlenül akkurátus, nem túl népszerű, nem túl magas presztízsű módszer volt a szociológiában, de ezt közelebb látni, az egyszerűen élmény volt. És más volt a szociológiához Győri Péternek meg a Gábor Lacinak a viszonya. Ők alapvetően a lakásügyekben egy nagyon erős történeti vonalat képviseltek, reflektáltak egymásra. Mai szemmel egy elképesztően autonóm, szabad életet lehetett élni, ez az egész hivatásrend a szociológiának a csinálhatóságát is védte, mivel bizalmatlanság mindig volt a szociológusi hivatás iránt, mert követte a nyugati trendeket. Mindannyian anarchisták voltunk abban az értelemben, hogy semmilyen hatalmat senkinek ne adjunk, és mégis, minden hatalmat birtokoljunk. Én nem akartam politizálni, olyan kényszerképzetem volt, hogy én érdekesebb dolgokkal tudok foglalkozni, ami később eléggé meghatározta a mindenféle csatangólásaimat. Amikor mindenféle ilyen ellenzéki, aláíródsi volt, Zsuzsa mindig egyetlen dolgot kért: „Gyerekek! Szóljatok nekem, hogy tudjam előre. Ne a rendőrtől tudjam meg!” A Szociológiai Intézet volt tényleg az életem legszabadabb munkahelye.

A '80-as években a Magyar Tudományos Akadémián nemcsak a szocialista országokba lehetett utazni, hanem nyugatra is. Voltam Kanadában fél évet, és Párizsban, Rotterdamban, Stockholmban. Volt egy misszió, ami arról szólt, bár a vasfüggöny mögül jövünk, de azért ebben az állatkertben sem annyira egzotikus állatok élnek. Ezek a helyeken az ember állandóan csodálkozott és lenyűgözött az, hogy kutatni mennyire más kondíciókkal lehet, hogy milyen könyvtárak vannak a világban vagy milyen belső, számítógépes rendszerek. Ezek a külföldi tanulmányutak baromira izgalmasak voltak, különösen bizonyos témákban, amiket mi vittünk, lásd a szegénység, a kirekesztettség, a kitelepítés és hasonló témák, amelyek számukra viszont unikálisak voltak. Az utazás sok mindenben önbizalmat erősített, másrészt érzékeltük, tényleg milyen messze vagyunk mindentől, ez a frusztráltságunkat erősítette. Ebben a felső-balkáni, kelet-közép-európai világban, a szociológiában az egyetlen nagy elmélet az Erdei⁶⁷ kettős társadalomelmélete, nem tudjuk kikerülni a magyar társadalom tagozódásában ennek az anómia állapotnak a megfejtését. Itt társadalmi struktúrák is szét vannak csúszva, nemcsak értékek, normák. De nem volt igazából versenyképes a magyar szociológia. Mindig egzotikus volt, különösen néhány ember, főleg akkor, amikor kimentek és megszűntek magyar szociológusoknak lenni, és a magyar társadalomról publikáltak. Ebből a szempontból izgalmas kérdés, hogy Szelényi⁶⁸ mennyire magyar szociológus vagy mennyire lett nem magyar szociológus. Ivánon kívül én nem nagyon ismerek magyar szociológust, aki önmaga korábbi munkáival szemben annyira kritikus tud lenni.

A SZOCIÁLPOLITIKA SZÍNE ÉS FONÁKJA

Az, hogy világot látott emberek lettünk a szociológiában, tudományos értelemben is, én a szociálpolitikában is, abban a külföldi szociológusok szociálpolitikáról írott elemzései segítettek. A rendszerváltás után éreztem magamon mindenféle nyomást, hogy a politikai hatalom, a parlamenti pártok torzszalkodása helyett, [én] csináljak valamit! Anarchistaként a bürokráciát akartam átalakítani, ezért úgy alakult, hogy némiképp elhagytam az Akadémia steril tudományos világát, meg döntően Szalai Julival való konfliktusaim miatt is.

De akkor is és most is jól érzem magam, mert nem kötnek semmilyen brancsok. Például a Ferge Zsuzsa környéki brancs szemében én áruló vagyok, holott ez egy normális kritikai viszony, amiben a különböző fel fogások kerülnek elő őszintén. És hogyha mást gondolunk, akkor azt meg tudjuk beszélni. Zsuzsa számára

67 Erdei Ferenc (Makó 1910 – Budapest 1971) kétszeres Kossuth-díjas szociológus, szociográfus, a népi írók köréhez tartozó parasztpárti politikus, majd 1945 után belügyminiszter. Megosztó személyiség volt életében éppúgy, mint halála után.

68 Szelényi Iván (Budapest 1938–) Széchenyi-díjas akadémikus, város- és településszociológus, a kapitalizmus és szocializmus strukturális és gazdasági kérdéseinek elemzője.

az egész szociálpolitika az erős marxi gyökerekből fakad, antikapitalista hevületekkel, jövőbe vetett optimizmussal, gondolkodásmóddal, amiben számára a szociálpolitikának a sikere ilyen értelemben az, ha a piaci mechanizmusokat gyengíteni vagy ellensúlyozni tudja. Hogy én ebben a dologban teljesen másképpen gondolkodom, azt tudja. Tehát én azt gondolom, hogy a világon a jólét az a jóléti kapitalizmusoknak a világa, ahol a szociálpolitikának nem feladata, hogy a piaci mechanizmusokat gyengítse. Sok szempontból azt [nem] tartom fairnek, hogy Ferge erősítse az akkori ideált. Nem azért, mert nem olvastam volna Marxot vagy ne lennék tisztában a kapitalizmus mindenféle hibájával, bajával, bűnével. Számomra nincsen valamilyen utópikus vonatkoztatási keret, amelyik nem piac és nem kapitalizmus, vagy ami van, azt kipróbáltuk, nem jött be! Ezek az alapkérdések, és ha ezek a brancson belül nem tisztázhatók, mert a brancsszellem ezt nem engedi meg – az ember kívül keveredik.

A szociológiának a '80-as években kialakult státusza egyszerre volt független, de benne volt a felelőtlen, haszontalan vizsgálódás. Az értelmét a civilizált értékek, európai értékek védelme jelentette, és a szociológia olyan volt, mint az akkori magyar film. Akkoriban mindenki olvasta a magyar szociológusokat, ahogy mindenki járt moziba, és megtapsoltuk a [Edie] Falco-filmeket.

Ehhez képest, ha az ember szociálpolitikával foglalkozik, nem pusztán az a cél, hogy nagy társadalmi egyenlőtlenségek, eszmények és szabadság, egyenlőség, testvériség eszményét ápolja, hanem konkrétabb és gyakorlatiasabb ügyekkel is lehet foglalkozni. Ezt én korábban nem láttam. Úgy alakult, hogy belesodródtam '90-ben, az első kormány alatt, a Zám Mari⁶⁹ helyettes államtitkár hívására, a Népjóléti Minisztériumba a Szociálpolitikai Tanács titkárságát vezetni. Szerintem azóta se volt ilyen állat a közigazgatásban, hogy félállásban voltam főosztályvezető a minisztériumban és a kutatói státuszomat is megtartottam mellette.

Elkezdtem különféle programokon dolgozni. A falugondnoki program volt az egyik első ilyen, meg a különféle szociális törvény előkészítéséhez megpróbáltam mindenféle létező adatokat meg szociológiai kutatási eredményeket valahogy becsatlakoztatni. Én ott egy ilyen gondolkodó ember lettem, de konfliktusba keveredtem egy vezetői értekezleten a Surjánnal,⁷⁰ meg a Jávorról.⁷¹ Nem küldtek el, hanem felajánlották, vállaljam el a minisztérium egyetlen közvetlen irányítású szociális otthona módszertani osztályának a vezetését, szintén félállásban, nem kell vezetői értekezletekre járni.

Abba belegondolni, hogy én főnök leszek vagy főnök vagyok, ez azért eléggé elborzasztott. De elvállaltam, mivel tudtam, hogy a nyugatiak mit beszélnek szociálpolitikaként, gondoltam, csinálok egy olyan munkahelyet mezei szakértőkkel vagy szociológusokkal, akiket ez érdekel, de ez akkor is a kelet-európai abszurdumok világa volt. Egy szociális otthon módszertani osztályaként beletagozódva a szociális minisztériumba meg a nemzetközi szervezetek közé.

Mivel angolul jól beszéltem, ami akkor eléggé ritkaság volt a minisztériumban, ezért ilyen partiképes figuraként én lettem előtérbe tolvaa PHARE⁷² programok előkészítésénél, meg a világbanki programoknál.

69 Zám Mária (Budapest 1951–) szociológus, szociálpolitikus, pszichopedagógus, a Népjóléti Minisztérium államtitkára 1990–1991-ben.

70 Surján László (Kolozsvár 1941–) orvos, patológus, politikus. 1990–1994 között népjóléti miniszter, országgyűlési, majd EP képviselő.

71 Jávor András (Baja 1947–) orvos, politikus, a Népjóléti Minisztérium Ellátási Központjának vezetője 1986–1990 között.

72 Az Európai Közösségek Tanácsa 1989 decemberében gazdasági segélyprogramot hirdetett Magyarország és Lengyelország társadalmi és gazdasági reformfolyamatainak támogatására. Ennek segítségével hazánk országprogramot dolgozott ki 12 ágazatban, illetve a felsőoktatás átalakításában, a fogyatékkal élők és a szociálisan hátrányos csoportok megsegítésére.

Például Nicolas Barr⁷³-ral volt szoros kapcsolatom, aki az LSE-nek a professzora, és akinek az *Economics of the Welfare State*-je, és az írásai mindenhol kötelező tananyag az egyetemeken. Ott is szociológus voltam, és ez nekem egy pillanatig ott sem okozott különösebb gondot.

Ahogy én a rendszerváltást megértem, az ugyanaz volt, mint amit a generációm tapasztalt, hogy ez is egyike a kelet-európai abszurdumoknak. Nemcsak felkészületlenül érte az embert, hanem a rádiót hallgatva mindenkit a többpártiság és a Parlament, a politika kötött le. Engem meg sokkal inkább nyomasztott: na, jó, de ettől most mi változik az életemben? Ezért inkább a szociálpolitika és az intézmények fejlesztésére koncentráltam.

Bár az intézmények depolitizáltak voltak, nem a pártpolitikai direktívák határozták meg az életüket, hanem mindenféle szabályozások, pénzek, konstrukciók, szociális elvek, nem tudták, hogy hol, mi, mibe kerül, hol, mire van szükség? Mai fejjel azt gondolom, hogy a decentralizációt legalább ennyire a hiányok teremtették meg. Ezt én, mint belső, minisztériumnak szánt megfontolásaimat egy szociológiai társasági vándorgyűlésen elmondtam. Utána Kemény Pista kitaposta belőlem, hogy írjam is meg a Szociológiai Szemlének.⁷⁴ A rendszerváltás utáni 15 évemet nem a *politics*, hanem sokkal inkább a *policy* jellemezte. A nemzetközi viracsajtókból nagyon sokat tanultam, itt, az eldugott háttérintézményben, ami a Minisztérium *Methodologica Unit*-jaként lett feltüntetve. Mindig egyeztetett szövegeket tettem/tettünk le az asztalra angolul.

Jó stratégia, tervező lettem. Például személyes kapcsolataimat bevetve valaki buherált nekem egy térképszoftvert,⁷⁵ amivel először jelöltettünk meg térképen adatokat szociális intézmények eloszlásáról. Erre akkor Magyarországon még pénzért se lett volna olyan szolgáltató, aki ezt az internetre, a '90-es évek elején felrakta volna. Úgyhogy valami amerikai ínycsebb szoftverről jött a magyar kormányzati hívó. Ez a Kelet-Balkán. De ez nem helyettesíti, hogy a szociológus tudjon keresztábrát olvasni, viszont az emberek, akik nem szoktak táblát olvasni, azoknak fontos. Ez jó volt, izgalmas volt, ezt szerettem csinálni. Ebben el is ismerték, amit csináltam. Nem volt konfliktusok nélküli. Valószínű, hogy konfliktusok nélkül nem lehetett volna eljutni az elfogadásig. De nem vagyok maradéktalanul elégedett ezzel a dologgal. Ezalatt az idő alatt nem a tudomány mainstreamjével foglalkoztam, miközben persze a statisztika dolgában nekem sokkal masszívabb alapjaim vannak, mint sok olyan szociológusnak, aki csak az SPSS-en találja meg a funkciókat, de a vektor térelméletekkel nincsen tisztában. Aztán átkerültem a Munkaügyi Központba,⁷⁶ ahol szintén igazgató voltam egy ideig, majd kirúgtak. Ez bele volt kódolva ebbe az egész rendszerváltási történetbe.

Bár a szociológia számomra egy kritikai gondolkodásmódot jelent, ez az egész hivatali, alkalmazotti, tervezői világ arra tanított, hogy a kritikáját az embernek minduntalan meg kell tartania magának. Amiben segített a politikai és kormányzati nyelv, mert az mindig pozitívan fogalmaz. Nem lehet azt mondani, hogy túl sok az öregember, meg *ageing crisis* van, hanem *active ageing*. Azt kell mondani, ami rögtön valahogy az irányát is kifejezi a lehetséges megoldásnak. Vagy nem lehet azt mondani, hogy túl magas a szociális rendszerek bizonyos részének a munkaelem-ösztönző hatása, hanem azt kell mondani, hogy *making work pay*. Hogy érje meg dolgozni.

73 Nicolas Barr angol közgazdász, a jóléti és a finanszírozási rendszerek elemzője.

74 Krémer Balázs (1992) A Szociális Törvény dilemmái. *Szociológiai Szemle*, 3. 73–93.

75 Ez a Kolibri nevű térinformatikai szoftver volt, amelyet Nikl István fejlesztett ki a hazai informatikai rendszerekre.

76 Fővárosi Munkaügyi Központ igazgatója 1996–1998 között.

VISSZA AZ AKADÉMIÁRA

Írány vissza az Akadémiára. Nekem ez a hazai pálya, azzal együtt, hogy csomó mindennel megkínlódom, érzem a hiányát annak, hogy a racionális gondolatok nincsenek benne a közéletben. És sok szempontból a szociológiában sincs, mivel fennmaradt egy váteszkodó, értékdeklaráló, profetikus magatartás, amelyikben nem szokás a dolgok mélyére ásni, hogy az emberek a problémákat olyan szintig elemezzék, amiből valami féle cselekvések vagy intézkedések származhatnak.

A világon általában létezik az a típusú független társadalomtudományi magatartás, amelyik nemcsak a saját mániáiért, értékei iránt elkötelezett, hanem valamilyen formában olyan javaslatok vagy olyan ötletek irányába is, amelyeket kívülről is lehet képviselni. Ez Magyarországon majdhogyan nem is létezik, erre még leginkább a szociálpolitikának az önálló diszciplínaként vallott térnyerésétől kezdve volt lehetőség, de máshol nem annyira. A mutyira, gagyira berendezkedett magyar bürokrácia és az Akadémia emelkedett magassága összeegyeztethetetlen. Miután kirúgtak a Munkaügyi Központból egy ideig hankiztam a nemzetközi szociálpolitikai intézményekben, voltam ILO-szakértő Tiranában meg EBESZ-szakértő Belgrádban. Sok pénzt kerestem, de nem nagyon szerettem. Háttéremberként még Göncz Kinga⁷⁷ környékén szakértősködtem a minisztériumban, aztán később a Miniszterelnöki Hivatalban. De közben jött az a hír, hogy a Csoba Jutkából⁷⁸ tanszékvezető lett Debrecenben, aki elém állt, hogy akkor csináljuk meg a legjobb szociális képzést. Ez nem az akadémiai világ, de ez akkor úgy lenyűgözött, hogy nekiláttunk pályázni, csinálunk valamit, aminek értelme van. Később az Adamik Mari⁷⁹ hívott Pécsre. Elgondolkodtam, hogy a legjobb az lenne, hogyha Pécsen lenne a debreceni tanszék. Beszálltam végül a szociálpolitikai képzésbe, ami nagyon sok mindenben a nosztalgiáimat is jelentette. Az, ahogyan Debrecenben együtt bírunk működni, amikor ott vagyok két napot, és esténként felváltva a kollégákkal kocsmákban szalozunk. Hát, az egy kicsit vidékibb szalon, de mégis. Az is benne volt a jó működésben, hogy az egyetem nem arra próbált meg berendezkedni, mint másutt, hogy a hallgatói létszámot maximalizáljuk. Cél volt, hogy gyakorlatias fejlesztési projektekből pénzt hozunk be a tanszékre. Amiért a tanszék még ma is működik, és hálás vagyok a sorsnak, hogy nem követtük a Corvinust, vagy az ELTE finanszírozási stratégiáját. Ez azt jelenti, hogy volt egy 40 fős nagy évfolyamunk, ahol személyes nexusban lehet lenni a hallgatókkal, ami nélkül én nem nagyon tudom elképzelni, hogy hogyan lehetne tanítani. Meg van papír a fénymásolóban és toner, és működik a képzés.

A SZOCIOLÓGIA MINT DISZCIPLÍNA KRITIKÁJA

A szociológiát a rendszerváltás abban a furi helyzetben érte, hogy a sorok közötti olvasásra szocializálódott világban széles és nagy közönséget megtaláló közéleti tényező volt, de az aufklerizmus megszűnt, a politika egyáltalában nem olyan nagystílusú támogatta a társadalomtudományokat, mint korábban. Ez nem az igazi cucc, a K+F, meg a nanotechnológia. [...] a társadalomról okoskodunk, az elfecsérelt pénz.

Ez azt jelenti, hogy a szociológia sok szempontból a közélet számára is érdektelenné vált.

Ez nagyon pontosan látszik, amikor a mai magyar társadalomról akar az ember irodalmakat kiadni a hallgatóinak, még mindig a '80-as évek a kötelező olvasmányok. Nem születtek meg azok a munkák, amikből a

77 Göncz Kinga (Budapest 1947–) pszichiáter, politikus. 2004-ben először tárca nélküli, majd 2004–2006 között családügyi, szociális és esélyegyenlőségi miniszter, 2006–2009 között külügyminiszter, utána 2014-ig EP képviselő.

78 Csoba Judit (Nyíregyháza 1960–) közgazdász, szociálpolitikus egyetemi tanár.

79 Adamik Mária egyetemi docens, szociálpolitikus, a társadalmi nemek kutatója.

jelenlegi társadalmi körülményeket meg lehetne érteni. A magyar tudományban is érzékeljük, hogy nem rúg labdába az, akinek nem nyúlnak túl a nexusai vagy a gondolatai a határokon. Az, hogy a magyar társadalmat hogy érintette a globalizáció, erről gondolatunk sincs, ilyen Európa-ellenességek és gyarmatosítási kérdések kerülnek elő, de vajon tudjuk-e mekkora része a magyar társadalomnak az, aki az Európai Unióhoz való csatlakozást a saját, mindennapos életében bármilyen formában is megélte? Vagy mekkora hányada a magyar társadalomnak az, aki átlépte a schengeni határt úgy, hogy nem kérték az el az útlevelét Hegyeshalomnál? Mekkora hányada a magyar társadalomnak az, akinek a gyereke ösztöndíjjal tanul külföldön? Lezajlott egy iszonyatos oktatási expanzió. A mi generációnkban kevesebb ember szerzett érettségit, mint ma diplomát. Lezajlott egy komplett gazdasági szerkezetváltás, amelyikben mi is egy posztindusztriális világ vagyunk, ahol a foglalkoztatottaknak több mint kétharmada a szolgáltatásokban dolgozik. Ehhez képest a szociológiában még mindig használunk olyan fogalmakat, mint a betanított munkás. És ember nem tudja nekem megmondani, hogy az mit jelent. Ferge Zsuzsa munkajelleg csoportjaival itt [szórakozunk] ahelyett, hogy meg akarnánk érteni azt, hogy itt és most ez milyen munka vagy üzemméreti forma. Vagy, hogy a települési ollók úgy kinyíltak, hogy ezekben most már nem mennyiségiek a különbségek, hanem minőségiek. Ott tartunk, hogy ma már azt is a politikai rendszerváltásból akarjuk megérteni, hogy a lányok tíz évvel idősebbek, amikor szülnék.

Ebben az egész dologban ennél rosszabbat is tettünk egy csomó mindenben butaságból, [...] szűklátókörűségből. Olyan drámáknak vagyunk tevékeny részesei, mint például, hogy az alacsony foglalkoztatás azért van, mert a magyar munkaerő nem elég jó. Kényelemből hagyatkozunk a nemzetközi felvételekre, nincs saját mérésünk. Mi alapján vagyunk ilyen hülyék? És ebben a dologban majdnem részletkérdés, hogy ki akar integrálni, meg ki akar internálni.

Vagy például a fogyatékosügyben bedőlünk a gondozásorientált szemléletnek, noha a szociológia tartozik magának annyival, hogy a körülményeket feltárja.

Vagy a cigánykérdésben leragadtunk a Kemény-kánon átvételénél. Szerintem a Pista zseniális volt, hogy a '70-es évek elején ezt az egész kutatási koncepcióját úgy, ahogy kitalálta. De elmenni amellett, hogy az elmúlt évtizedekben a világ szociológiája a külső jegyek alapján az etnikai karakterrel való felruházást rassznak nevezi, Keménynél az meg identitásfogalom. Hát ez szomorú.

Úgy lett alkalmazott társadalomtudomány a szociológia, hogy egy csomó mindenben a társadalomtudományi karakterét elveszítette, nem reflektált a változásokra, a hatalmi viszonyokra vagy a kommunikatív magatartásformákra, asszisztált akkor, amikor a saját boldogulását kereste. De hogy így bírjon elmenni a világ mellettünk, hogy szociológusként nem akarjuk megérteni azt a dolgot, hogy ebben mi magunk mennyire vagyunk benne, ez számomra felfoghatatlan. Ha valami optimizmusra adhatna okot, az az, hogy a szociológia megpróbálja a maga szociológiáját megírni. Nem vagyok egy iskola, vagy orientáció, vagy irányzat reprezentánsa. Nagyon sok tanítványom van, meg nagyon sok kollégám van, meg úgy általában tisztelnek meg elismernek. De hát pont szerveződésképpen én akkor, amikor hivatalban voltam és lett volna lehetőségem, akkor állatira vigyáztam arra a dologra, hogy ezt lehetőleg ne a személyes értékrendjeim szerint próbáljam meg elrendezni, ez még a legszűkebb stábomban is szabály volt. Itt lehet mást gondolni meg lehet más csinálni. Mióta meg kívül vagyok, pályázatok és általában nem nyerek. De nem a fájdalmat akarom ebből előhozni, hanem erről kellene például diskurzusokat folytatni, mert az sokat segítene kinek-kinek az önismeretén is. *Nem megharagudni kell a másokra, hanem talán megérteni, hogy mit akar mondani.* Az, hogy szociológust írok be mindenhova, tényleg azt jelenti, hogy valahol a világhoz való viszonyomban, a dolgok megértésé-

ben, megérteni szándékozásában inkább elemző ember vagyok. Az elemzéseimben pedig én továbbra is azt érzem, hogy nem szégyen az, ha ebből az ember valamiféle architektúrákat, terveket, összefüggéseket, a jövőre vonatkozó vágyakat, kilátásokat is megpróbál összerakosgatni.

AZ MTMT2 KRÉMER BALÁZS 156 KÖZLEMÉNYÉT TARTJA NYILVÁN, MELYBŐL AZ ALÁBBIKAT VÁLOGATTUK:

- Krémer B. (2022) *A valakik társadalma: az ember társadalmi jelentőségéről és annak hanyatlásáról*. Budapest: Napvilág.
- Krémer B. (2022) A társadalmi integráció derivátumai: Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban In: *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban* (Kovách I. szerk.). Budapest: BUKSZ, 46–55.
- Krémer B. – Nyíri Sz. – Stadinger J. H. (2022) Hátrányos előnyök: A fiatalok munkaerőpiaci helyzete 2020. In Nagy Á. (szerk.) *A lábujjgyezeten is túl - magyar ifjúságkutatás 2020*. Budapest: Excenter Kutatóközpont, 83–133.
- Krémer B. (2022) *Kisebbségpolitika: Szempontok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Krémer B. (2021) Az idősgondozás tényei, elhallgatásai és narratív keretei. *Socio,hu Társadalomtudományi szemle*, 11(4), 219–245. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.219>
- Krémer B. (2020) Vajon az új generáció sajátja-e az, hogy „csendes”? *Szociológiai Szemle*, 30(1), 115–119.
- Krémer B. (2018) Kísérlet csótlásunk oldására. További gondolatok a behavioral economics-ról. *Munkaügyi Szemle online*, 2, 5–18.
- Krémer B. – Bene V. – Pintye Zs. (2016) A 15–29 éves korosztály foglalkoztatásáról és munkaerőpiaci percepciójáról a Magyar Ifjúság Kutatás 2016 adatainak tükrében. In Nagy Á. (szerk.) *Margón kívül: magyar ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Excenter Kutatóközpont, 98–153.
- Krémer B. (2017) The Social Policy of the Mafia State and Its Impact on Social Structure. In Magyar B. – Vásárhelyi J. (szerk.) *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Budapest:CEU Press: Noran Libro. 181–231.
- Krémer B. (2015) *Mi is a kétségbeesítő abban, hogy tovább élünk?: avagy: Az idősödési válság és a halál egyenlőtlenségei*. Budapest: Napvilág.
- Krémer B. (2014) Idiosyncrasies of recent growing inequalities in Hungarian income distributioni. *Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat*, 4, 1–37.
- Krémer B. (2009) *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest: Napvilág.
- Czike K.– Krémer B. – Tausz K. (2002) The Impact of Decentralization on Social Policy in Hungary, Latvia and Ukraine. In Tausz K. (szerk.) *The Impact of Decentralization on Social Policy*. Budapest: Open Society Institute: Local Government and Public Service Reform Initiative, 1–89.
- Krémer B. – Sziklai I. – Tausz K. (2002) The Impact of Decentralization on Social Policy in Hungary. In Tausz K. (szerk.) *The Impact of Decentralization on Social Policy*. Budapest: Open Society Institute, Local Government and Public Service Reform Initiative, 89–131.

OLVASS SOKAT ÉS SOKFÉLÉT! 5.

A FELESÉG SZÉPSÉGE

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.120>

Azon meggyőződésünktől hajtva, hogy a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása árt a szakmának, Hajdu Gáborral és Huszár Ákossal évek óta közösen áttanulmányozunk és megvitatunk olyan tanulmányokat, amelyeknek szinte semmi köze nincs ahhoz, amit kutatunk. Úgy is lehet ezt mondani, hogy munkánkban nem használható, felesleges műveket olvasunk. Ám eközben sokat tanultunk belőlük (s nem csupán erényeikből, de hibáikból is!), s úgy vélem, hogy talán érdemes ezekre a művekre felhívni mások figyelmét is, ezért elhatároztam, hogy a beszélgetéseink alapján készülő kritikai ismertetést ebben a rovatban közreadom.

A mű (Zhang, J., Fei, S., & Wen, Y. (2023) *How Does the Beauty of Wives Affect Post-Marriage Family Outcomes? Helen's Face in Chinese Households*)² három kérdéskörben is izgalmas kérdéseket vet fel. Elemzése sokszínű és szellemes, bár talán több esetben is „túltolt” vagy erőszakolt, mégis melegen ajánlom a tanulmánnyal való megismerkedést, mert a benne olvasható állítások és megoldások – mégha olykor szerintem vitathatók is – mit sem vonnak le a felvetett kérdések továbbgondolására ösztönző hatásaiból.

A tanulmány a következő felütéssel indul: „Majdnem mindenki szereti a szépséget. A szépség szeretete az emberi lét természetes velejárója” (1. old.)³ A gondolatmenet következő lépése már hasznosabb a jelenség szociológiai összefüggéseivel foglalkozni akaró elemző számára, amennyiben egy tekintélyes listát közöl olyan művekről, amelyek a szépség hatását, annak „felfedezése”,⁴ vagyis az 1990-as évek eleje óta (Hamer-mesh–Biddle 1994)⁵ sokféle területen igazolták. A tanulmány művek sokaságát idézi annak igazolására, hogy

1 HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

2 Az elemzés alapjául a következő mű eredeti megjelenési helye: IZA Discussion Papers, No. 16157, Bonn. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/278855/1/dp16157.pdf>. A tanulmány azóta megjelent változatának elérhetősége: *Journal of Economic Behavior & Organization*, 212, 122–137. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167268123001919>.

3 A „túltolás” legelső és durva példája az első lábjegyzet, ami igencsak haszontalan: „*In Doctor Faustus, a late 16th century play, Christopher Marlowe said »Helen's face can launch a thousand ships«.*”

4 A földrajzi felfedezések történetéből tanultuk meg, hogy azokat a helyeket, amiket a hivatásos felfedezők felfedeztek, mások már sokkal korábban meglátogattak (nem szólván az ott élőkről). Vagyis az első empirikus kutatást megelőzően is tudták a hétköznapi emberek és a költők, a légitársaságok és a földesurak, a filozófusok (persze mind férfiak, lásd az úttörő mű által a mottóban szereplő utalást, miszerint Arisztotelész mindig mondogatta, hogy a szépség sokkal többet ér, mint egy ajánlólevél) és a bordélyházak tulajdonosai, hogy a szépség „hasznos”.

5 Erre a műre a szociológiai és közgazdasági szépségkutatások általában mint „ősükre” hivatkoznak. Ugyanakkor a kérdőívek, amik alapján ez a tanulmány íródott 10–15 évvel korábbiak, tehát már akkor voltak, akik feltételezték, hogy a szépség kutatása hasznos lehet, továbbá ők is hivatkoznak sokkal korábban íródott szépségkutatásokra. Úgy tűnik azonban, hogy ezek még nem alkalmaztak az „ősműhöz” hasonlítható szofisztikált módszertant. Például már a hetvenes-nyolcvanas években szociálpszichológiai kísérletek igazolták, hogy a jó kinézet (*physical attractiveness*) előnyt jelent az iskolában (egyebek között: Dion–Berscheid–Walster 1972; Landy–Sigall 1974; Kenealy–Frude–Shaw 1988), de az ismerteleneknek való segítségnyújtást is pozitívan befolyásolja (Benson–Karabenick–Lerner 1976).

szépnek lenni előnyt jelent a karrier és a munkahelyszerzés során, a szép embereknek a „másként” kinézők-nél jobb esélyei vannak a munkahelyi előrelépésre és a magasabb jövedelem megszerzésére. Tegyük hozzá, a szépség okozta előny azonban nemcsak a munkaerőpiaci folyamatokban érhető tetten, hanem a politikában is, ahogyan erre szépségelemzések⁶ rámutattak, de a szebb közgazdászok esélye a szakmai megbecsültségre is nagyobb, mint a nem-szépeké. Ami a házasságot illeti, a tanulmány utal olyan elemzésekre, amelyek kimutatták, hogy a férfiak a házassági piacon előnyben részesítik a szebb nőket, illetve hogy a házasság férfiak elégedettségét növeli a feleség szépsége (bár arról nem írnak, hogy mivel elégedettebbek a szép nők párijai).

Mielőtt magát a tanulmányt górcső alá venném, előbb a szépségmérés két nehézségével, és a tanulmány ezek kezelésére tett erőfeszítéseivel foglalkozom.

A szakmában nincs mindenki által elfogadott megoldás arra, hogy milyen fogalommal kell illetni a „nem szépeket”. Ha a szótárt vagy a ChatGPT-t használnák a kutatók, akkor a következő lehetőségek adódnának (a „szép” tagadásán túlmenően és a teljesség igénye nélkül): csúf, csúnya, csúnyácska, förtelmes, jelentéktelen/semmitmondó külsejű, ocsmány, otromba, pocsék, randa, rémes, ronda, visszataszító, nem vonzó, kevésbé szép. A tudományos nyelvezet és a politikai korrektség azonban erősen korlátozza ezt a listát, az általam megvizsgált művekben a következő fogalmakat használták a kutatók:⁷ vonzó/nem vonzó (equadori és mexikói prostituáltak, Arunachalam–Shah 2012), mellbevágóan jóképű vagy szép/kevésbé, esetleg messze átlag alatt, vonzó (amerikai jogászok, Biddle–Hamermesh 1998; amerikai, német és kanadai népesség, valamint angol gyerekek, Hamermesh–Abrevaya 2013).⁸ A leggyakrabban alkalmazott megoldás a nagyon vonzó/egyáltalán nem vonzó volt: versenysakkozók (Dreber–Gerdes–Gränsmark 2013), amerikai és kínai egyetemi hallgatók (Ong 2022),⁹ amerikai közgazdászok (Hamermesh 2006), egyetemi tanárok (Hamermesh–Parker 2005) és egyetemi hallgatók (Stinebrickner–Stinebrickner–Sullivan 2019), illetve amerikai és kínai szülők és gyerekeik (Hamermesh–Zhang 2024). A vizsgált tanulmányban az elemzés során a szépség ellentétéként az „átlagos” (*plain looking*) fogalmat használták a kutatók. A továbbiakban, elvetve az egyértelműen hamis „átlagos” vagy „normális” kinézet alkalmazását, mivel ilyen kinézet nem létezik, én a „nem vonzó” fogalmat fogom használni a szépség hiányának megjelenítésére.

A másik megoldatlan (mert „jól” megoldhatatlan) probléma a szépség mérésének mikéntje, vagyishogy a mérés kivitelezése milyen módon történt, hogy annak belső érvényessége ne legyen (nagyon) megkérdőjelezhető. A nagy kérdés az, hogy az adatfelvétel hogyan történik, vagyis mit figyelnek meg a kutatók, van-e kontroll, hányan vannak, kik ők, van-e tréning stb.

6 Mint erre Bognár és Tóth (2008) sok – leginkább USA-beli – példát mutattak be, sőt idéztek egy japán kutatást is, ahol a világ valamennyi fontos emberéről megkérdezték valakit, hogy kiket lát a legvonzóbbnak. Az első öt között végzett Tony Blair, Hillary Clinton és Vladimir Putyin, aki ezzel lenyomta Arnold Schwarzeneggert. A szerzők által szemérmesként jellemzett magyar közvélemény szerint – valamilyen internetes portálok valamilyen szavazásai alapján – a következő szereplők voltak a legvonzóbbak a 2000-es évek végén: a bulvárlapok, az internetes portálok szavazásain gyakori helyezettek *Selmeczi Gabriella* (Fidesz), *Dávid Ibolya* (MDF), *Tüttő Kata* (MSZP), *Deutsch Tamás* (Fidesz), *Horváth Csaba* (MSZP) vagy *Mesterházy Attila* (MSZP).

7 A Lukács-fürdő élménymedencéjében rendezett fókuszcsoporthoz a „csúnya”, a „ronda”, az „ocsmány” és a „kevésbé vonzó” fogalmak alkalmazásának lehetősége merült fel.

8 Erre a megoldásra Sierminska és Singhal (2023), mint általánosan elfogadottra hivatottak, miközben egy német adatfelvétel eredményét mutatták be, mely szerint a legjobb kinézetűek aránya a hivatalnokok, az adminisztrátorok, a kutatók és a vezető beosztásúak körében a legmagasabb (és a farmerek között a legalacsonyabb).

9 Ugyanezt a skálát használják Doorley és Sierminska (2011) azzal a csavarral, hogy az EU-SILC 2007. évi hullámában ezt az (ön)értékelést a kérdezettre bízták.

A vizsgált kutatás¹⁰ esetében a kérdező az interjú végén egy hétfokú skálán mondott ítéletet a kéredezett kinézetéről, ahol az 1-es volt a legrosszabb, a nem vonzó kategória (a megfigyeltek 0,1%-a) és a 7-es volt a legjobb, a mellbevágóan gyönyörű kategória (a megfigyeltek 34%-a). Az értékelésnek ez a kiegyensúlyozatlansága a szerzők szerint általában jellemző a szépség megítélése esetében. Ez akár igaz is lehet, de ettől még a skála működésének érvényességében való hitet nem nagyon erősíti meg, mert talán túl sok lehet a mellbevágottság. Nem meglepő, hogy az elemzés során hol a skála alsó három kategóriáját vonták egybe, és ezzel a feleségek 3%-a minősült „kevésbé vonzónak” (és volt átlagosan két gyerekük), szemben a mellbevágóak 34%-ával, akiknek átlagosan 1,35 gyereke volt csupán. De próbálkoztak a szerzők azzal is, hogy valamennyi hetes alatti skálaértéket együttesen kezelték, mondván (biztosan teljesen alaptalanul), hogy ez a 66% egyformán „nem szép”, illetve hogy ez a változó jól közelíti a valóságot, amennyiben az „átlagos kinézetű” nők aránya nagyobb kell, hogy legyen mint a szépségeseké (ami nyilván igaz, de egy hangyányit tudománytalan).¹¹ Természetesen tisztában voltak a szerzők azzal, hogy a szépség mérése sokféleképpen hibázhat, de elégségesnek látták e tekintetben az „ösmű” (ön)megnyugtató kijelentését idézni, miszerint az azonos kultúrában élők számára a szépség ugyanazt jelenti, s ez időben sem változik.¹² Az is megnyugtató volt számukra, hogy a panel 2014. évi hullámához képest 2016-ban a feleségek 63%-ának a kinézetét azonosnak látta a kérdező. Amikor a két időpontban azonos módon értékelt nők almintáján vizsgálták a szépség hatását, akkor ugyanazt találták, mint a 2016-os adatok alapján, ami megerősítette a szerzőket, hogy a szépséget jól figyelték meg a kérdezők. Összehasonlító adat híján erről csak annyit mondhatok, hogy engem nem nyugtatna meg, ha a függő változóm harmadáról két év alatt eltérő értékek születnének, de ami fontosabb, vizsgálnám azokat az eseteket, ahol változott az értékelés, mert ebből sokat lehetne megtudni a szépségmegfigyelés mechanizmusáról.¹³

Áttérve a tanulmány megállapításainak elemzésére, úgy vélem, hogy a kutatás úttörő, amennyiben olyan területre merészkedik, amely teljesen érintetlen volt eddig a szépségkutatás számára: a háztartáson belüli folyamatokra. Az elemzés fő kérdése az, hogy a feleség szépsége – mintegy a munkaerőpiaci folyamatok folytatásaként (ahol ők többet kereshetnek az átlagos kinézetű nőkhöz képest) – javítja-e otthon is az alkupozícióját, ami egyfelől abban nyilvánulna meg, hogy kevesebb gyereket szül, másfelől abban, hogy kevesebb otthoni munkát végez.

10 Az elemzésbe csak olyan háztartásokat vontak be, ahol a feleség 18–60 év közötti, han nemzetiségű (a Kínában élők 92%-a ide tartozik) és vagy állásban volt vagy nem volt éppen munkája (N=2323). Az önfoglalkoztató nőket nem vizsgálták, ami szerintem hiba, hiszen azok szépsége nagyon is fontos lehet az otthoni jólléthez (többet is vannak otthon, mint azok, akik rendszeresen eljárnak dolgozni), s ha a jövedelem bizonytalanabb becslése miatt történt a kihagyásuk, akkor az nem elfogadható magyarázat, hiszen azt sokféleképpen lehet korrigálni. Ráadásul létszámuk is nagy, emiatt ennek az almintának a nagysága sokkal kisebb, mint az eredeti volt, következésképpen torzulhatott is.

11 Eljártak azzal a mérési móddal is, hogy a 6-os és 7-es skálaértékeket egyesítették, s azt állították, hogy ez is izgalmas eredményt hozott, de nem írták, hogy mit, s szerintem ez csacsakaság, mert a 34%-nyi szélsőséges értéket nem hasznos tovább növelni oly módon, hogy feladják a mellbevágottság tényét (még hozzá durván, mert a 6-os értéket kapók aránya 32% volt).

12 Mivel a kutatás személyes interjú alapult, ezért nem alkalmazhatták a fényképeket használó szépségkutatások esetében használt különféle megoldásokat, amikkel a szépséget eltérő módon értékelő véleményeket szokták homogenizálni. Ugyanakkor nem éltek azzal a kevés lehetőséggel sem (vagy legalábbis a tanulmány nem tér ki ezekre), amelyekkel más hasonló kutatások próbálták növelni a megfigyelések belső érvényességét, mint a speciális tréning (Arunachalam–Shah 2012), vagy a kérdező szépségének önértékelésen alapuló megítélése (ahogyan azt a boldogság kutatása során Stefkovics és Sik [2022] tették). Az pedig véleményem szerint hiba, hogy elmulasztották legalább a kérdező nemét bevonni a kontrollálás során, hiszen biztosra vehető, hogy a női és férfi kérdező nem azonos módon ítélkezik a szépség jelenségéről.

13 Oly módon, hogy én az MHP kutatás során a kérdezők által 1992-ben cigánynak nézett kérdezettek esetében vizsgáltam megítélésüket 1993-ban és 1994-ben (Lapos 1995). Pedig 1992–1994 között a kérdezők a cigányok 77%-át mindig cigánynak, a nem-cigányok 96%-át mindig nem-cigánynak látták.

A kutatás során rákérdeztek a feleség és a férj kinézete mellett a gyerek „minőségére”,¹⁴ az otthoni munka és a kapott rokon segítség (megkülönböztetve ezen belül a gyerekgondozási segítséget) mértékére, valamint a dolgozó nők jövedelmére. Azt találták, hogy míg a szép feleségek a kevésbé vonzóakhoz képest kevesebb gyereket szültek,¹⁵ addig a férj kinézete nem hatott a gyerekek számára.¹⁶ Ha mégis gyerek született, akkor a szép feleség (különösen a városban élők) kevesebbet foglalkoztak a gyerekekkel (gondozás, leckeírás), s jobban támaszkodtak a felmenőktől kapott segítségre.

A szerzők gondosan figyelembe vettek több olyan tényezőt, amelyek befolyásolhatják a feleség viselkedését, s ezért hatásuk kiszűrendő. Ilyen például a háztartás fogyasztása (illetve vagyona), feltételezve, hogy a gazdagabbak többet engedhetnek meg maguknak a feleség szépségének növelésére vagy/és megőrzésére,¹⁷ de azt a módszertani hatást is kontrollálták, hogy a kérdezők kevés vagy sok feleség szépségét figyelték-e meg, hiszen ez utóbbiak véleménye nagyobb súllyal esett a latba.¹⁸ Mindezen hatásokat figyelembe véve, továbbra is kimutatható a szépség gyermekszám-csökkentő hatása.

Kontrolláltak továbbá olyan dimenziókat is, amelyek ugyan fontosak lehetnek, de operacionalizálásuk erősen megkérdőjelezhető:

- Instrumentális változóként vonták be az elemzésbe a szülők szépségének hatását, de fogalmam sincs, hogy miképpen mérték ezt (mi a helyzet a más háztartásban élő szülőkkel, a halottakról már ne is beszéljünk és az sem meglepő, hogy ezt a modellt az eredetnél jóval kisebb almintán tesztelték), sőt azt sem nagyon értem, hogy ennek a hatásnak a kiszűrése miért fontos, amennyiben a feleség szépségének forrása a mai hatás elemzése szempontjából szerintem irreleváns.¹⁹
- Nem feledkeztek meg a szépség genetikai meghatározottságáról sem, amit a magasságon keresztül gondoltak megközelíteni. Ez nagyon gyenge próbálkozás szerintem, s nem csupán azért, mert a magasság és a szépség genetikai összefüggéséről (már, ha ilyen egyáltalán létezik) kétlem, hogy sokat tudnának a szerzők (vagy bárki más), hanem azért is, mert a magasságot tekinthetjük a szépség részének, s ha ez igaz, akkor ennek hatását nem kiszűrni kell, hanem be kell vonni a modellbe.
- Külön vizsgálták a falusi és városi, az idősebb és fiatalabb, az iskolázatlan és iskolázott háztartásokat, illetve ahol az első gyerek lány volt (minden esetben az első kategóriáról feltételezve, hogy az a feleség alkupozícióját rontja).

Összességében azt találták, hogy a szebb szülők, a magasság és a háztartáson belüli gyengébb alkupozíció minden formájában a női szépség mindig előnyt jelent, és a fejletlenebb régiókban az összefüggés erősebb, mint a fejlettebbekben.

14 „Jó minőségű” gyerekek azokat tekintették, akik az iskolai teljesítményük alapján osztályukban vagy az évfolyamukban a felső 25%-ba sorolódtak valami alapján és valakik által.

15 Mi több, noha a kínai kultúrában a fiúgyerek születése emeli igazán a feleség státuszát, egy szebb feleség esetében egy lánygyermek születése is inkább „megbocsájtatik”.

16 Amikor a férj és a feleség megjelenése közötti különbséget vonták be a vizsgálatba, akkor ez sem homályosította el a feleség szépségének hatását.

17 Ez jogos feltételezés, de azért a „mesterséges” szépség (vagyis a *make-up* és az öltözködés segítségével feldobott szépség) és a fogyasztás (vagyon) közötti kapcsolat bonyolultabb lehet annál, mint azt a szerzők hiszik, s velünk elhitetni kívánnak.

18 Optimistán megjegyezték ugyan, hogy mivel valamennyi kérdező kínai egyetemista volt, ez biztosan homogenizálta a szépségről alkotott nézeteiket. Ami jogos, amennyiben a kérdezők összetétele homogén a kor és az iskolai végzettség szempontjából.

19 Persze a szépség örökítése izgalmas kérdés (Hamermesh–Zhang 2024).

Áttérve a szépség hatásának háztartáson belüli működésére, a szerzők két mechanizmusról szólnak: 1. szerepel-e a feleség neve a ház (ingatlanok) örökösének listáján, illetve 2. a munkaerőpiacon megszerezhető jövedelem nagysága mekkora (az órabér logaritmusával mérve). A feleség háztartáson belüli alkupozíciójának erejét kifejező mindkét dimenzióban – a sokféle kontroll után is – érvényesül a szépség hatása: a szép feleség nagyobb eséllyel örököl, és mivel a munkaerőpiacon jobban értékesíthető a munkája, ezért kevesebbet vigyáz „ingyen” otthon a gyerekekre. Különösen igaz ez a városban élőkre, ahol magasabb a nők foglalkoztatottsága és (bár erről nem szól a fáma) feltehetőleg a jobban fizető és karrierrel kecsegtető állások is inkább előfordulnak. A hiányzó gyermekmegőrző feladat ennek megfelelően a városokban a szép feleségek felmenőire nagyobb mértékben hárul, mint a kevésbé vonzókéra.

Összefoglalóan úgy vélem, hogy a művet érdemes elolvasni, sőt alaposan áttanulmányozni. Ám ezt érdemes kritikával megtenni, mert vannak a modelleknek olyan elemei, amelyek azt sugallják, hogy a sokat akaró szarka nem bírta el mindent, amit megszerzett. Mindazonáltal a következő három kérdéskörben a tanulmány továbbgondolása igencsak hasznos lehet. Ezek fontossági sorrend nélkül a következők:

- Igaz lehet-e egy olyan állítás, hogy az egyén biológiai (testi, veleszületett, alkati) vagy pszichológiai jellemzőinek (mint kinézet, magasság, balkezesség, IQ, optimizmus, anómia stb.) bevonása a társadalmi rétegződés modelljeibe nagyot (a társadalom bonyolultabbá válása miatt egyre nagyobb) lendíthetne azon törekvés sikerén, hogy le tudjuk írni, meg tudjuk magyarázni az emberek és csoportjaik között létrejövő különbségeket?
- Igaz lehet-e az a kritika, hogy a sztenderd sokváltozós modellek magyarázóereje és oksági modell felé való elmozdításuk – ellentétben a különbségek különbsége és a szaggatott regressziós kutatási dizájnokkal – az instrumentális változók használatán alapuló megoldásokkal nem fokozható, mivel ezek sok önkényességet és esetlegességet foglalnak magukban?
- Jogosan feltételezhetjük-e, hogy a nők és férfiak makroszintű egyenlőtlenségeinek vizsgálatán sokat tudna finomítani, ha a közöttük létrejövő háztartáson belüli egyenlőtlenségi viszonyokat jobban megértenénk (aminek értelemszerűen feltétele az ilyen folyamatok kutatása)? A tanulmány utal arra, hogy Kínában a nők (különösen a feleségek) helyzete általában (de különösen vidéken) rossz alkupozíciót jelent, s ehhez képest gondolták fontosnak a kutatást. Ez a tételük valóban megszívlelendő, amennyiben ez a kérdés kultúra, gazdasági és jogi helyzet, valamint politikai hatások függvényében újrafogalmazható.²⁰

Ha az előbbiekben felsorolt kérdések fontosak a szociológia számára,²¹ akkor úgy vélem, az itt olvasott tanulmány alapjául szolgáló kutatás (talán jobban kivitelezve és mindenképpen alaposabban és óvatosabban elemezve) nagyon hasznosnak tekinthető.

²⁰ Hogy mennyire kultúrafüggő ez a kérdéskör, arra maga a tanulmány szolgál jó példával, amennyiben a szerzők már a mű bevezetőjében leszögezték, hogy a szépség hatására „romlik a házasság minősége... de csökken a nemek közötti egyenlőtlenség” (2. oldal), amelyek bizony elég értékterhelt (normatív) kijelentések.

²¹ Magyarországon ilyen kutatás sosem volt. Az egyetlen általam ismert kutatás, amiben a magyar lakosságnak, a politika és az üzleti élet különféle szereplőinek és a médiának a szépség jelenségéhez való viszonyát kutatták, az egy 2008. évi Tárki adatfelvétel és az Image Factory elemzése volt (Bognár–Tóth 2008). Egy majdani kutatás számára fogódzónak: a lakosság 41%-a volt elégedett a külsejével, a férfiak jobban (49%), a nők kevésbé (33%), és a párválasztásnál 11%-uk tekintette a jó megjelenést a legfontosabbnak (és persze inkább a férfiak és a fiatalabbak). A nők és a budapestiek hajlamosabbak voltak irigykedni mások kinézetére, mint a férfiak és a fővároson kívül élők.

HIVATKOZÁSOK

- Arunachalam, R. – Shah, M. (2012) The Prostitute's Allure: The Return to Beauty in Commercial Sex Work. *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, 12(1). <http://dx.doi.org/10.1515/1935-1682.3203>.
- Benson, P. L. – Karabenick, S. A. – Lerner, R. M. (1976) Pretty pleases: The effects of physical attractiveness, race, and sex on receiving help. *Journal of Experimental Social Psychology*, 12(5), 409–415. [http://dx.doi.org/10.1016/0022-1031\(76\)90073-1](http://dx.doi.org/10.1016/0022-1031(76)90073-1).
- Biddle, J. E. – Hamermesh, D. S. (1998) Beauty, productivity, and discrimination: Lawyers' looks and lucre. *Journal of Labor Economics*, 16(1), 172–201. <http://dx.doi.org/10.1086/209886>.
- Bognár Á. – Tóth G. (2008) *Tükröm, tükröm: A szépség nem minden*. Társadalmi Klíma, Társadalmi Klíma riport 9. sz.
- Dion, K. – Berscheid, E. – Walster, E. (1972) What is beautiful is good. *Journal of Personality and Social Psychology*, 24(3), 285–290. <http://dx.doi.org/10.1037/h0033731>.
- Doorley, K. – Sierminska, E. (2011) *Beauty and the beast in the labor market: Evidence from a distribution regression approach*. CEPS Working Paper No. 2011–62, CEPS/INSTEAD.
- Dreber, A. – Gerdes, C. – Gränsmark, P. (2013) Beauty queens and battling knights: Risk taking and attractiveness in chess. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 90, 1–18. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jebo.2013.03.006>.
- Hamermesh, D. – Zhang, A. (2024) *The Economic Impact of Heritable Physical Traits: Hot Parents, Rich Kid?* NBER Working Paper No. 32086. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. <http://dx.doi.org/10.3386/w32086>.
- Hamermesh, D. S. (2006) Changing looks and changing “discrimination”: The beauty of economists. *Economics Letters*, 93(3), 405–412. <http://dx.doi.org/10.1016/j.econlet.2006.06.004>.
- Hamermesh, D. S. – Abrevaya, J. (2013) Beauty is the promise of happiness? *European Economic Review*, 64, 351–368. <http://dx.doi.org/10.1016/j.euroecorev.2013.09.005>.
- Hamermesh, D. S. – Biddle, J. E. (1994) Beauty and the labor market. *The American Economic Review*, 84(5), 1174–1194.
- Hamermesh, D. S. – Parker, A. (2005) Beauty in the classroom: instructors' pulchritude and putative pedagogical productivity. *Economics of Education Review*, 24(4), 369–376. <http://dx.doi.org/10.1016/j.econedurev.2004.07.013>.
- Kenealy, P. – Frude, N. – Shaw, W. (1988) Influence of children's physical attractiveness on teacher expectations. *The Journal of Social Psychology*, 128(3), 373–383. <http://dx.doi.org/10.1080/00224545.1988.9713754>.
- Landy, D. – Sigall, H. (1974) Beauty is talent: Task evaluation as a function of the performer's physical attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29(3), 299–304. <http://dx.doi.org/10.1037/h0036018>.
- Lapos A. (1995) A longitudinális cigány. *Replika*, (17–18), 246–251.
- Ong, D. (2022) The college admissions contribution to the labor market beauty premium. *Contemporary Economic Policy*, 40(3), 491–512. <http://dx.doi.org/10.1111/coep.12570>.
- Sierminska, E. – Singhal, K. (2023) Does it pay to be beautiful? *IZA World of Labor*. <http://dx.doi.org/10.15185/izawol.161.v2>.
- Stefkovic Á. – Sik E. (2022) What drives happiness? The interviewer's happiness. *Journal of Happiness Studies*, 23(6), 2745–2762. <http://dx.doi.org/10.1007/s10902-022-00527-0>.
- Stinebrickner, R. – Stinebrickner, T. – Sullivan, P. (2019) Beauty, job tasks, and wages: A new conclusion about employer taste-based discrimination. *The Review of Economics and Statistics*, 101(4), 602–615. http://dx.doi.org/10.1162/rest_a_00792.